

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ**

**ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ)**

**THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(SCIENTIFIC JOURNAL)
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)**

2 (27)

**ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ**

**ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES**

246

246

ԵՐԵՎԱՆ 2023

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Ա.Ա. Մելքոնյան (նախագահ), Կ.Հ. Խաչատրյան (նախագահի տեղակալ),
Ա.Ի. Շահնազարյան (գլխավոր խմբագիր), Ա.Ռ. Խոսրոնա (ԱՄՆ),
Ա.Վ. Դումիկյան (ԱՄՆ), Խ.Ր. Գազեր (ԳՖՀ), Ի.Վ. Կրյուչկով (ՌԴ),
Հ.Ղ. Մուրադյան, Վ.Հ. Թորոսյան, Մ.Կ. Կոնինյան (պատ. քարտուղար)

Редакционная коллегия

А.А. Мелконян (председатель), К.Г. Хачатрян (заместитель
председателя), А.И. Шахназарян (главный редактор), А.Р. Хосроева
(США), А.В. Думикян (США), Х.Р. Газер (ФРГ), И.В. Крючков (РФ),
А.Г. Мурадян, В.Г. Торосян, М.К. Конинян (отв. секретарь)

Editorial board

A.A. Melkonyan (chairman of the board), K.H. Khachatryan (deputy
chairman of the board), A.I. Shahnazaryan (editor-in-chief), A.R. Khosroeva
(USA), A.V. Dumikyan (USA), H.R. Gazer (FRG), I.V. Kryuchkov (RF),
H.Gh. Muradyan, V.H. Torosyan, M.K. Koninyan (executive secretary)

Պարբերականի հերթական համարում հրատարակվող հոդվածները սկզբնաղբյուրների, արխիվային նյութերի, մամուլի հրապարակումների, հայրենի և համաշխարհային պատմագիտական գրականության լայն հենքի վրա լույս են սփռում Հայոց հին և միջնադարյան, նոր և նորագույն ժամանակաշրջանների պատմության առանձին հիմնահարցերի վրա:

Տպ. - ISSN 1829-4596

Էլ. - ISSN 2953-8084

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2023

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

80

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ 80 ՏԱՐԵԿԱՆ Է**

Սիրելի հայրենակիցներ, թանկագին գործընկերներ.

Ճիշտ 80 տարի առաջ հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցավ դարակազմիկ իրադարձություն. Երկրորդ աշխարհամարտի թեժ օրերին՝ 1943 թ. նոյեմբերի վերջին, ստեղծվեց հայկական գիտության մայր հաստատությունը՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան: Դեռ միջնադարյան ժամանակներից բարձրագույն կրթության ու գիտության հզոր ավանդույթներ ունեցող հայությունն այդուհետ նոր թափով շարունակեց համաշխարհային գիտության վերելքին ծանրակշիռ նպաստ բերելու և քաղաքակրթական դաշտում իր նվաճումներով արժանի տեղ զբաղեցնելու առաքելությունը:

Պատմաբաններիս համար առավել քան ուրախալի է, որ հայոց գիտության կաճառի՝ ակադեմիայի հիմնադրմանը զուգընթաց, նրա կազմում ձևավորվել է նաև պատմության ինստիտուտը, որի առաջին տնօրենի պաշտոնը զբաղեցրել է ԳԱ առաջին նախագահ, էրմիտաժի տնօրեն, աշխարհահռչակ արևելագետ, ակադեմիկոս Հովսեփ Աբգարի Օրբելին: Պատմության ինստիտուտի հիմքի վրա ժամանակի ընթացքում կազմավորվել է հայագիտական ու հասարակական գիտահետազոտական ինստիտուտների մեծ մասը:

Ութ տասնամյակների ընթացքում պատմության ինստիտուտի բազմաթիվ աշխատակիցների ջանքերով ստեղծվել են մեծաքանակ ծանրակշիռ մենագրություններ ու հոդվածներ, տարբեր լեզուներով հրատարակվել են նյութերի ժողովածուներ, կազմակերպվել են միջազգային գիտաժողովներ, պատրաստվել են բազմաթիվ երիտասարդ կադրեր: Հայաստանի

ամբողջական պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևոր նշանակություն է ունեցել Հայ ժողովրդի պատմության ութհատորյակի հրատարակությունը, որն արժանացել է պետական մրցանակի: Հետխորհրդային տարիներին անաչառ պատմություն գրելու և բազմաթիվ հայեցակարգային խնդիրների լուծման հարցում անգնահատելի է Հայոց պատմության նոր բազմահատորյակի հրատարակությունը, որի ստեղծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքները մոտենում են ավարտին:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական անձնակազմի անունից սքանչելի հոբելյանի կապակցությամբ ջերմորեն շնորհավորում եմ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի բոլոր աշխատակիցներին, հայոց գիտական ողջ հանրությանը և մեր ժողովրդին: Հայկական գիտության մայր կաճառին և պատմության ինստիտուտին մաղթում եմ նորանոր հաջողություններ ու ձեռքբերումներ՝ վասն Հայաստան աշխարհի ու հայ ժողովրդի:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական անձնակազմի անունից՝

Տնօրեն, ակադեմիկոս Աշոտ Ա. Մելքոնյան

ԳՈՀԱՐ Դ. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

gohar.vardumyan@gmail.com

ID 0009-0006-4120-9929

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.2(27)-7

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ «ՍԱՍՆԱ ԾՈՒՐ» ԷՊՈՍՈՒՄ*

Բանալի բառեր՝ Բագրատունյաց Հայաստան, Գագիկ թագավոր, արաբական արշավանքներ, Քեոի Թորոս, Սանասար, Բաղդասար, Մեծ Մհեր, Սասունցի Դավիթ, Փոքր Մհեր:

Ներածություն

Էպոսը՝ բանահյուսական ժանր լինելով, ներկայացնում է հերոսական պատում, որի հիմքում պատմական կարևոր իրադարձություն է՝ գեղարվեստորեն մշակված և ժամանակի ընթացքում գրառված¹: Պատմական հենքով հանդերձ, էպոսի կարևոր աղբյուր է դիցաբանությունը, հատկապես, նախնիների մասին առասպելները, որոնք արտացոլում են տվյալ ժողովրդի ծագումնաբանությունն ու էթնիկ ձևավորումը²:

«Սասնա Ծոռը» ներկայացնում է VII–IX դդ. արաբական ար-

* Ներկայացվել է 20.IX.2023 թ., գրախոսվել է 28.IX.2023 թ. և 14.X.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2023 թ.:

¹ Տե՛ս **Мелетинский** 2004, **Путилов** 1988:

² Տե՛ս **Вардумян** 2022, 3–27:

շավանքները Հայաստան և հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը խալիֆայական գերիշխանության դեմ, որի շնորհիվ վերականգնվեց երկրի անկախությունը և սկիզբ դրվեց Բագրատունյաց հարստությանը³: Էպոսի ձևավորման ժամանակի, պատմականության, հերոսների բնույթի, ժողովրդականության, գաղափարաբանական հենքի և այլ հարցերի մասին շատ է գրվել⁴: Սույն հոդվածում համեմատական, հետահայաց-համադրական, վերլուծական մեթոդների կիրառմամբ նորովի քննության է առնվում էպոսի պատմական ակունքները և գլխավոր հերոսների իրական ու դիցաբանական նախատիպերը: Նպատակն է՝ վեր հանել հին առասպելաբանական կերպարների էպիկական զարգընթացը մինչև միջնադար:

Էպոսի պատմական հենքը և հերոսների իրական նախադիպերը

Էպոսի հերոսներից ոմանք, բնականաբար, ունեցել են իրական նախատիպեր, որոնք փոխակերպված տեսքով են մտել էպոս:

Ա. Նշանակալից է Քեռի Թորոսի նախատիպի՝ արաբական գերիշխանության և Բյուզանդիայի ոտնձգությունների դեմ պայքարում աչքի ընկած հայոց մարզպան, սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու կերպարը, որի քաղաքական իմաստության, հմուտ ռազմավարության ու մարտավարության շնորհիվ VII դ. կեսերին վերականգնվել է երկրի փաստական անկախությունը⁵: Որոշ պատումներում Քեռի Թորոսը հանդես է գալիս որպես Գագիկ թագավորի զինակից և, իր պատմական նախատիպի նման, հաղթա-

³ Տե՛ս Հայոց պատմություն 2018, 277–354:

⁴ Տե՛ս **Աբեղյան** 1966, 325–513: Սասունցի Դավիթ 1981: **Պետրոսյան** 1997: Սասնա Ծոեր 2000: Հայկական «Սասնա Ծոեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը 2004: **Kouyoumjian, Der Mugrdechian** 2013. **Թուրջյան** 2013: **Եղիազարյան** 1999: **Համբարձումյան** 2018: **Պողոսյան** 2023:

⁵ Տե՛ս Հայոց պատմություն 2018, 277–287:

կան կռիվներ մղում խալիֆայական զորքերի դեմ: «Քեռի» հոր-
ջորջվելով հանդերձ, Թորոսն ազգակցական կապ չունի էպոսի
մյուս հերոսների հետ, սակայն կարող է ընկալվել իբրև Ծովինարի
խորհրդանշական մորեղբայր (որոշ պատումներում՝ եղբայր), հա-
մազգային մի հավերժական Քեռի, որն ուղեկցում է բոլոր ճյուղե-
րի՝ չորս սերնդի հերոսներին, սատարում նրանց և միայն ամենա-
վերջում՝ Փոքր Մեռի Վանա ժայռում փակվելուց հետո, հեռա-
նում ասպարեզից⁶: Պատմական Թեոդորոս Ռշտունի մարզպանը
ապրել և գործել է արաբական առաջին արշավանքների ժամա-
նակ, կարողացել է ներքին և արտաքին բարդ պայմաններում
միավորել Հայաստանի տարանջատ հատվածներն ու դիմագրա-
վել թշնամական ուժերին, շենացրել է Ռշտունյաց գավառի իր
նստավայր Աղթամար կղզին՝ դարձնելով այն հրոսակային հար-
ձակումներից պաշտպանվելու հուսալի պատվար⁷:

Բ. Բագրատունյաց արքաների հավաքական կերպար է առա-
ջին ճյուղում հանդես եկող հայոց խաչապաշտ Գագիկ թագավո-
րը, որի նախատիպ կարելի է համարել Աշոտ Բագրատունուն: Նա
է հաջողությամբ դիմագրավել 689 թ. Հայաստան ներխուժած
արաբական զորագնդին և հերոսաբար զոհվել մարտում⁸: Անվան
համընկնման առումով հավանական նախատիպ է VIII դ. կեսերին
խալիֆայական զորքերի դեմ ընդվզող Գագիկ Արծրունին, որն իր
շուրջն էր հավաքել հզորացած Վասպուրականի իշխաններին ու
հաջողությամբ պայքարում էր, բայց խաբեությանը ձերբակալվել
և տանջամահ է արվել⁹: Հնարավոր նախատիպ է նաև Գագիկ Ա
Բագրատունին (990–1020), որի օրոք ծաղկեց Անի մայրաքաղա-
քը: Էպոսի մի դրվագում խալիֆն սպառնում է ավերել Հայոց եր-

⁶ Տե՛ս **Վարդունեան, Թոխաթեան** 2002, 395:

⁷ Տե՛ս **Սեբէոսի** 1939, 104:

⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն 2018, 291:

⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն 2018, 318–319:

կիրը, սակայն, ինչպես Ծովինարն էր երազում տեսել, ջախջախիչ պարտություն է կրում և փախուստի դիմում. «Բայց ո՞ր տի փախնի, /էս դին կփախներ՝ Գագիկի զորքն էր, /էն դին կփախներ՝ Թորոսի զորքն էր»¹⁰: Գեղարվեստական երևակայության արդյունքում էպոսում թշնամու դեմ կողք-կողքի կռվում են Գագիկ թագավորը (Գագիկ Արծրունի կամ Գագիկ Ա Բագրատունի) և նրա զինակից Քեռի Թորոսը՝ Թեոդորոս Ռշտունին՝ հերոսներ, որոնց իրականում դարեր են տարանջատել:

Գ. Սանասարի և Բաղդասարի նախատիպերն են համարվում մ.թ.ա. VII դ. Ասորեստանի թագավոր Սինախերիբի (Սենեքերիմ) որդիներ Սանասարն ու Ադրամելիքը, որոնք տաճարում աղոթք անելու ժամանակ սպանում են կռապաշտ հորն ու փախչում Արարադա երկիր: Այս պատումն արձագանք է գտել հայկական գրույցներում, Պատմահոր երկում¹¹, ապա՝ նաև էպոսում: Սակայն էպոսի Սանասարին ու Բաղդասարին Սինախերիբի որդիներին համադրելիս հարկ է չանտեսել ժամանակագրական այն անդունդը, որն ասորեստանյան եղելությունը բաժանում է հայկական էպոսից: Հին պատումի հայկականացման, հերոսների ներքին ժամանակակերպարային զարգացումների արդյունքում երկվորյակներն այլափոխման երկարատև ուղի են անցնում՝ էպոսում դառնալով հայրենաշեն դյուցազուններ:

Դ. էպոսում արտացոլում են գտել Սասունում և Տարոնում արաբ նվաճողների դեմ ոտքի ելած ժողովրդական պայքարի հերոսները՝ Բագարատ Բագրատունու որդի Դավիթ Արքայիկը՝ Դավթի կերպարում, արաբ Յուսուֆ ոստիկանի (իմա՝ Մսրա Մելիք) հավանական սպանող, ապստամբների ղեկավար Հովնան Խութեցին՝ Ձենով Օհանի: Կերպարների գեղարվեստական տե-

¹⁰ Սասունցի Դավիթ 1993, 31-33:

¹¹ Տե՛ս **Մովսիսի Խորենացու** 1991, 70: Տե՛ս նաև՝ **Հարությունյան** 1981, XI-XII:

ղաշարժի հետևանքով էպոսում Դավիթն է դարձել գլխավոր հերոսը: Մելիքի՝ քառասուն տակ կաշի վրան փաթաթելն ու հորում Դավթի հարվածից պատսպարվելը ևս ունի իրական նախադեպ՝ Յուսուֆը թաքնվել է Բագարատի կառուցած Սուրբ Փրկիչ եկեղեցու գմբեթի ներսում և հենց այդտեղ էլ հայ ռազմիկը սպանել է նրան¹²:

Դավիթը հայ ժողովրդի մղած պայքարի հերոսների հավաքական կերպարն է և, ըստ Հ. Օրբելու՝ «Աներկբա է արաբական զորքի դեմ Դավթի մղած ճակատամարտի, օտարերկրյա հրոսակները հայրենի երկրից դուրս շարտելու մասին ստեղծված զրույցի պատմական աստառը»¹³: Այս կարծիքը հայտնելուց հետո, Հ. Օրբելին մեկ այլ, սակայն հակառակ դիտարկում է անում, ասելով, որ պատմական նախատիպեր փնտրելու փորձերը երբեմն հանգեցնում են *անխուսափելի անսխրոնիզմների*. «Գագիկ թագավորն ապրել է 10-րդ դարում, քաջարի իշխան Թեոդորոս Ռշտունին՝ 7-րդ դարում, ... իսկ Սանասարը (իր սխրագործությունները 9–10-րդ դարերում կատարած դյուցազն Դավթի պապը) էպոսում հանդես է գալիս իբրև 10-րդ դարում ապրած Գագիկ թագավորի թոռը, որին երբ համեմատում ենք Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորի Սանասար որդու հետ, պարզվում է, որ նա ապրել է իր պապից տասնութ դար առաջ»¹⁴: Լիովին կիսելով Հ. Օրբելու մտքերը, ավելացնենք, որ պատմականն ու էպիկականը միշտ չէ, որ համընկնում են, և հենց դրանում է վիպականացման էությունը՝ ապապատմականացումը կամ եղելության տեղափոխումը այլ տարածաժամանակային իրականություն:

¹² Տե՛ս Հայոց պատմություն 2018, 344–345:

¹³ Օրբելի 1956, 55:

¹⁴ Օրբելի 1956, 56–57:

Սանասարը և Բաղդասարը՝ երկվորյակների պաշտամունքի վիշապամարտիկ հերոսորդներ, Սասնա բերդի կառուցողներ

Հայտնի է, որ էպոսի ակունքները սկզբնավորվել են այն վաղնջական ժամանակներում, երբ տակավին նոր էին ձևավորվում առասպելական արարածները, աստված-աստվածուհիները¹⁵: Առաջին ճյուղի գլխավոր հերոսների՝ Կաթնաղբյուրից Ծովինարի խնամ մի լիաբուռ ջրից ծնված Սանասարի և մի կիսաբուռից ծնված Բաղդասարի կերպարային ակունքներում Հին Աշխարհում տարածված պատկերացումներն են երկվորյակների վերաբերյալ¹⁶: Հայ բանահյուսության մեջ զույգերը հանդես են գալիս որպես աստվածներ (Դեմետր և Գիսանե), արքաներ (Տիգրան և Արտաշես, Երվանդ և Երվագ), դյուցազուններ (Սանասար և Բաղդասար)¹⁷:

Էպոսի երկվորյակներն անպարտելի են, բայց Ծովինարի այս *զույգ ճրագները* կհանգչեին, եթե մոր պատգամով Արաբաց երկրից չլիախչեին Հայոց երկիր, որտեղ փրկվում են խալիֆի ցասումից, կառուցում և անվանադրում են Սասնա բերդը, ապրելու և աշխատելու բարենպաստ պայմաններ ստեղծում. «շատ մարդեր ... գնացին էսոնց մոտ, շատացա՛վ, մե՛ծ քաղաք դարձավ Սասուն»¹⁸: Վարքուբարքով Սասնա երկվորյակները հիշեցնում են հայոց անվանադիր նախնիներ Հայկին և Արամին, որոնց պես կառուցում են հայրենի տունը, սահմանում համակեցության ներ-

¹⁵ Այս առումով ամենահինը Ծովինարի կերպարն է, որին՝ որպես մայր հերոսուհու, անդրադարձել ենք առանձին հոդվածով՝ **Վարդույան** 2023, 22–33:

¹⁶ Զույգերի վերաբերմունքը միմյանց հանդեպ կամ բարեկամական է կամ թշնամական, ինչի վրա էլ հիմնված են շատ առասպելներ (տե՛ս **Շտերնբերգ** 1936, 73–109, **Иванов** 1980, 174–176):

¹⁷ Հայկական միջավայրում երկվորյակների պաշտամունքի մասին տե՛ս **Իսրայելյան** 1980, 216–228, **Абрамян, Демирханян** 1985, 66–84, **Հարությունյան** 2000, 121–195: **Ղոեջյան** 2010, 178–192:

¹⁸ Սասունցի Դավիթ 1981, 52:

քին կարգը, դիմագրավում արտաքին թշնամուն, հնուց ժառանգած ավանդույթով կերտում միջնադարյան տիեզերակարգը:

Սանասարի և Բաղդասարի նախատիպերը հայ դիցաբանության մեջ ամպրոպային վիշապամարտիկներ են, ջրից ծնունդ առնող ու հզորացող հրեղեն հերոսներ¹⁹, և այս առումով համադրելի են Վահագն Վիշապաքաղին: Պատմահոր երկում վկայված «Վահագնի ծնունդը» երգը²⁰ հնագույն աստվածաճնական առասպել է, որում լուսավոր Ծով Ծիրանին (Վերին ջրերը) Ծովինարի կերպարի դրսևորումներից է, որը կենսատու ջրային կերպար լինելով, Կաթնաղբյուրից հղիանում և ծնում է երկվորյակներին: Ջրից ծնված դյուցազունները կռվում են կտրիճ-փահլևանների դեմ, սպանում դև-վիշապներին՝ *կայծակ-փայլակ շամփրելով*, ազատում են նրանց զոհաբերվող գեղեցիկ աղջիկներին և ամուսնանում՝ Սանասարը Քառսուն-ճուղ-ճամ Դեղձունի հետ, Բաղդասարը՝ նրա քրոջ²¹: Հերոսների զուգավորվելուց զատ, վիշապամարտն ամուսնությանը պսակող պատումը մարդկանց չար ուժերից ազատելու գաղափարն է կրում, որը շարունակվում է հաջորդ՝ Մեծ Միերի ճյուղում:

Առյուծաձև Միերը՝ Միիր-Միթրայի և Վահագն Վիշապաքաղի կերպարային ժառանգորդ, Սասնա պահապան

Սանասարի մահվանից հետո նրա երեք որդիներից Միերն է կառավարում Սասունը, և դեռ պատանի է, երբ երկու կես է անում Սասնա սարերը փակած ու սովի պատճառ դարձած առյուծին և դառնում Առյուծաձև Միեր: Մեծ Միերի կերպարային նախատիպը Միիրն է՝ հուր երկնայինի՝ արևի ու լույսի, հուր երկրայինի՝ կրակի

¹⁹ Տե՛ս Աբեղյան 1966, 72–93, 130–155, 383–385, Պետրոսյան 1997: Հարությունյան 1981, 65–85:

²⁰ Տե՛ս Մովսիսի Խորենացույ 1991, 85–86:

²¹ Եղբայրների ամուսնության պատումը տե՛ս Սասունցի Դավիթ 1993, 64–100:

ու ջերմության աստվածը և, ինչպես մյուս արևային աստվածները, նաև՝ արդարադատության ու դաշինքի հովանավորը: Որպես արևի աստված՝ Միհրը պատկերվել է առյուծի տեսքով, որը պայքարում էր սև ցուլի կերպարանք մտած չար ուժերի դեմ, որպեսզի գիշերվա խավարին փոխարինի ցերեկվա լույսը: Մեծ Միերն էլ սպանում է ժողովրդի օրը սևացնող առյուծին ու ստանում Առյուծածան, նաև՝ «առյուծակերպ» մակդիրները, կոչվելով Առյուծ Միեր, քանզի արևի կենդանատեսք դրսևորումներից էր գազանների արևաբաշ արքան: Վահագն Վիշապաքաղը նույնպես սպանում է վիշապի կերպարանքով խավարը²² և ծագում որպես Արև, ընդամին՝ Առյուծածան Միերը Վահագն և Միհր աստվածների ժառանգորդն է: Առյուծածան դառնալով՝ Միերը Դեղձուն մորից ստանում է հոր Թուր Կեծակին, Քուռկիկ Ջալալին և արժանանում Խաչ Պատերազմիին²³:

Միհրը (ինչպես և Միթրան) արդարության, երդմնակալության, դաշինքի հովանավորն է, ինչը էպոսում դրսևորվում է Միերի և Արմաղանի *երդմնակոտոր* լինելուն հետևած՝ նրանց երկուսի վերահաս մահով: Մարա Մելիքի կնոջը՝ Իսմիլ խաթունին *լաճ* պարգևելուց և ախոյան երկիրը հզորացնելուց հետո, Միերը պիտի Սասնա ճրագն էլ վառի, բայց Արմաղանին քառասուն տարի չմոտենալու երդումը խախտելու պատճառով՝ որդու ծնվելուց հետո ծնողները հեռանում են կյանքից: Հեռանալը ևս Մեծ Միերի արևային կերպարի գործառույթային շրջանակներում է՝ լուսավորեց Սասնա երկնակամարը և մայր մտավ:

Դավիթը՝ հովանավոր և ռազմի հին աստվածների վիպական ժառանգորդ, Սասունը Մարա Մելիքից ազապող

²² Վահագնի կենդանակերպ դրսևորումներից էր առասպելական վիշապաքաղը՝ քաղի գլխով ու վիշապի մարմնով տոտեն-աստվածը:

²³ Տե՛ս Սասունցի Դավիթ 1981, 102–103, Սասունցի Դավիթ 1993, 120:

Էպոսի կենտրոնական հերոսը Դավիթն է, քանզի նա է սպանում Մսրա Մելիքին, և այդ կռիվը շատ բաներով հար և նման է Հայկի ու Բելի պատերազմին: Երկու դեպքում էլ ազատատենչ հերոսն ըմբոստանում է պատերազմասեր բռնակալի դեմ. ընդ որում՝ Բելը Հայկի դեմ ելել էր իր «յանդուզն և անճոռնի զորութեամբ»²⁴, Մելիքն էլ ոտքի է հանել Մսրա բանակը՝ «երկնուց աստղին հաշի՛վ կար, էնոնց վրաններուն հաշիվ չը կար»²⁵: Հայկը փոքրաթիվ տոհմակիցների հետ էր կռվում Բելի հրոսակների դեմ, Դավիթն էլ միայնակ է ելնում Մելիքի դեմ, թիկունքում ունենալով հորեղբոր՝ Ձենով Օհանի, Քեռի Թորոսի և ազգակիցների զորակցությունը, որպես զենք՝ հորից ժառանգած թուրը, ձին և խաչը:

Դավթի կերպարն իր պայքարող բնույթով և հորում պատուպարված Մսրա Մելիքին սպանելու հմտությամբ նույնպես հիշեցնում է Հայկ Նահապետին, որը մարտավարական հնարքով նետահարեց Բելին, երբ վերջինս փորձում էր թաքնվել իր զինվորների թիկունքում՝ զգալով վտանգը: Բելը, որի մարմնի բոլոր մասերը զրահապատ էին, տապալվեց դյուցազուն Հայկի լայնալիճ աղեղից արձակված երեքթևյան նետից²⁶: Պակաս «զրահավորված» չէր Մսրա Մելիքը, երբ նրա երեք հարվածներին հերոսաբար դիմագրավելուց հետո, Դավիթը զարկեց Թուր Կեծակին, որը՝ «Կըտրեց քառսուն ջաղացի քար, /Կըտրեց քառսուն գոմշու կաշին, /Կըտրեց հրեշ Մըսրա Մելքին»²⁷:

Անընդհատ կռիվների մեջ հայտնվող Դավիթը, որոնցից ամենավառ դրվագը Մելիքի հարկահաններին ջարդ տալն ու Սասունից դուրս քշելն է, աղերսվում է նաև ռազմի, քաջության, շանթ ու

²⁴ Տե՛ս **Մովսիսի խորենացոյ** 1991, 34:

²⁵ Սասունցի Դավիթ 1981, 229:

²⁶ Տե՛ս **Մովսիսի խորենացոյ** 1991, 35–36:

²⁷ Սասունցի Դավիթ 1981, 241:

որոտի աստված Վահագնին, որն ամենօրյա մարտում սպանում է վիշապին և ծագում որպես Արև: Դավիթն էլ հաղթում է Սասնա ժողովրդին կեղեքող Մսրա Մելիքին, որքան էլ վերջինս ջանում է խուսափել Թուր Կեծակի անվրեպ հարվածից:

Հանգուցային դրվագ է նաև Դավիթի և Փոքր Միերի առաջին հանդիպումը, երբ միմյանց տեսած չլինելով, հայր ու որդի սկսում են մենամարտել: Կենաց ու մահու այդ կռվում քիչ է մնում որդին սպանի հորը, բայց փրկում են Խանդութ մոր աղոթքն ու Միերի թևի *ոսկի բազմանդը*, որից իրար ճանաչում են ու դադարում կռվել: Միերի մեղայականին («Իմ հեր դո՞ւն ես, ես քեզ մեղա»), Դավիթը պատասխանում է անեծքով («Անմահ էղնիս, անժառանգ»²⁸), քանի որ որդին իր դեմ էր ելել:

Ուժն ու զորությունը Կաթնաղբյուրից ստացած Դավիթն անհաղթ էր, բայց առասպելներում նույնպես նկարագրված են դեպքեր, երբ հզոր աստվածը զավակի առավել նշանակալի դառնալու հետևանքով կորցնում է փառքը, ինչպես հունական Քրոնոսը՝ Ջևսի, իրանական Ջրվանը՝ Ահուրամազդայի²⁹: Սասնա Դավիթը զոհվում է իր դստեր արձակած թունավոր նետից, ասելով՝ «էդ իմ սերմն էր, որ ինձի սպանեց»³⁰: Պատճառը Հ. Օրբելին տեսնում է նրանում, որ «Դյուցազնի մեջքը հավանաբար ջրդեղված չէր կենարար հեղուկով և թիակների արանքը մնացել էր խոցելի³¹» (հմմտ. Աքիլեսյան գարշապար), և հենց այդտեղ էլ խրվում է վրի-

²⁸ Սասունցի Դավիթ 1993, 342: Իրանական «Շահնամե» վիպերգության «Ռոստամ և Սոհրաբ» ասքում նույնպես հայր ու որդի մենամարտում են առանց իրար ճանաչելու, և Սոհրաբը զոհվում է հոր թրից (տե՛ս **Ֆիրդուսի** 1967, 133–138):

²⁹ Քրոնոսը և Ջրվանը ժամանակը կերպավորող աստվածներ են, և այստեղ գաղափարն այն է, որ հզորագույն ուժ լինելով հանդերձ, ժամանակն էլ կարող է պարտվել իր իսկ ծնունդ տված զորեղ կերպարի կողմից:

³⁰ Սասունցի Դավիթ 1981, 288:

³¹ Տե՛ս **Օրբելի** 1956, 126:

ժառու աղջկա նետը: Մեծ Միերի մահը երդմնազանցության հետևանքով էր, Դավթի սպանվելը՝ խոստմնազանցության (նրա մոր հետ ամուսնանալը), երկուսն էլ խախտել էին արժեհամակարգային դրվածքը, այլապես ոչ մի թշնամի նրանց չէր հաղթի³²:

Փոքր Միերը՝ արևային-արդարադատ, մեռնող-հառնող դիցերի հետնորդ, էպոսը եզրափակող անմահ կերպար

Էպոսը եզրափակող Փոքր Միերը ևս դիցաբանորեն ակունքվում է արևային Միիր աստծո կերպարից, ինչպես իր պապ Մեծ Միերն էր: Դեռևս Հ. Օրբելին է նկատել, որ էպոսում Միերի կերպարը բաժանված է երկու մասի, առաջինը պապն է՝ ծագող արևի ճաճանչափայլ և կենսալից հատկանիշներն արտացոլող, իսկ երկրորդը թռոն է՝ հոգնած, մայր մտնող արևի հատկանիշներով³³: Փոքր Միերը հոգնել է աշխարհում տիրող չարից, իր և ձիու ոտքերը հողի մեջ են խրվում՝ «հող ծերացեր է, հալիվորցե», գնում է այցի նախ՝ մոր, ապա հոր շիրիմին՝ հարցումով, թե ինչ անի «էս աշխարհքեն անմաս» իր վիճակում, և երկուսն էլ ուղղորդում են նրան դեպի Ագռավաքար: Դավիթը խորհրդանշական պատգամով է որդուն ճանապարհ դնում. «Դու անմահ որդի ես, /Աշխարհք ավրի, մեկ էլ շինվի, /Որ գետին քո ձիու առջև դիմանա, /Աշխարհք քոնն է»³⁴:

Փոքր Միերը փակվում է Վանա ժայռի մեջ՝ որպես հոգնած արևամուտ, նա հեռացող, բայց սպասվող-վերադարձող հերոս է, նա անմահ է և պիտի դուրս գա, երբ «աշխարհք ավերվի, մեկ էլ շինվի»³⁵: Միիր արևային աստվածն իր մայր մտնող ու ծագող բնույթով աղերսվում է Հին Աշխարհում տարածված մեռնող-հառ-

³² Տե՛ս Վարդումեան, Թոխաթեան 2002, 398:

³³ Տե՛ս Օրբելի 1956, 115:

³⁴ Սասունցի Դավիթ 1993, 406:

³⁵ Սասունցի Դավիթ 1981, 315:

նող դիցերին և, ամենից առավել՝ հայկական մեռնող-հառնող Արային, որը, ինչպես և Միերը, պայքարում է չարի դեմ ու զոհվում՝ մայր մտնում, բայց և գարնանային զարթոնքի հետ՝ վերածնվում:

Փոքր Միերի Վանի ժայռախորշում փակվելը արևամուտն է, որը համահունչ է միհրական (միթոթայական) որոշ ծեսեր քարանձավում կատարելու սովորույթին, որի շնորհիվ էլ ժայռը Միերի դուռ անունն է ստացել: Միհր-Միերն ազգակից է բիայնական ժայռաբնակ Խալդիին (որի անունով Վանա ժայռը հնում կոչվել է Խալդիի դարպաս), հնդիրանական ժայռածին Միթոթային, և այս դեպքում հերոսի վերադարձը նույնանում է ժայռից ծնվելուն³⁶:

Ժայռում փակված Փոքր Միերի կերպարը համադրելի է նաև Արտաշես արքայի անեծքով Մասիսի վիհում շղթայված Արտավազդի վիպական կերպարին, որը նույնպես անմահ է՝ անվերջանալի պատիժ կրելով³⁷: Արտավազդը և Միերը հայրական անեծքի դատապարտված որդիներ են, ընդ որում՝ երկուսի հայրերն էլ վախճանվում են անեծքից հետո: Էպոսի ավարտին Սասնա տան վերջին հերոսը հեռանում է իրականությունից, սակայն վաղ թե ուշ պիտի վերադառնա, որպեսզի կատարի պապերից ժառանգած արդարադատ-փրկչական գործը, որից հետո պատմության անիվը կթեքվի դեպի բարին, և Հայաշխարհում կտիրի լիությունն ու ճշմարտությունը:

Եզրակացություններ

Դասական հերոսական էպոս լինելով՝ «Սասնա Ծոեր»-ը ներկայացնում է որոշակի դարաշրջանում տեղի ունեցած հանգուցային իրադարձություններ, որոնցում պատմականի և առասպելա-

³⁶ Կերպարային համադրությունները տե՛ս **Petrosyan** 2006, 228–238. **Вардумян** 2014, 3–19. **Вардумян** 2015, 193–220.

³⁷ Տե՛ս **Մովսիսի Խորենացույ** 1991, 191–192:

կանի յուրօրինակ միահյուսումը վերածվել է էպիկական միջավայրի՝ իր բոլոր բաղկացուցիչներով ու բնութագրիչներով: Էպոսի չորս ճյուղի կենտրոնական դեմքերի պատմամշակութային քննությունը ցույց է տալիս, որ հին դիցաբանական պատկերացումները մեծապես արտացոլվել են նրանց կերպարներում:

Սանասարի ու Բաղդասարի, Առյուծ Մհերի, Սասնա Դավթի, Փոքր Մհերի մասին պատումներում երևան են գալիս հին առասպելույթների, պաշտամունքային տարրերի հատկանիշներ, որոնք, պատմականորեն ու գեղարվեստորեն պատճառաբանված, դրսևորվում են հերոսների մտածելակերպում, գործելակերպում: Ակունքվելով առասպելաբանական անցյալից, «Սասնա Ծռեր» էպոսն իր ամբողջականությամբ և ավարտվածությամբ հանդերձ՝ միտված է սպասվելիք կարգավորված ապագային, դրանով իսկ դառնալով Հայոց պատմության մեջ հարատևող հերոսավեպ, որի հիմնական գաղափարներն են բարությունը, արդարությունը, խաղաղությունը, ազատությունն ու անկախությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1966, Հայ վիպական բանահյուսություն. «Սասնա Ծռեր», Երկեր, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 573 էջ:

Ազաթանգեղայ 1983, Պատմություն Հայոց, Քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, «ԵՊՀ» հրատ., 277 էջ:

Եղիազարյան Ա. 1999, «Սասնա Ծռեր» էպոսի պոետիկան, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 299 էջ:

Թուրջյան Հ. 2013, Հետաքննության դարաշրջանի իրադարձությունները և «Սասունցի Դավիթ» էպոսը, Երևան, 292 էջ:

Իսրայելյան Հ. 1980, Երկվորյակների պաշտամունքը Հին Հայաստանում, «Պատմաբանասիրական հանդես», № 3, էջ 216-228:

Համբարձումյան Հ. 2018, Սասնա Ծռեր. Պատում, մոտիվ, գրքային ավանդույթ, Երևան, «ԵՊՀ» հրատ., 322 էջ:

Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը 2004, Երևան, 178 էջ:

Հայոց պատմություն 2018, հ. II, գիրք առաջին, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 705 էջ:

Հարությունյան Ա. 1981, Վիշապամարտը «Սասնա ծռերում», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 11, էջ 65–85:

Հարությունյան Ա. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն, 527 էջ:

Ղոնջյան Լ. 2010, Երկվորյակների առասպելի ելակետային արժեքը հայ վիպական հուշարձանների հորինվածքներում, «Պատմաբանասիրական հանդես», № 2, էջ 178–192:

Մովսիսի Խորենացույ 1991, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի. Նմանահանութիւն. Լրացումները Ա.Բ. Սարգսեանի), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 486 էջ:

Պետրոսյան Ա. 1997, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Հնդեվրոպական առասպելներ և պատմական նախատիպեր, Երևան, «Վան Արյան», 96 էջ:

Պողոսյան Ա. 2023, Կանանց կերպարները «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի Մոկաց պատումներում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 11, էջ 151–166:

Սասնա ծռեր 1977, Ժողովրդական վեպ, աշխատությամբ Ս. Հարությունյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 700 էջ:

Սասնա ծռեր 2000, Նորահայտ պատումներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 283 էջ:

Սասունցի Դավիթ 1981, Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, առաջաբանը՝ Ս. Հարությունյանի, Երևան, «Լույս», 346 էջ:

Սասունցի Դավիթ 1993, Համահավաք բնագիր, հյուսեց և խմբագրեց Գր. Գրիգորյանը, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 415 էջ:

Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն 1939, Բաղդաստութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանիւ և ծանոթութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, «Արմֆան», 218 էջ:

Վարդումեան Գ., Թոխաթեան Կ. 2002, Հայոց լուսարեային պատկերացումները (ըստ ժայռապատկերների և ազգագրական նյութերի), Բազմավեպ, Վենետիկ – Ս. Ղազար, № 1-4, էջ 383–407:

Վարդումյան Գ. 2023, Ծովինարի էպիկական կերպարի հնագույն

ակունքները, Գրականության և մշակույթի արդի հիմնախնդիրներ, Պրակ ԺԴ, Երևան, Վ. Բոյունովի անվ. պետ. համալսարան, էջ 22–33:

Օրբելի Հ. 1956, Հայկական հերոսական էպոսը, Երևան, ՀՍՄԻ ԳԱ հրատ., 137 էջ:

Ֆիրդուսի 1967, Ռուսում և Սոհրաբ, թարգմանեց՝ Ս. Ումադյան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 180 էջ:

Абрамян Л. Демирханян А. 1985, Мифологема близнецов и мировое дерево, «Պատմաբանասիրական հանդես», № 4, էջ 66–84:

Вардумян Г. 2014, Бог солнца Миhr – покровитель добра и справедливости у древних армян, «Հայոց պատմության հարցեր», Երևան, № 15, էջ 3–19:

Вардумян Г. 2015, Мифо-эпический образ армянского Миhrа в контексте сравнительного анализа с римским Митрой, Трансформационные процессы в эпоху Принципата. Включение Рима в осевое время, сборник статей, Ереван, Российско-армянский университет, с. 193–220.

Вардумян Г. 2022, Архаический эпос о зарождении древнеармянской государственности, «Հայոց պատմության հարցեր» Երևան, № 2 (25), էջ 3–27:

Давид Сасунский 1939, Армянский народный эпос, Четыре ветви, ред. И.А. Орбели, Ереван, «Арменгиз», 386 с.

Иванов В. 1980, Близнецные мифы, Мифы народов мира, Москва, «Советская энциклопедия», т. 1, с. 174–176.

Мелетинский Е. 2004, Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники, Москва, Восточная литература, 466 с.

Путилов Б. 1988, Героический эпос и действительность, Ленинград, «Наука», 223 с.

Штернберг Л. 1936, Античный культ близнецов при свете этнографии, Ленинград, Институт народов Севера, с. 73–109, XVI+572 с.

Kouyoumjian D., Der Mugrdechian B. 2013, David of Sasoun, Critical Studies of the Armenian Epic, Fresno, California State Univ. Press, 228 p.

Petrosyan A. 2006, Haldi and Mithra/Mher, “Aramazd”: Armenian Journal of Near Eastern Studies, 1, p. 228–238.

Гоар Д. Вардумян, Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент,
Отражение древнеармянских мифологических представлений в
эпосе «Сасна Црер».

Резюме

«Сасна Црер» («Сасунские Удальцы») представляет собой классический героический эпос, в котором нашли отражение исторические события – арабские нашествия на Армению в VII–IX вв., к концу которых страна была освобождена от иноземных захватчиков и на армянский престол воссела династия Багратидов. На фоне реальных событий создавались эпические сказания о народных героях, которые боролись против Багдадского халифа и Мсра Мелика. Их подвиги описываются в четырех ветвях эпоса, а истоки их образов уходят в глубь тысячелетий, беря начало из мифологических представлений. В повествованиях о Санасаре и Багдасаре, Мгере Старшем, Давиде Сасунском и Мгере Младшем очевидны следы образов древних богов, однако основная идея эпоса устремлена в будущее, когда в Армянском мире наступят свобода и справедливость.

Ключевые слова: Багратидская Армения, царь Гагик, арабские нашествия, дядя Торос, Санасар, Багдасар, Мгер Старший, Давид Сасунский, Мгер Младший.

Gohar D. Vardumyan, Institute of History of the NAS RA, PhD in History, Associate Professor, Reflection of ancient Armenian mythological ideas in the epic “Sasna Tsrer”.

Summary

“Sasna Tsrer” (“Daredevils of Sasun”) is a classic heroic epic, which reflects historical events – the Arab invasions of Armenia in the 7th-9th centuries, by the end of which the country was liberated from foreign

invaders, and the Bagratid dynasty ascended the Armenian throne. On the background of these real events, epic narratives were created about folk heroes who fought against the caliph of Baghdad and Msra Melik. Their heroic deeds are described in four branches of the epic, and the origins of their images go back thousands of years, beginning from mythological ideas. In the narratives about Sanasar and Baghdasar, Elder Mher, David of Sasun and Younger Mher, traces of ancient gods are obvious, but the main idea of the epic is directed to the future, when freedom and justice will come to the Armenian world.

Key words: Bagratid Armenia, King Gagik, Arab invasions, uncle Thoros, Sanasar, Baghdasar, Elder Mher, David of Sasun, Younger Mher.

ՎԱՀԵ Հ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ԳԱԱ պատրմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.
vahetorosyan.matenadaran@gmail.com

ID 0000-0002-0717-552X

DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-24

**ՍՈՒՐԲ ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԵՆՈՍ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ
ՀԱՅ-ԼԱՏԻՆ ԵՎ ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ
(X Դ.-XIII Դ. ԿԵՍԵՐ)***

Բանալի բառեր՝ Սուրբ Թադեոս, Սուրբ Բարդուղիմեոս, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Նիկողայոս Միստիկոս, Հայոց կաթողիկոս, Հռոմի պապ, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, առաքյալ, գերագահություն:

Ներածություն

XIII դ. 40-ական թթ. կեսերին հայ-լատին եկեղեցական հարաբերություններում տեղի ունեցան նկատելի փոփոխություններ: Ի տարբերություն նախընթաց շրջափուլի (նկատի ունենք 1130-ից 1240-ական թթ. սկիզբը), երբ օրակարգում արժարժվում էին հիմնականում քաղաքական հարցեր, 1240-ական թթ. կեսերին և հաջորդող մի քանի տասնամյակներում հայ-լատին եկեղեցական հարաբերություններում սկսեցին գերակշռել դավանական ու ծիսական խնդիրները: Դրանց հետ մեկտեղ սկսվեց լայնորեն քննարկվել Ընդհանրական եկեղեցում Հռոմի պապական աթոռի

* Ներկայացվել է 13.XI.2023 թ., գրախոսվել է 22.XI.2023 թ. և 24.XI.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2023 թ.:

գերագահության հարցը: Այն ուղղակիորեն առնչվում էր եկեղեցիների առաքելահաստատության ավանդույթին, որի քննությանն էլ նվիրված է սույն հոդվածը:

Հայոց եկեղեցու առաքելահաստատության ավանդույթի մեկնաբանությունները XIII դ. հայ մատենագրության մեջ

Ընդհանրական եկեղեցում Հռոմի պապի գերագահությունը, ի թիվս այլ փաստարկումների, կաթոլիկ եկեղեցին հիմնավորում էր ավետարանական այն վկայությամբ, ըստ որի՝ Հիսուս Քրիստոսը, դիմելով Պետրոսին, ասել է. «Եւ ես քեզ ասեմ, զի Դու ես վլէմ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից գեկեղեցի իմ, եւ դրունք դժոխոց գնա մի՛ յաղթահարեսցես: Եւ տաց քեզ զփականս արքայութեան երկնից. եւ զոր միանգամ կապեսցես յերկրի՝ եղիցի կապեալ յերկինս. եւ զոր արձակեսցես յերկրի՝ եղիցի արձակեալ յերկինս»¹: Մատթեոսի Ավետարանի այս վկայության հիման վրա Հռոմի պապերը, որպէս Պետրոս առաքյալի հիմնած աթոռի առաջնորդներ և նրա փոխանորդներ, տակավին IV-V դդ. վերջնականապէս ձևավորեցին Ընդհանրական եկեղեցում իրենց գերագահության տեսությունը (Petrine primacy)²: Այն շուտով տեղ գտավ միջեկեղեցական հարաբերություններում՝ վերածվելով Ընդհանրական եկեղեցում Հռոմի պապի գերիշխանությունը հաստատելու և ամրապնդելու զորեղ միջոցի:

Ընդհուպ միջև խաչակրաց արշավանքները գերագահության համար մղվող պայքարում Հռոմի պապական աթոռի թիրախում հիմնականում բյուզանդական եկեղեցին էր՝ ի դեմս կայսրի և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության, որոնք տարբեր միջոցներով պայքարում էին պապի գերագահական նկրտումների

¹ Մատթեոս, գլ. ԺԶ, 18-19:

² Տե՛ս u Dvornik 1979, 40-58, <https://www.britannica.com/topic/papacy>, <https://www.britannica.com/topic/Petrine-theory> (31.10.2023):

դեմ: Ի պատասխան՝ բյուզանդական եկեղեցին առաջ էր քաշում այն թեզը, որ Հռոմի աթոռի գերագահության գլխավոր կռվանը ոչ այնքան նրա հիմնադիր Պետրոս առաքյալին Տիրոջ շնորհած բացառիկ իրավունքն էր, որքան՝ կայսրության մայրաքաղաքում լինելու հանգամանքը: Մայրաքաղաքների եպիսկոպոսների գերագահությունը նահանգների մյուս եպիսկոպոսների նկատմամբ ձևավորվեց «ակամա». ելնելով այն հանգամանքից, որ եկեղեցական ժողովները տեղի էին ունենում մայրաքաղաքներում, այնտեղ նստող եպիսկոպոսներն էին դառնում հյուրընկալողն ու դրանք նախագահողը³: Այս իրողությունը կանոնական ձևակերպում ստացավ տիեզերական ժողովներում, որոնք առավել որոշակիացրին մայրաքաղաքի եպիսկոպոսի, այն է՝ մետրոպոլիի դերը, կարգավիճակն ու իշխանությունը տվյալ վարչամիավորի մյուս եպիսկոպոսների նկատմամբ⁴: Այս դեպքում, ըստ Ֆրենսիս Դվորնիկի, եկեղեցական աթոռի գերագահության համար առաջնային էր համարվում ոչ թե առաքելահաստատ, այլ նահանգային կենտրոնում կամ մայրաքաղաքում լինելը, քանզի մայրաքաղաքային բոլոր աթոռները չէ, որ առաքելահիմն էին⁵:

Փաստորեն, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունը փորձում էր Հռոմի պապի գերագահական հավակնություններին հաղորդել քաղաքական բնույթ՝ դրանք բխեցնելով կայսերական անցյալում զբաղեցրած կարգավիճակից: Այսինքն, բյուզանդացիները մերժում էին պապի գերագահության աստվածաշնչյան, ասել է թե՛ կանոնական հիմնավորումները⁶: Հաջողելու դեպքում Կոս-

³ Տե՛ս **Dvornik** 1979, 30. **Dvornik** 1958, 5-6.

⁴ Խոսքը վերաբերում է Անտիոքի 341 թ. ժողովին տե՛ս **Dvornik** 1979, 32.

⁵ Տե՛ս **Dvornik** 1979, 31.

⁶ Որպես Հռոմի աթոռի տիեզերական իշխանությանը հակակշռող ուժ՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունն առավել կենսունակ դարձավ Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովից հետո, առավել ստույգ՝ նրա XXVIII կանոնի ուժով, որով նորաստեղծ պատրիարքական աթոռը հռչակվում էր երկրորդը Հռոմից

տանդնուպոլսի պատրիարքությունը հայտնվում էր խիստ շահեկան վիճակում, քանզի Հռոմի գերագահությունը խարսխվելու էր անցյալի փառքի վրա, որն Արևմտահռոմեական կայսրության անկումից հետո այլևս չկար և ավելին, քան խորհրդանշանական բնույթ չէր կարող ունենալ: Բացի այդ, եթե Կոստանդնուպոլիսը պապի գերագահության հիմքում դնում էր կայսերական մայրաքաղաքի հանգամանքը, ապա նրա հավակնությունները, որպես Նոր Հռոմի, Հռոմեական կայսրության իրավահաջորդի, դառնում էին անմրցելի: Որ այս թեզն արդեն XII դ. շրջանառվում էր Բյուզանդիայի արքունիքում, հստակ երևում է կայսրուհի Աննա Կոմնենոսի մի դիտարկումից: Նա իր «Ալեքսիադա» աշխատության մեջ, անդրադառնալով պատրիարքական աթոռների գերագահության խնդրին, գրում է, որ երբ կայսրության մայրաքաղաքը Հռոմից տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս, վերջինիս պատրիարքին անցավ նաև «բարձրագույն եպիսկոպոսական իշխանությունը»⁷:

Գերագահության համար պայքարը նոր փուլ թևակոխեց խաչակրաց արշավանքների շրջանում: Դրանք ամբողջովին փոխեցին միջերկածովյան ավազանի քաղաքական քարտեզը, որի վրա մեկը մյուսի հետևից ի հայտ եկան լատինական իշխանություններ՝ Եդեսիայի կոմսությունը, Անտիոքի իշխանապետությունը, Երուսաղեմի թագավորությունը և Տրիպոլիսի կոմսությունը⁸:

հետո: Մինչ այդ այս պայքարում նկատելի հաջողություններ էր գրանցել Ալեքսանդրիայի պատրիարքությունը, որի ականավոր առաջնորդներից Դեոսկորոսն այս աթոռի հիմնադիր Մարկոս առաքյալին գերագահ էր հռչակել անգամ Պետրոս առաքյալի նկատմամբ: Քաղկեդոնի ժողովը ծանր հարված հասցրեց Ալեքսանդրիայի պատրիարքության ազդեցությանը:

⁷ **Comnena** 2009, 39.

⁸ Խաչակիրները Բյուզանդիայի կայսեր Ալեքսիոս I Կոմնենոսի (1081-1118) հետ պայմանագիր էին կնքել, ըստ որի, նրանց գրավելիք այն տարածքները, որոնք նախկինում պատկանել էին Բյուզանդիային, վերադարձվելու էին

Արշավանքներն ու պետական այս կազմավորումների ստեղծումը խաչակրության գաղափարախոս Հռոմի պապին Արևելքում իր գերիշխանությունը հաստատելու հնարավորություն տվեցին: Անտիոքի նվաճմանը և խաչակրաց իշխանության հաստատմանը հաջորդեց այնտեղ կաթոլիկ պատրիարքի ձեռնադրումը, ինչը կատարվեց հույն պատրիարք Հովհաննես IV-ի հեռացման գնով⁹: Անտիոքի լատին պատրիարքության իշխանությունը տարածվում էր ոչ միայն նույնանուն իշխանապետության, այլև Եդեսիայի և Տրիպոլիի կոմսությունների վրա:

Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանում XII դ. լատինական իշխանությունների ու դրանցում եկեղեցական աթոռների ստեղծմամբ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին անմիջականորեն սահմանակցեց Հայոց եկեղեցուն: Նաև այս իրողությունների ազդեցությամբ արդեն 1130-ականներից քիչ թե շատ կանոնավոր հարաբերություններ հաստատվեցին երկու եկեղեցիների միջև: Ինչպես վերը նշեցինք, հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների 1130-ից 1240-ական թթ. սկզբի շրջափուլն առավել աչքի ընկավ քաղաքական հարցերի օրակարգով: Ասվածն ամենևին չի նշանակում, թե այդ ժամանակահատվածում քննվող հարաբերություններում բացակայել են դավանական ու ծիսական բնույթի, անգամ Հռոմի պապի գերագահությանն առնչվող հարցեր: Սակայն դրանց շուրջ այդ ժամանակ չծավալվեց այնպիսի

կայսրությանը: Փոքրասիական երկրամասերի նվաճման ժամանակ այս պայմանագիրը լիարժեքորեն գործեց, սակայն Անտիոքի գրավումից հետո իրավիճակը կտրուկ փոխվեց: Ալեքսիոսը, տեղեկանալով, որ խաչակիրներին լրջորեն սպառնում է սելջուկյան արշավանքի վտանգը, հրաժարվեց նրանց օգնելու իր հանձնառությունից: Դա կայսեր հետ պայմանագիր կնքած լատին իշխաններին հիմք տվեց հրաժարվելու իրենց ստանձնած պարտավորություններից, ինչին էլ շուտով հաջորդեց խաչակրաց պետական կազմավորումների հիմնումը Միջերկրականի արևելյան ավազանում (տե՛ս **Hamilton** 1996, 3-5):

⁹ Տե՛ս **Hamilton** 1996, 4.

պայքար, որպիսին 1240-ականներից սկսած:

Հայ-լատին եկեղեցական հարաբերություններին առնչվող վավերագրերի բովանդակությունից դատելով՝ Հայոց եկեղեցուն 1130-ից 1240-ական թթ. սկզբին ներկայացվել է Հռոմի պապի գերազահությունն ընդունելու պահանջ: Սակայն ուշագրավ է, որ դրա վերաբերյալ Հայոց եկեղեցու՝ նույն ժամանակահատվածի և դրան հաջորդող շրջափուլի դիրքորոշումները եղել են տարբեր: Այլ առիթի թողնելով 1130-ից 1240-ական թթ. սկզբի հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների քննությունը՝ նշենք, որ դիրքորոշումների տարբերությունը գերազանցապես պատճառաբանվում է քաղաքական իրողություններով¹⁰:

Պապական աթոռի գերազահական նկրտումների դեմ 1240-ականների և հաջորդող տասնամյակների հայ մատենագիրների գրվածքներից պարզվում է, որ հայ-լատին եկեղեցական հարաբերություններում Հռոմի քահանայապետը շոշափել է Հայոց եկեղեցու առաքելահաստատության խնդիրը: Ինչպես հայտնի է, վաղ միջնադարի հայկական որոշ սկզբնաղբյուրներում Հայոց եկեղեցու հիմնադիր առաքյալներից Թադեոսը հիշվում է իբրև Հիսուս Քրիստոսի 70/2 աշակերտներից մեկը¹¹: Հետաքրքրական է, որ հենց 1240-ական թթ. հայ մատենագրական երկերում՝ հատկապես դավանաբանական վավերագրերում, նորովի մեկնաբանվեց Թադեոս առաքյալի՝ 12 կամ 70/2 աշակերտներից լինելու մասին ավանդույթը: Այսպես՝ XIII դ. ականավոր վարդապետներից Վանականի կարծիքով՝ Թադեոսը յոթանասնից է համարվել ոչ թե այն պատճառով, որ աշակերտների այդ շարքից էր, այլ՝ քանի որ եղել է նրանց ուսուցիչը. «Զի՞նչ է պատճառ, որ ոմանք յեթանասնից ասեն. ա՛յս է ՀԲ. աշակերտացն գլուխ և

¹⁰ Խնդրո առարկա փոխհարաբերությունների 1130-ից 1140-ական թթ. սկզբի շրջափուլի մասին տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան, Թորոսյան** 2021, 5-22:

¹¹ Տե՛ս Վկայաբանութիւն 1853, 9-102: **Մովսէս Խորենացի** 1913, 157:

վարդապետ էր, որպէս Պետրոս ԲԺ.իցն, զի առաջինքն ամենայն ուրեք յետնոցն անուամբ կոչէին, ա՛յս է ստոյգ պատճառն»¹²: Թերևս, սխալ չի լինի կարծել, որ Վանական վարդապետն այս հարցին անդրադարձել է հենց Հռոմի պապի պահանջներին ի պատասխան: Այս թեմայի վերաբերյալ խիստ հետաքրքրական է նույն դարի մեկ այլ ականավոր վարդապետի՝ Մխիթար Սկևռացու բացատրությունը: Ըստ նրա, Թադէոսի՝ Հիսուս Քրիստոսի 12 կամ 70/2 աշակերտներից լինելու շփոթը ծագում է մատենագրական երկերից, մինչդեռ Մատթեոսի և Մարկոսի Ավետարանները նրան, Ղեբեոս անվամբ, հիշում են հենց 12 աշակերտների շարքում. «Եւ զոր ասէքդ՝ զԹադէոս յեօթանասնիցն գոլ, զայդ ոչ յառաքելական մատեանց ասէք՝ ուստի տրամաբանութիւնս մեր, այլ ի վիպասան պատմագրաց. իսկ յաւետարանին Մատթէոս և Մարկոս յերկոտասանիցն զնա թուեն, և անուանն փոփոխմամբ ևս զնա պատուեալ Տեառն որպէս զՊետրոս և զորդիսն Որոտման»¹³: Մատթեոսի և Մարկոսի Ավետարաններում Թադէոսը կոչվում է Ղեբեոս անվամբ: Հենց այդ հանգամանքն էին մատնացոյց անում հայերը՝ նշելով, որ Քրիստոսն անվանափոխել է նաև Հռոմի աթոռի հիմնադիր Պետրոս առաքյալին: Վանական վարդապետն այդ առթիվ գրում է. «Կենսաբեր սուրբ Աւետարանն զԹադէոս զմեր առաքեալն յերկոտասանիցն է ասցել: Ղեբէոս՝ որ անուանեցան Թադէոս: Յայտ է ի Քրիստոսէ անուանեցաւ՝ զանունն փոխեալ որպէս զՊետրոսին և զՈրդոցն Որոտման»¹⁴:

Ի՞նչ նպատակի էին ծառայում այս պարզաբանումները: Բանն այն է, որ Հռոմի պապական աթոռը, պնդելով Հիսուս Քրիստոսի 12 աշակերտների շարքում Պետրոսի ավագությունը, պահան-

¹² Գիրք թղթոց 1901, 533:

¹³ **Մխիթար Սկևռացի** 1865, 85:

¹⁴ Գիրք թղթոց 1901, 533:

ջում էր ընդունել իր գերագահությունը՝ իբրև այդ առաքյալի հիմնած աթոռի առաջնորդի: Հասկանալի է, որ Թադեոսի՝ 70/2 աշակերտներից եղած լինելու մասին մատենագրական ավանդույթը Հռոմի պապական աթոռի դեմ պայքարում թուլացնում էր Հայոց եկեղեցու դիրքերը: Ուստի Թադեոսի՝ 12 առաքյալներից լինելը մատնացույց անելով հանդերձ՝ Հայոց եկեղեցու հիմնադիր առաքյալների շարքում նախապատվություն տրվեց Բարդուղիմեոսին, որի՝ Հիսուս Քրիստոսի 12 աշակերտներից լինելն աներկբա էր: Այսպես՝ Միքայել Ասորու «Յաղագս քահանայութեան» երկի հայերեն թարգմանության մեջ այդ մասին կարդում ենք. «Եւ քանզի երեք Առաքեալք մտին ի Հայք, Թադէոս և Բարթողոմէոս և Յուդա Յակովբայն. և թէպէտ զառաջինն Թադէոս եկն և ապա Բարթողոմէոս և Յուդա, այլ զի ոմանք ասեն թէ Թադէոս ի յեթանասնիցն է, վասն այնորիկ դիցուք գլուխ քահանայութեան նոցա զԲարթողոմէոս և ապա զԹադէոս և ապա զՅուդա և զայլ առաջնորդս ըստ կարգի»¹⁵: Բոլորովին ոչ պատահական, նույն երկի՝ Հայոց եկեղեցու հիմնադիր առաքյալների և նրանց փոխանորդ հայրապետների գավազանացանկն սկսվում է Բարդուղիմեոսով. «Ա. ԲԱՐԹՈՂՈՍԷՈՍ առաքեալ, մի յերկոտասանիցն: Բ. ԹԱԴԷՈՍ, զոր Աւետարանն պատմէ՝ թէ զառաջինն կոչէր Ղեբէոս, և ի Տեանէ անուանեցաւ Թադէոս»¹⁶: Նույն գավազանացանկում նշված է նաև յոթանասնից Թադեոսը, որը Հայաստան էր եկել Եդեսիայից¹⁷: Առաքյալների թվարկման նույն հերթականությունն առկա է նաև Միքայել Ասորու «Ժամանակագրութիւն» երկի հայերեն թարգմանության մեջ. «2 (6) Բարթողիմէոս յազգէն Իսաքարայ յԱղալիր գեղջէ, քարոզեաց ի Հայաստանեայս, և անդ կատարեցաւ սքանչելի նահա-

¹⁵ Միքայել Ասորի 1871, 32:

¹⁶ Միքայել Ասորի 1871, 32:

¹⁷ Միքայել Ասորի 1871, 33:

տակութեամբ ի յուբանիոս քաղաքի, որ այժմ կոչի Հաղբակ, ի Սանատրկոյ յամբարիշտ և յանօրէն թագաւորէն»... «Ժ (10) Յուդա՝ որ կոչեցաւ Թադէ. որ վասն իմաստութեան իւրոյ ասէին Ղեբէս, որ է սիրտ և հոգի, քարոզեաց ի Հայս և յԱսորիս, և կատարեցաւ ի Սանատրկոյ ի Հայս...»¹⁸:

Հետաքրքիր է, որ Մխիթար Սկևռացին, 1263 թ. Աքքայի եկեղեցական ժողովում Հռոմի պապի պատվիրակի հետ բանավեճում ներկայացնելով առաքյալների համապատվության թեզը, միայն Բարդուղիմեոսին է հիշում իբրև հայոց առաքյալ. «Եւ ասեմ կարճառոտ, որպէս զՅովհաննէս Եփեսոսի և զԹովմաս Հնկաց, և զԲարթուղիմէոս Հայոց և զայլսն»¹⁹:

Խիստ հետաքրքրական է, որ ի տարբերություն Բարդուղիմեոսի հունարեն վարքի, դրա հիման վրա 1275 թ. գրված լատիներեն վարքում հստակ նշված է, որ առաքյալը նահատակվել է Մեծ Հայքում. «Նրա չարարանքների մասին տարբեր կարծիքներ կան: Երանելի Դորոթեոսն ասում է, որ նրան խաչեցին, նաև որ նա քարոզել է մարդկանց Հնդկաստանում և հասցրել նրանց Մատթևոսի Ավետարանը նրանց սեփական լեզվով: Նա մեռավ Ալբանուսում, որ քաղաք է Մեծ Հայքում՝ գլխիվայր խաչված»²⁰: Սա նշանակում է, որ կաթոլիկ եկեղեցին ընդունել է Հայաստանում Բարդուղիմեոսի քարոզչությունն ու նահատակությունը, ինչն իր հերթին նշանակում է, որ նույն եկեղեցին այս առաքյալին արդեն XIII դ. համարել է Հայոց եկեղեցու հիմնադիր:

Հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների քննվող դրվագները, ինչպես տեսնում ենք, տեղ են գտել հիմնականում

¹⁸ **Մխիթայէ Ասորի** 1871, 101: Սակայն նույն երկի ասորերեն բնագրում նշված չէ, որ Ղեբէոս անվանյալ Թադէոս առաքյալը քարոզել է Հայաստանում (Michel le Syrien 1905, 147):

¹⁹ **Մխիթար Սկևռացի** 1865, 26:

²⁰ **Մուրադյան** 2017, 136:

Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի (1221-1267) հայրապետի աթոռակալման շրջանում: Ժամանակի հայ մատենագրության մեջ Թադեոս առաքյալի՝ Հիսուս Քրիստոսի 12 կամ 70/2 աշակերտներից եղած լինելու վերաբերյալ նշված մեկնաբանությունները, անկասկած, չէին կարող կատարվել առանց նրա ազդեցության: Թերևս հենց այդ պայքարի յուրատեսակ արտահայտություն էին Կոստանդին Բարձրբերդցու աթոռակալման շրջանում առնվազն երկու ձեռագիր հիշատակարանների արձանագրումներն առ այն, որ նա նստել է Պետրոս առաքյալի աթոռին, այսինքն՝ եղել է նրա փոխանորդը. «Ձտէր Կոստանդին հովիւ բարի//Յաթոռ նստո ընդ Պետրոսի»²¹: Այս առումով ոչ պակաս հետաքրքրական է Թորոս Ռոսլինի գրչագրած Ավետարաններից մեկի (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 10450) նույնպես չափածո հիշատակարանի պնդումը, թե Կոստանդին Բարձրբերդցին «Նստո յաթո կեփալյական»²²: Ինչպես հայտնի է, եկեղեցական ավանդույթում «կեփաս», այսինքն՝ վեմ, ժայռ, անվամբ կոչվել է հենց Պետրոս առաքյալը:

Սբ Բարդուղիմեոս առաքյալը Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմութեան» մեջ

Հարկ է նշել, որ Հայոց եկեղեցու հիմնադիր առաքյալների մեջ Թադեոսի նկատմամբ Բարդուղիմեոսին նախապատվություն տալու միտումն ի հայտ է եկել ոչ թե XIII, այլ՝ դեռևս X դ.: Ինչպես իրավացիորեն մատնացույց է արել անվանի ասորագետ Միշել վան Էսբրուկը, հայ մատենագրության մեջ առաջինը Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի պատմիչ-կաթողիկոսն է (989-929) Բարդուղիմեոսին գերադասում Թադեոսի համեմատ (այդ մա-

²¹ ԺԳ դարի հիշատակարաններ 1984, 303:

²² ԺԳ դարի հիշատակարաններ 1984, 286:

սին վկայող քաղվածքները՝ ստորև)²³:

Վան Էսբրուկը կրկին իրավացիորեն նկատում է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին նպատակ է ունեցել ցույց տալու, որ Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգում տակավին IV դարում եղել է պատրիարքական աստիճան: Իրականում, սակայն, Հայոց եկեղեցին իր նվիրապետական համակարգը երկու՝ մետրոպոլիտի և պատրիարքի աստիճաններով համալրել է VI դարավերջին կամ VII դարասկզբին: Այսպես, հայկական աղբյուրների հաղորդմամբ՝ նշված ժամանակահատվածում Բյուզանդական կայսրությունը Հայոց կաթողիկոսից պահանջում է կամ լրացնել իննդասյա աստիճանակարգը, կամ ենթարկվել Ընդհանրական եկեղեցու պատրիարքական աթոռներից որևէ մեկին²⁴, հասկանալի է՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությանը: Նվիրապետական աստիճանակարգը լրացնելու համար Հայոց եկեղեցին վճռում է իր ազդեցության ներքո գտնվող Աղվանից կաթողիկոսին տալ արքեպիսկոպոսի (կամ եպիսկոպոսապետի), իսկ Վրաց կաթողիկոսին՝ մետրոպոլիտ կարգավիճակ, որով նրանց նկատմամբ գերագահություն ունեցող Հայոց կաթողիկոսը կստանար պատրիարքի աստիճան²⁵:

Վան Էսբրուկի տեսակետը միանգամայն հիմնավոր է, քանզի Հովհաննես Դրասխանակերտցին Հայոց եկեղեցում իննդասյա աստիճանակարգի հաստատումը թվագրում է IV դարով՝ այդ ամենը կապելով Ներսես Ա Մեծ (353-373) կաթողիկոսի գահակալման հետ: Պատմիչ-կաթողիկոսի շարադրանքից դատելով՝ Ներսես Մեծը նախ ընտրվել, ապա Կեսարիայում ձեռնադրվել է Հայոց հայրապետ, որից հետո թագավորի և նախարարների ո-

²³ Տե՛ս **Esbroeck** 1984, 164.

²⁴ Տե՛ս **Մովսէս Կաղանկատուացի** 1983, 272-274: **Ուխտանէս** 2011, 595-597: **Ստեփանոս Օրբէլեան** 1910, 100-106:

²⁵ Տե՛ս **Մովսէս Կաղանկատուացի** 1983, 274: **Ուխտանէս** 2011, 596:

րոշմամբ՝ կարգվել պատրիարք. «Ապա Արշակ արքայ... առաքել Ներսէս զորդի Աթանագինեայ՝ որդւոյ Յուսկանն, ըստ առաջնոյ կարգին ի Կեսարիայ ձեռնադրիլ ի հայրապետութիւն, որ եւ սքանչելի իմն նշանք պատմի լեալ, զի մինչդեռ կայր ընդ բեմականսն ի ձեռնադրութեան անդ, շնորհք Հոգւոյն Սրբոյ աղանակերպ ի վերայ գլխոյ նորա հանգուցեքալ՝ ի զարմացումն զբոլոր կղերիկոսս եկեղեցւոյն ածեալ լինէր: Եւ այսպէս ապա լուսազարդեալ նորա, գայ հաստատէ գեղեցկադիր յարմարութեամբ զբոլոր կարգս ուղղութեան, բարենախանձ լինելով ի նախանձ հոգեւոր»²⁶: Հաջորդիվ թվարկելով Ներսես Մեծի կատարած գործերը՝ նա գրում է. «Չայսպիսի բարեկարգութեան ձեւ եւ զշուք տեսեալ ապա թագաւորին եւ նախարարացն Հայոց, այլ եւ զխստամբեր վարս նորա ճգնողականս՝ ի մտի եղեալ ըստ այլոց եւս ոմանց եւ զնա եւս նախակարգել ի պատիւ պատրիարգութեան»²⁷:

Եկեղեցական բարձրագոյն պաշտոններում Ներսես Մեծի հաստատման այս հերթականությունը՝ կաթողիկոս, ապա՝ պատրիարք, որը ներկայացված է Դրասխանակերտցու երկում, ամենևին պատահական չէ: Բանն այն է, որ պատրիարքի աթոռը զբաղեցնելու համար անհրաժեշտ էր նախ կարգվել կաթողիկոս, որը նվիրապետական իննդասյա կարգի նախավերջին աստիճանն էր, և նոր միայն՝ պատրիարք:

Դրասխանակերտցին, նույնպես ոչ պատահականորեն, պատրիարքական աստիճանի ձեռքբերումը կապում է աշխարհիկ բարձրագոյն իշխանության հետ, ինչը տեղի էր ունեցել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության հետ: Բոլորովին ոչ անսպասելի, պատմիչը վերոբերյալ քաղվածքից անմիջապես հետո վկայակոչում է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռի

²⁶ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի** 2010, 383-384:

²⁷ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի** 2010, 384:

ստեղծումը՝ այն վերագրելով Կոստանդիանոս Մեծ (306-337) կայսեր որդի Կոստանդին (337-361). «Քանզի փոքր ինչ յառաջ քան զայս (Ներսես Մեծի գահակալումը – Վ.Թ.) Կոստանդոս որդի մեծին Կոստանդիանոսի յեփեսոսէ ի Կոստանդինուպալիս զնշխարս ոսկերաց Յովհաննոս անտարանչին փոխեալ, եւ յայնմանէ համարձակութիւն առեալ՝ պատրիարգ ի Կոստանդնուպալիս կացուցանէ»²⁸:

Ըստ այս տրամաբանության՝ պատրիարքությանը ներկայացվող անհրաժեշտ պայմաններից էր ավետարանչի կամ առաքյալի մասունքների առկայությունը նրան պատկանող տարածքում: Ըստ այդմ՝ Ներսեսի Մեծի պատրիարքական իշխանությունը Դրասխանակերտցին հիմնավորում է Բարդուղիմեոս և Թադեոս առաքյալների՝ Հայաստանում քարոզելու, նահատակվելու և նրանց շիրիմների՝ այստեղ գտնվելու փաստով. «Ըստ սմին սակի ապա եւ մերն թագաւորն Արշակ եւ նախարարութիւնք Հայոց համարձակութիւն առեալ՝ կացուցին ի պատրիարգութիւն տանս Թորգոմայ զմեծն Ներսէս, փաստս իրաւախորհս ըստ արժանին ի մէջ առեալ զսուրբ առաքեալսն մեր զԲարթողիմէոս եւ զԹադէոս, որք Ասքանազեանս ազին վիճակեցան ի Տեառնէ քարոզք եւ անտարանիչք. եւ նշխարեալ ոսկերք նոցա կան ի միջի մերում, զորոց եւ զաթոռն իսկ ընկալաւ կենդանի մարտիրոսն Գրիգորիոս»²⁹:

Այս քաղվածքում, թերևս, առաջին անգամ հայ մատենագրության մեջ փոխված է Հայոց եկեղեցու հիմնադիր առաքյալների թվարկման հերթականությունը: Բարդուղիմեոսը հիշատակվում է Թադեոսից առաջ: Դրասխանակերտցին այլուստ ևս հենց այս հերթականությամբ է հիշում նրանց. «Եւ յեալթն եւ ի տասներորդ ամի արքայութեանն Տրդատայ նստաւ (Գրիգոր Լուսավո-

²⁸ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի** 2010, 384:

²⁹ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի** 2010, 385:

րիչը – Վ.Թ.) յաթոռ սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի եւ Թադէոսի...»³⁰:

Հայոց եկեղեցու հիմնադիր առաքյալները նույն հաջորդակա-նութեամբ են ներկայացված նաև Դրասխանակերտցու կաթողիկոսական գավազանացանկում. «Իրաւունս եւ զայս ես Յովանէս կաթողիկոս Հայոց համարիմ գրով դրոշմել զանուանս հայրապետացն Հայոց զարանց Աստուծոյ, որք արժանի գտան աթոռոյ սրբոց առաքելոցն Բարդուղիմէոսի եւ Թադէոսի եւ նոցունց հետեւողի սրբոյն Գրիգորի...»³¹:

Քանի որ Հայոց եկեղեցին այլևս օժտված է պատրիարքական աստիճանով, Դրասխանակերտցին նշում է, որ այդպիսով Ընդհանրական եկեղեցում պատրիարքությունների թիվը հասել է յոթի³²: Նա նաև նշում է, որ պատրիարքական աստիճանի ստեղծմամբ Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգում լրանում է իննդասյա կարգը. «Եւ այսպէս նահապետութիւն խորհրդոյ եկեղեցւոյ եւ ի մերումս աշխարհի լցաւ բովանդակաբար՝ ինն միանգամայն դասակարգութեամբ...»³³:

Հետևելով Մովսես Խորենացուն և մատենագրական ավանդույթին՝ Հովհաննէս Դրասխանակերտցին ևս նշում է, որ առաջինը յոթանասնից Թադէոսն է եկել Հայաստան. «Իսկ զկնի այսորիկ (Թադէոսի – Վ.Թ.) ապա եւ Բարդուղիմէոս՝ մի յերկոտասանից անտի, որ Հայաստան աշխարհիս ի Տեառնէ վիճակեցաւ, իսկոյն յայսմ ժամանակի ի Սանատրկոյ կատարի չարչարանաւք»³⁴: Մինչ այդ վերարտադրելով Թադէոս առաքյալի մասին Խորենացու պատումը՝ պատմիչը հստակ գրում է, որ նա յոթանա-

³⁰ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի** 2010, 379:

³¹ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի** 2010, 602:

³² Տե՛ս **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի** 2010, 385:

³³ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի** 2010, 385:

³⁴ **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի** 2010, 377:

սուն աշակերտներից էր. «Ապա յետ համբառնալոյ փրկչին մերոյ, յերեսներորդի ամի թագաւորութեանն Արգարու Թովմաս առաքեալ՝ մի երկոտասանիցն, առաքէ զԹադէոս յեաթանասանիցն ընտրելոց բժշկել զթագաւորն Արգար...»³⁵: Եթե Դրասխանակերտցին, հետևելով Խորենացուն, ևս հավատացած է, որ Հայաստան եկած առաջին քարոզիչ-առաքյալը Թադէոսն է, ինչո՞ւ է նախապատվությունը տալիս Բարդուղիմէոսին:

Վան Էսբրուկի հողվածից, սակայն, վերջնականապես պարզ չի դառնում, թե ի՞նչ դրդապատճառ(ներ)ով է Հովհաննես Դրասխանակերտցին իննդասյա աստիճանակարգի լրացումը թվագրում IV դարով և Բարդուղիմէոսին նախադասում Թադէոսից: Կարծում ենք՝ պատասխանը նախ և առաջ բխում է հենց Դրասխանակերտցու ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձություններից, որոնք առնչվում են միջեկեղեցական ոլորտին, որպիսին այդ ժամանակ հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերություններն էին:

Նշենք, որ «Պատմութեան» շարադրանքին՝ նկատում ենք, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին շրջանցել է հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունների այն դրվագները, որոնք այս կամ այն կերպ վերաբերում են եկեղեցական խնդիրներին:

Այսպես, նա ակնարկ անգամ չի անում հայոց Հովհաննես Բ Գաբեղենացի (557-573) կաթողիկոսի՝ Կոստանդնուպոլսի գնալու, Սուրբ Սոֆիա տաճարում քաղկեդոնիկ ծեսով հաղորդություն ստանալու, այդ ամենի պատճառով հայրենիք չվերադառնալու, Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում մնալու և այնտեղ մահանալու մասին: Ասորի մատենագիր Անանուն Եդեսացու հաղորդմամբ՝ 570-ական թթ. սկզբին Հայաստանում բարձրացված հակաբյուզանդական ապստամբության ժամանակ օգնության խնդրելու նպատակով Հովհաննես Բ Գաբեղենացին գնում է Կոստանդնուպոլիս և Սուրբ Սոֆիայի

³⁵ **Յովհաննես Դրասխանակերտցի** 2010, 376:

տաճարում հաղորդություն ստանում, որից հետո այլևս չի վերադառնում Հայաստան. «Սկզբում, - գրում է նա, - երբ ժամանեցին հայոց կաթողիկոսն ու իրեն ընկերացող եպիսկոպոսներն ու մեծամեծները ..., առանց հարցուփորձի նրանք գնացին ու հաղորդվեցին քաղաքի պատրիարքի հետ, առանց ստուգելու ու անհանգստանալու Քաղկեդոնի ժողովի կապակցությամբ»³⁶:

Այսօրինակ, կամ՝ ոչ պատահական այլ «մոռացումները» ևս կան Դրասխանակերտցու «Պատմութեան» էջերում: Նա թաքցնում է հայոց որոշ կաթողիկոսների՝ Կոստանդնուպոլսում եղած լինելը: Այսպես, երբ 653 թ. Հայաստան արշաված Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդ II-ը (641-668) հարկադրված վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս, նրա հետ կայսրության մայրաքաղաք է մեկնում նաև Ներսես Գ Տայեցի հայրապետը (641-661)³⁷:

Դրասխանակերտցին զարմանալիորեն լուռ է նաև գրեթե իր ժամանակ տեղի ունեցած Շիրակավանի 862 թ. եկեղեցական ժողովի մասին, որտեղ քննվել է Կոստանդնուպոլիսի Փոստ պատրիարքի նամակ-առաջարկը Հայոց Զաքարիա Ա Ձագեցի (855-876) կաթողիկոսին³⁸:

Դրասխանակերտցու «Պատմութեան» էջերում հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերություններին առնչվող վերոբերյալ իրողությունների չարձանագրումը, անշուշտ, չի կարող պատահական լինել: Այդ դեպքում, ինչո՞ւ է պատմիչ-կաթողիկոսը

³⁶ Ասորական աղբյուրներ 1982, 391-392: Հաջորդիվ ասորական աղբյուրը հայտնում է, որ «երբ եղածն իմացան իրենց երկրում (Հայաստանում - Վ.Թ.), բարկացան նրանց վրա եպիսկոպոսներն ու բոլոր բնակիչները և խիստ նամակ գրեցին նրանց, այնպիսի խոսքեր (գրեցին), որոնց մասին ավելի լավ է առայժմ լռել: Այդ պատճառով (եկածները) բաժանվեցին ու ստեղծեցին իրենց համայնքը մեծ դղյակներից մեկում, որտեղ ապրում էր իրենց (հայ) մեծամեծներից մեկը» (Ասորական աղբյուրներ 1982, 392):

³⁷ Տե՛ս **Սեբեոս** 1979, 168, 174-175:

³⁸ Շիրակավանի ժողովի մասին մանրամասն տե՛ս **Անանեան** 1992, **Գրիգորյան** 2011:

հետևողականորեն թաքցնում հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների այդ դրվագները: Աներկբա է, որ այդ շրջանցումներն արվել են որոշակի նպատակով:

Տրամաբանական է կարծել, որ նա այդ ամենն արել է իր ժամանակի ինչ-ինչ իրողություններից ելնելով, որոնք առնչվում են հայ-բյուզանդական հարաբերություններին:

Նախ՝ Կոստանդնուպոլիս հայոց կաթողիկոսների չգնալու մասին: Դեռևս 913 թ. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսին (901–907, 912–925) գրած նամակում Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին հայտնում էր, որ փափագում է այցելել Կոստանդնուպոլիս, սակայն Աշոտ Բ թագավորին (914–928) ճանապարհելով, հրաժարվում է մեկնել՝ երկյուղելով մեղադրվել քաղկեդոնականություն ընդունելու մեջ. «Իսկ իմ չուեալ գնացի ի գաւառն Դերջան. և ամսարեայ աւուրս ինչ ի նմա գետեղեալ, թէպէտ եւ ստէպ ստէպ հրաւիրակն կոչէր սիրալիր կամաւք երթալ ի պալատն առ կայսր, սակայն ես ոչ կամեցայ, զմտաւ ածեալ թէ գուցէ գտցի ոք եւ ընդ ակամբ հայեսցի զանդ երթալն իմ՝ ի քաղկեդոնիտոսն յարակցել ինձ համարեալ: Եւ ապա այսպէս ոչ կամեցայ գնալ ի գայթակղութիւն մտաց տկարաց»³⁹:

Արդյոք գնալու պարագայում Հովհաննես Դրասխանակերտցուն պարտադրելով էին քաղկեդոնականություն, թե՞ ոչ, այլ խոսքով՝ իրակա՞ն էր նրա մտավախությունը: Այս հարցերի պատասխանները, որոնք նաև օգնում են բացահայտել Դրասխանակերտցու ծրագրի դրդապատճառները, պետք է փնտրել իրեն և Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորին (890-914) Նիկողայոս Միստիկոսի հղած 101-րդ և 139-րդ նամակներում, որոնք ականավոր բյուզանդագետ Հրաչ Բարթիկյանի հայերեն թարգմանության⁴⁰ շնորհիվ

³⁹ **Հովհաննէս Դրասխանակերտցի** 2010, 533-534:

⁴⁰ Տե՛ս **Բարթիկյան** 1966, 251-256:

հասու դարձան հայագետների լայն շրջանակի:

Հրաչ Բարթիկյանի հիմնավոր քննությամբ պարզվել է նամակների գրության ժամանակն ու հանգամանքները: Այսպես՝ ժամանակագրորեն առաջինը 139-րդ նամակն է, որի հասցեատերը Սմբատ Ա-ն է: Այն ուղարկվել է 912/913 թթ.: Նամակի թվագրման համար հիմք է ծառայել հատկապես այն, որ դրանում խոսք կա Հայոց նոր հայրապետի ընտրության մասին: Այսինքն՝ պատրիարքը համոզված է, որ իրեն զուգահեռ աթոռակալած Հովհաննես Դրասխանակերտցին ողջ չէ, և պետք է ընտվի հայոց նոր կաթողիկոս: Ահա թե ինչ է գրում պատրիարքը Հայոց թագավորին. «Քո ներկայացուցիչների զեկուցման առթիվ (գրված մեր) նամակը, ո՛վ որդյակ, որպես նախաբան ահա այս է ասում: Նրանք ասացին, որ պետք է մտածել ձեր այս կյանքից հեռացած կաթողիկոսի առթիվ, որ դուք, որպես մեր մեծ և աստվածապսակյալ կայսեր հարազատ և համախոհ բարեկամները, ջանալով նրա հետ ամեն ինչում համամիտ լինել, ցանկանում եք, որ ձեր ապագա քահանայապետը ձեռնադրությունն ստանա այստեղի եկեղեցուց և աստուծո հաճությամբ նրան միայն ճանաչեք (որպես կաթողիկոս) մեզ հետ միասին սուրբ զոհասեղանի շուրջ կանգնող: Որովհետև աստուծո կողմից տրված պատվասիրության և շնորհքի հետ միասին, քեզ այդ էլ շնորհվեց (դու գիտես, որ խոհեմ լինելով, աստուծո ինչպիսի բարերարությանը արժանացար, բարերարություն, որի ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ այդպիսի միտք հղացար, որ բոլոր հարցերում համամիտ լինես մեր աստվածապահ կայսեր): Քեզ մնում է այստեղ ուղարկես աստծո համաձայնությամբ (առաջադրվելիք) ձեր ապագա քահանայապետին, որպեսզի (նա) ստանա բարեպաշտության առավել ճշգրիտ դավանանքը, լինելով մեզ հետ ինչքան ժամանակ որ նա ցանկանա, ծանոթանա բարեպաշտության հարցերին և եկեղեցական իրավիճակին, որից հետո, արժանանալով ձեռնադրության, վերադառնա ձեր պայծառափայլ ազն-

վությանը, ձեր իշխանության լիության»⁴¹: Թե որքանով է ստույգ պատրիարքի գրածն այն մասին, որ Հայոց կաթողիկոսի ձեռնադրությունը Կոստանդնուպոլսից ստանալու առաջարկը եղել է Հայոց թագավորինը, դժվար է ասել, սակայն անկախ այդ ամենից, ակնհայտ է, որ բյուզանդական կողմն ի դեմս պատրիարքի և կայսեր, հետամտել է Հայոց եկեղեցուն վարչական ու դավանական առումով իրենց ենթարկելու նպատակ:

Երկու նամակներում էլ կարմիր թելի նման անցնում է գիշումների դիմաց օգնություն տրամադրելու գաղափարը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին, ինչպես հայտնի է, առանց որևէ օգնության կարողանում է փախչել գերությունից: Սմբատ Ա-ը, անկասկած, նրան տեղեկացրել է Նիկողայոս Միստիկոսի գրած նամակի մասին, ինչը բացահայտ սպառնալիք էր Հայոց կաթողիկոսի ինքնիշխանությանը:

Սմբատ Ա-ի եղբրական սպանությունից հետո երկրում ստեղծված ծանր վիճակը, այն հաղթահարելու համար իր օգնությանն ապավինելու հայկական կողմի դիմում-խնդրանքները, դրանց ի պատասխան Հայոց գահաժառանգ Աշոտին Կոստանդնուպոլսում հյուրընկալելն ու նրա իշխանությունը ճանաչելը կայսրությունը համարեց միանգամայն նպաստավոր՝ գերությունից ազատված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն բյուզանդական եկեղեցու գերիշխանությունն ընդունելու պահանջ ներկայացնելու համար: Այսպես՝ ակնարկելով Հայաստանին ցուցաբերած օգնությունը՝ Նիկողայոս Միստիկոսը Դրասխանակերտցուն 915 թ. գրած նամակում բացահայտ պահանջում է ընդունել կայսրության, ասել է թե՛ իր աթոռի գերագահությունը. «Մեծ և աստվածապսակյալ կայսրը ձեր խնդիրքին ուշի ուշով ունկնդիր լինելով, ընդառաջ գնաց և հաստատումն ու պատիվը, որ մեծ ցանկություն ունեցավ ստանալու

⁴¹ **Բարթիկյան** 1966, 255-256:

նա, ում վստահված է ձեր իշխանությունը, տվեց: Ահա այս (բոլորը) կատարվեց կայսեր կողմից ձեզ համար: Ձեր կատարելությունը պետք է պատկերացնի բարեգործության չափը և այդ իսկ պատճառով պատվի բարերարին: Էլ ի՞նչ այլ պատիվ է ակնկալում բարերարը, քան այն, որ իր բարեգործությանն արժանացողը ամեն ինչում ցուցաբերի իր բարեհաճությունը և ջանա ամեն կերպ համամիտ լինել նրան և կատարի նրա կամքը»⁴²: Հաջորդիվ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը կաթողիկոսին և արքային հորդորում է գործնական քայլերով և, որ ամենակարևորն է՝ սեփական օրինակով, ժողովրդին պատրաստել՝ ընդունելու կայսրության քաղաքական և եկեղեցական գերիշխանությունը. «Բավական է, որ և քո կատարելությունը և նա, ում վիճակվել է ձեր իշխանությունը, բարեհաճ լինեն վերոհիշյալ հարցերում և դառնան իսկական բարեկամներ. ներկա և ապագա սերունդներին ցույց տաք ձեր երախտագիտությունը, դուք, բարեգործության արժանացողներդ, իսկական հավատարմության օրինակ ցույց տաք»⁴³:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին քաջ գիտակցում էր, որ Հայոց թագավորության թուլացմանը զուգընթաց աճելու էին Հայաստանը նվաճելու և Հայոց եկեղեցին իր գերազահության ենթարկելու Բյուզանդական կայսրության նկրտումները: Կաթողիկոսը, որը նախ և առաջ պատասխանատու էր Հայոց եկեղեցու վարչական ու դավանական ինքնուրույնության պահպանման համար, վճռեց գաղափարական պատվար ստեղծել Բյուզանդիայից եկող մարտահրավերներին հանդիման: Ահա հենց դրանց ի պատասխան ու հակակշիռ՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին առաջ քաշեց Հայոց

⁴² Բարթիկյան 1966, 255:

⁴³ Բարթիկյան 1966, 255:

կաթողիկոսության՝ պատրիարքական աթոռներին համապատիվ և համազոր լինելու տեսությունը՝ մատնանշելով, որ հայոց հայրապետական Աթոռը ևս օժտված է պատրիարքական աստիճանով:

Եզրակացություններ

Հայոց եկեղեցական ավանդույթում Թադեոս առաքյալի՝ Հիսուս Քրիստոսի 12 կամ 70/2 աշակերտներից եղած լինելու մասին տեղեկությունները XIII դ. հայ մատենագրության մեջ նորոպի մեկնաբանվեցին: Պատճառը՝ Հայոց կաթողիկոսին իր գերագահությունն ընդունելու վերաբերյալ Հռոմի պապական աթոռի ներկայացրած պահանջն էր: Դրան ի պատասխան՝ հայ մատենագրական երկերում Թադեոսի՝ Հիսուս Քրիստոսի 12 առաքյալներից մեկը եղած լինելը հիմնավորելուն զուգընթաց, Հայոց եկեղեցու հիմնադիր առաքյալների շարքում նախապատվությունը տրվեց Բարդուղիմեոսին: Վերջինիս նախադասելու միտումը, սակայն, ի հայտ է եկել տակավին X դ.՝ շրջանառվելով պատմիչ-կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկերում: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այս խնդիրը ծրագրային բնույթ ունի Դրասխանակերտցու աշխատություններում, որոնցում, ի հակակաշիռ Բյուզանդական կայսրության և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության գերագահական նկրտումների, հեղինակն ընդգծում է Հայոց կաթողիկոսության համապատվությունը ոչ միայն Կոստանդնուպոլսի, այլ նաև Ընդհանրական եկեղեցու մյուս պատրիարքական աթոռներին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անանեան Պ. 1992, Զաքարիա Հայոց կաթողիկոսի թղթակցութիւնը Փոռ Պատրարքին հետ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, (Հայագիտական մատենաշար «Բազմավէպ», N 35), 100 էջ:

Ասորական աղբյուրներ 1982, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 12, Ասորական աղբյուրներ, հ. Բ, Անանուն Եդեսացի, Ժամանակագրություն, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Լ.Հ. Տեր-Պետրոսյանի, Երևան, 267 էջ:

Բարթիկյան Հր. 1966, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին, «Պատմաբանասիրական հանդես», N 4, էջ 251-256:

Գիրք թղթոց 1901, Թիֆլիս, 584 էջ:

Գրիգորյան Մ. 2011, Շիրակավանի 862 թ. եկեղեցական ժողովը, «Հայոց պատմության հարցեր», N 12, էջ 47-63:

ԺԳ դարի հիշատակարաններ 1984, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյանը, Երևան, 988:

Միխայել Ասորի 1871, Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայելի Ասորոյ Պատրիարքի, յերուսաղէմ, 526 էջ:

Միխայել Ասորի 1871, Յաղագս քահանայութեան, Նորին Տն. Միխայելի պատրիարքի Ասորոց, Յաղագս քահանայութեան թէ ուստի սկսանի եւ ուր կատարի, եւ թէ զինչ է քահանայութիւնն, յերուսաղէմ, 45 էջ:

Մխիթար Սկեռացի 1865, Պատասխանիք Մխիթարայ քահանայի Սկեռացոյ Յաղագս համապատուութեան երկոտասան առաքելոց, յերուսաղէմ, 88 էջ:

Մովսէս Խորենացի 1913, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Տփղիս, 485 էջ:

Մովսէս Կաղանկատուացի 1983, Աղուանից աշխարհի պատմութիւն, Քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 384 էջ:

Մուրադյան Գ. 2017, Թաղետոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների մասին լեգենդի տարբերակները միջնադարյան բնագրերում, Արշալույս քրիստոնեության հայոց, (միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու), Երևան, էջ 133-140:

Յոհաննէս Դրասխանակերտցի 2010, Պատմութիւն հայոց, «Մատենագիրք հայոց», ԺԱ. հ., Ժ. դար, Պատմագրութիւն, գիրք Ա., Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 317-600:

Յոհաննէս Դրասխանակերտցի 2010, Շարից հայրապետացն

հայոց յայտարարութիւնք, «Մատենագիրք հայոց», ԺԱ. հ., Ժ. դար, Պատմագրութիւն, գիրք Ա., Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 602-608:

Ուխտանէս 2011, Պատմութիւն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, Գիրք Բ., Երեւան, էջ 441-616:

Սեբէոս 1979, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Գ. Աբգար-յանի, Երևան, էջ 445:

Ստեփանոս Օրբէլեան 1910, Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան Արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 618 էջ:

Վկայաբանութիւն 1853, Վկայաբանութիւն եւ գիտ նշխարաց Ս. Թադէի առաքելոյ եւ Սանդիստոյ կուսի, «Սոփերք Հայկականք», հ. Ը., Վենետիկ, 102 էջ:

Տեր-Ղևնդյան Վ., Թորոսյան Վ. 2021, Հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների քաղաքական ենթահողը (12-րդ դարի 30-40-ական թթ.), «Բանբեր Մատենադարանի», N 31, էջ 5-22:

Anna Comnena 2009, The Alexiad, translated by E. A. Sewter, Revised with Introduction and Notes by Peter Frankopan, Penguin Classics, p. 584.

Dvornik F. 1958, The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, p. 342.

Dvornik F. 1979, Byzantium and the Roman Primacy, translated by Edwin A. Quain, S.J., Fordham University Press, second printing, with corrections, p. 176.

Esbroeck van M. 1984, The Rise of Saint Bartholomew's Cult in Armenia from the Seventh to the Thirteenth centuries, “Medieval Armenian Culture”, Edited by Thomas J. Samuelian and Michael E. Stone. University of Pennsylvania, Armenian Texts and Studies 6. Chico, CA: Scholars Press, pp. 161-178.

Hamilton B. 1996, The Latin Church in the Crusader States, “East and West in the Crusader States, *East and West in the Crusader States*, Context-Contacts-Confrontations”, (Acta of congress held at Hernen Castle in May 1993), Edited by Krijnie Ciggaar, Adelbert Davids and Herman Teule, Uitgeverij Peeters, Leuven, p. 2-19.

Michel le Syrien 1905, Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche, 1166-1199, Éditée pour la première fois et traduite

eu français par J.-B. Chabot, t. III, Paris, p. 538.

Ваге Г. Торосян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.*, Предание святого Апостола Варфоломея в контексте армяно-латинских и армяно-византийских церковных отношений (с X в. до середины XIII в.).

Резюме

В 40-х гг. XIII в. в армяно-латинских церковных отношениях произошли значительные изменения. В этот период Папа римский настаивал на том, чтобы Католикос Всех Армян признал его верховенство. Свое главенство над Вселенской церковью Папа римский обосновывал тем, что он является наместником святого Петра, первоверховного апостола. В ответ на это Армянская Церковь подчеркнула, что была основана апостолами Фаддеем и Варфоломеем.

Чтобы ослабить позицию Армянской Церкви, Папа указал на то, что, по некоторым данным, святой Фаддей не был причислен к двенадцати ученикам Иисуса Христа. Настаивая на том, что основатель Армянской Церкви, апостол Фаддей, действительно был одним из двенадцати учеников Христа, армяне одновременно стали подчеркивать значение апостола Варфоломея. Согласно всем Евангелиям, Варфоломей был одним из двенадцати апостолов Христа.

Следует отметить, что склонность к предпочтению Варфоломея перед Фаддеем возникла в Армянской Церкви уже в X веке в ответ на требования Византийской империи и Константинопольского патриархата признать их верховенство.

Ключевые слова: Св. Фаддей, Св. Варфоломей, Ованес Драсханакертский, Николай Мистик, Католикос Армении, Папа Римский, Патриарх Константинопольский, апостол, верховенство.

Vahe H. Torosyan, *Institute of History of the NAS RA, Phd in History,*
The Tradition of Saint Bartholomew the Apostle in the Context of
Armenian-Latin and Armenian-Byzantine Church Relations (from the
10th to the mid-13th cc.)

Summary

In the 1240s, significant changes took place in the Armenian-Latin church relations. During this period, the Pope insisted that the Catholicos of All Armenians accept his supremacy. The Pope justified his supremacy over the Universal Church by claiming to be the vicar of St. Peter, the chief of the apostles. In response, the Armenian Church emphasized its apostolic lineage, tracing its foundation back to the apostles Thaddeus and Bartholomew.

To undermine the Armenian Church's position, the Pope pointed out that, according to some accounts, Saint Thaddeus was not counted among the twelve disciples of Jesus Christ. In order to affirm that the founder of the Armenian Church, the apostle Thaddeus, was indeed one of the twelve disciples of Christ, the Armenians concurrently began to highlight the significance of the apostle Bartholomew. According to all the gospels, Bartholomew was one of the twelve apostles of Jesus Christ.

It is worth noting that the inclination towards favoring Bartholomew over Thaddeus emerged in the Armenian Church as early as the 10th century, in response to the demands of the Byzantine Empire and the Patriarchate of Constantinople to recognize their authority.

Key words: St. Thaddeus, St. Bartholomew, Hovhannes Drashanakertsi, Nikolai Mystic, Catholicos of Armenia, Pope of Rome, Patriarch of Constantinople, apostle, supremacy.

ԱՐՏԱՇԵՍ Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

artashesshahnazaryan.1950@gmail.com

ID 0009-0006-7000-5335

DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-49

ԹՄՈԳՎԵՑԻՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆԱՏՈՒՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ*

Քանալի բառեր¹ Թմոգվի, Վահրամ, Սարգիս Ա., Թաղիադին, Թամար թագուհի, Սարգիս Բ Բասեն:

Ներածություն

XII դ. վերջերից XIV դ. երկրորդ կեսն ընկած ժամանակահատվածում Ջաքարյան ավատատիրական տոհմը որոշ ընդմիջումներով փաստացի տնօրինում էր հյուսիս-արևելյան՝ Ջաքարյան Հայաստանի կյանքի բոլոր բնագավառները: Վերջինս ներառված էր վրացական թագավորության կազմի մեջ, իսկ Ջաքարյան իշխաններն իբրև վրաց Բագրատունիների հավատարիմ ու հզոր ստորականներ վարում էին արքունական բարձրագույն պաշտոններ: Դրա շնորհիվ նրանք դժվար գերազնահատելի դեր էին խաղում նաև վրացական թագավորության ռազմաքաղաքական կյանքում ու հայ-վրացական տարաբնույթ առնչություններում:

Վերոգրյալով պայմանավորված՝ Ջաքարյան ավատատիրական տան պատմությունն ու դրան հարակից որոշ հարցեր տասնամյակներ ի վեր հայ ու օտար (հատկապես վրաց) պատմագիտության ուշադրության կենտրոնում են: Այդուհանդերձ, չնայած կատարված մեծ աշխատանքին, Ջաքարյանների պատմության հետ կապված առանձին հարցեր կարոտ են նորովի կամ առանձին քննության:

* Ներկայացվել է 26.IX.2023 թ., գրախոսվել է 10.X.2023 թ. և 11.X.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2023 թ.:

Նման հարցերից է Չաքարյան ավատատիրական տան երկու կրտսեր ճյուղերից Թմոզվեցիների պատմությունը: Այն, ի տարբերություն վրացականի, հայ պատմագիտության մեջ թեկուզ փոքրածավալ հետազոտության առարկա չի եղել: Փորձենք գիտական պարբերականի ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում հնարավորինս լրացնել այդ բացը: Առավել ևս, որ վրաց պատմագիտության մեջ այդ հայկական իշխանական տան պատմությունն անաչառ չի ներկայացվել:

Թմոզվեցիների իշխանական տոհմի առաջացումը և վերելքը

Թմոզվեցիների իշխանական տոհմը ծագում է Չաքարյան ավատատիրական տան մեզ հայտնի առաջին սերունդը ներկայացնող ավագ Սարգսի կրտսեր թոռ Վահրամից՝ Չաքարե Ա-ի որդուց: Նա մեծ Սարգսի կրտսեր եղբայրն էր: Դատելով Վահրամի որդուն 1176 թ. կեսերին մեծ Սարգսի խնամակալելուց¹, նա այդ ժամանակ կենդանի չէր: Վահրամն ուներ երկու որդի: Նրանցից ավագը Չաքարեն էր, որը տարիքով մեծ նույնանուն հորեղբորորդուց տարբերվելու համար ստացել էր Բլուզ (փոքր, կրտսեր) մականունը²: Վահրամի կրտսեր որդին կոչվում էր Սարգիս: Ինչպես տեսնում ենք, նա որդիներից ավագին անվանել էր ի պատիվ հոր՝ Չաքարե Ա-ի, իսկ կրտսերին պապի՝ ավագ Սարգսի:

Հենց Վահրամի որդի Սարգիսը՝ Սարգիս Ա Թմոզվեցին էր, որ դարձավ Չաքարյանների Թմոզվեցի կոչված և իր հորից ծագած ճյուղի հիմնադիրը: Նա առաջին անգամ հիշատակվում է իր հորեղբորորդիներ Չաքարե Բ-ի և Իվանե Ա-ի ու եղբայր Բլուզ Չաքարեի հետ 1185–1187 թթ. միջակայքում իրենց զորքով «Դվինի երկիր» ձեռնարկած հաջող ավարտ ունեցած արշավանքի կա-

¹ Տե՛ս Կարտլիս Աջոփրեբա 2008, 251:

² Տե՛ս **Շահնազարյան** 1990, 48–49:

պակցությամբ³: Ընդ որում, Թամար թագուհու (1184–1207) առաջին պատմիչի համաձայն, նա և Իվանե Ա-ն ի տարբերություն Զաքարե Բ-ի և Բլուզ Զաքարեի պալատում դեռևս «պաշտոնապես ընդունված» չէին⁴, այսինքն հատուկ աստիճանով պետական ծառայության չէին ընդունվել⁵: Ս. Կակաբաձեն կարծել է, որ այդ ժամանակ Սարգիս Ա Թմոզվեցին դեռ չափահաս չէր ճանաչվել⁶: Սակայն վերոհիշյալ արշավանքին նրա մասնակցությունը թույլ է տալիս պնդելու, որ Սարգիս Ա Թմոզվեցին այդ ժամանակ չնայած դեռ պետական ծառայության մեջ ընդունված չլինելուն, արդեն չափահաս էր: Հետևաբար, նա պետք է որ ծնված լինի 1160-ական թվականների սկզբին, քանի որ ի տարբերություն ավագ եղբոր՝ 1176 թ. Օրբելիների բարձրացրած ապստամբությանը չէր մասնակցում⁷:

Սարգիս Ա Թմոզվեցին «Դվինի երկիր» կատարած արշավանքից քիչ անց հորեղբորորդիների ու եղբոր հետ մասնակցում է «Գանձակից ներքև»՝ մինչև Բելաքոնի, ապա Արաքսից վերև մինչև Մասիս ընկած երկրներ»⁸ կատարած հաջող ելք ունեցած մեկ այլ արշավանքի:

Զաքարյան հորեղբորորդիները գործուն մասնակցեցին նաև Թամար թագուհու դեմ նրա առաջին ամուսին Յուրի Բոգոլյուբսկու (Գեորգի Ռուս) 1190 թ. բարձրացրած ապստամբության ճնշմանը: Ընդ որում, Ջավախքում ապստամբների դեմ Թամարի

³ Տե՛ս Կարտլիս Լժովբեթա 2008, 260:

⁴ Տե՛ս Կարտլիս Լժովբեթա 2008, 260:

⁵ Տե՛ս Կարտլիս Լժովբեթա 2008, 297, որ. 180:

⁶ Տե՛ս Յակոբ Արթուրյան, 1913, 5: Ք. Մելիքսեթ-Բեկը հակված է կարծելու, որ Սարգիս Ա Թմոզվեցին ծնվել է «1170 թուի մօտերքում» (Մելիքսեթ-Բեկ Լևոն 2010, 356): Պ. Մուրադյանի կարծիքով Սարգիս Ա Թմոզվեցին 1191 թ. «Թմոզվի տիրակալ դառնալու համար ... առնվազն 30–40 տարեկան պիտի լիներ» (Վրաց ժամանակագրություն (1207–1318), 1971, 198, ծան. 36):

⁷ Տե՛ս Կարտլիս Լժովբեթա 2008, 258:

⁸ Կարտլիս Լժովբեթա 2008, 260.

կողմնակիցների վճռական հաղթանակի լուրը նրան հասցրեց Սարգիս Ա Թմոզվեցին⁹:

Ապստամբության ճնշումից հետո, ինչպես և պետք էր սպասել, Թամար թագուհու կողմնակիցները, հատկապես Զաքարյան հորեղբորորդիները, արժանացան տարաբնույթ շնորհումների: Նախքան այդ կամ Խոժոռնիի շրջակայքում, կամ, որ ավելի հավանական է, Քուրդ-Վաճառի ձորում փոքրիկ տիրույթ ունեցող Սարգիս Ա-ն ի տիրապետություն ստացավ Ջավախքում գտնվող Թմոզվի (Թմուկ) բերդը¹⁰: Բնականաբար, նրան տրվել էր նաև դրա շրջակա տարածքը: Այդուհետ վրացական սկզբնաղբյուրներում, իսկ հետագայում հայ և վրաց պատմագիտության մեջ Սարգիս Ա-ն ու իր հետևորդները հայտնի են իբրև Թմոզվեցիներ: Հայկական սկզբնաղբյուրներում այդ տոհմի անդամները վկայվում են միայն անձնանվամբ:

Զաքարյան ավատատիրական տան մյուս ճյուղերի՝ Շահնշահյանների, Ավագյանների ու Վահրամյանների (Գագեցիներ) համեմատ Թմոզվեցիների իշխանության ձևավորումը վաղ ավարտվեց: Այն սահմանափակվեց Թմոզվին իր շրջակա տարածքով ի տիրապետություն ստանալով: Հ. Մարգարյանն այս իրողությունը պայմանավորել է նրանով, որ «նոր տարածքային ձեռքբերումների համար նրանց (Թմոզվեցիների – Ա. Շ.) հնարավորությունները սահմանափակ էին»¹¹: Սակայն պնդելի է, որ հայկական ու վրացական հողերով շրջապատված այս իշխանությունն ընդարձակվելու սուկ տեսական հնարավորություններ ուներ:

Ինչպես Զաքարյանների մյուս ճյուղերի իշխանությունները, այնպես էլ Սարգիս Ա Թմոզվեցունը, սահմանազխային կուսակալություն էր՝ կոչված պաշտպանելու բուն Վրաստանի սահման-

⁹ Տե՛ս Կարտլիս Ըջօրեբա 2008, 265:

¹⁰ Տե՛ս Կարտլիս Ըջօրեբա 2008, 266:

¹¹ Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք երկրորդ 2014, 230:

ների անվտանգությունը տվյալ դեպքում Ջավախքից: Այդ է վկայում Թամար թագուհու երկրորդ պատմիչը, փաստելով, որ «Վերևում Ջավախքն էր, որտեղ կուսակալներ էին Սարգիս Երկայնաբազուկ – Թմոզվեցին և Շավլա Թորելին»¹²:

Եղբոր ու հորեղբորորդիների նման զորավարական անուրանալի տաղանդով օժտված Սարգիս Ա թմոզվեցին նրանց հետ եռանդուն մասնակցում էր սելջուկյան տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերի ազատագրման համար մղվող մարտերին: Նա ոչ միայն մասնակցեց Գանձակի Ելտկուզյան աթաբեկ Նուրաթ ադ-դին աբու Բաքրի (1186–1195) բանակի ու հայվրացական զորքերի միջև 1195 թ. հունիսի 1-ին Շամքորի մոտ կայացած ճակատամարտին, այլև հաղթանակի լուրը հասցրեց Թամար թագուհուն¹³:

Դրանից հետո նա օգնում էր եղբորը՝ Բլուզ Ջաքարեին, Գանձակի թուլացած Ելտկուզյան աթաբեկության տիրապետության տակ գտնվող հայկական գավառների ազատագրմամբ ընդարձակելու իր իշխանությունը: Կիրակոս Գանձակեցու համաձայն «իշխանն Ջաքարե անուն և եղբայրն իր Սարգիս, և միս Սարգիս, հայրն Շալուէի ու Իանէի, ազգականք մեծ իշխանացն (Ջաքարե Բ և Իվանե Ա Ջաքարյանների – Ա.Շ.), ձեռնտուութամբ նոցին՝ առին և նոքա բազում գաառս ի պարսից և բերդս ամուրս»¹⁴: Սա շարունակվեց մինչև հիջրի 301 թ. (29 օգոստոս 1204 – 17 օգոստոս 1205), երբ հայվրացական զորքերի Ատրպատական կատարած արշավանքը գլխավորելիս Բլուզ Ջաքարեն զոհվեց¹⁵:

Սարգիս Ա Թմոզվեցին մասնակցել է նաև Կարսի առման հա-

¹² Картлис Цховреба 2008, 311.

¹³ Տե՛ս Կարտլիս Ըխօրեբա 2008, 309:

¹⁴ **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 163: Ջաքարյանների և, մասնավորապես, Թմոզվեցիների հետ Թորելիներից սերված Ախալցխիսելիների ազգակցական կապի ժխտումը տե՛ս **Շահնազարյան** 1990, 29–30, ծան. 2:

¹⁵ Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 11, 1981, 284:

մար մղված համառ մարտական գործողություններին: Թամար թագուհու երկրորդ պատմիչի վկայությամբ «վաղ ժամանակից ի վեր այդ քաղաքի (Կարսի – Ա.Շ.) համար կոչվում էին Սարգիս Թմոզվեցին, Շավվա Թորելին և մեսխերը, բայց ոչ մի ուժով չէին կարողանում այն գրավել»¹⁶: Ի վերջո, Կարսը Ջաքարյանների գլխավորությամբ 1206/1207 թ. ձմռանը գրավվեց¹⁷:

Կարսի հետ կապված իրադարձություններից հետո Սարգիս Ա Թմոզվեցին որևէ սկզբնաղբյուրում չի հիշատակվում: 1211 թ. աշնանից 1212 թ. սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում Ջաքարյանների գլխավորությամբ հայ-վրացական զորքերի դեպի Ատրպատական ու Խորասան կատարած խոշոր ու հաջող ընթացք ունեցած արշավանքին մասնակցում էր ոչ թե նա, այլ որդին՝ Թադիադինը¹⁸: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս պնդելու, որ դեռևս առաջացած տարիք չթևակոխած Սարգիս Ա Թմոզվեցին արդեն մահացած էր և Թմոզվեցիների տոհմի գլուխ էր անցել Թադիադինը, որը դեռ հոր կենդանության օրոք հայտնի ռազմական գործիչ էր:

Ամենայն հավանականությամբ 1170-ականների վերջին ծնված, սպասալարի տիտղոս ունեցող և զորավարական տաղանդով ու խիզախությամբ օժտված Թադիադին Թմոզվեցին հիշատակվել է միայն Թամար թագուհու առաջին պատմիչի կողմից, այն էլ ընդամենը երկիցս: Պատմիչն առաջին անգամ նրան անդրադարձել է Բասենի 1202 թ. նշանավոր ճակատամարտի մասին պատմելիս: Նա Թադիադինին բնութագրել է իբրև «քաջ տղամարդու», հավելելով, որ այդ ճակատամարտի ընթացքում ի թիվս այլ զորավետերի ձիերի, սպանվել էր նաև նրա ձին¹⁹: Այս հանգամանքը

¹⁶ Картлис Цховреба 2008, 317.

¹⁷ Տե՛ս **Շահնազարյան** 2005, 35–36:

¹⁸ Տե՛ս Картлис Цховреба 2008, 288:

¹⁹ Տե՛ս Картлис Цховреба 2008, 284:

վկայում է, որ Թաղիադին Թմոզվեցին մարտնչում էր ճակատի առաջին գծում:

Թաղիադինի զորավարական տաղանդն ու խելահեղության հասնող խիզախությունը դրսևորվեց նաև հետագայում՝ հայ-վրացական զորքերի՝ դեպի Ատրպատական ու Խորասան կատարած վերոհիշյալ արշավանքի ժամանակ: Նա Մարանդ քաղաքին մերձակա լեռան մոտ 500 հոգանոց զորախմբով գլխովին ջախջախեց հակառակորդի զորաբանակը, չտալով ոչ մի զոհ: Պատմիչի այնդամսբ «Չնայած այդպիսի հաղթանակ էր տարվել, Թաղիադինն այնուամենայնիվ մեղադրում էին. նրան հատկապես մեղադրում էր Ջաքարիան (Ջաքարե Բ-ն – Ա.Շ.), քանի որ նա մարտի մեջ էր մտել առանց այդ մասին տեղյակ պահելու»²⁰:

Թմոզվեցիների իշխանական փոհմը Սարգիս Բ Թմոզվեցու օրոք

Թե մինչև ե՞րբ է ապրել Թաղիադին Թմոզվեցին, հայտնի չէ: Հայտնի է միայն, որ Թմոզվեցիներին վերաբերվող ժամանակագրորեն հաջորդ տեղեկությունը թվագրվում է 1230-ական թվականների երկրորդ կեսով և Թաղիադինի որդի Սարգիս Բ Թմոզվեցու մասին է: Նա Թմոզվեցիների իշխանական տոհմի ամենահայտնի ներկայացուցիչն է: XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագիրը նրան բնութագրել է երկիցս: Առաջին անգամ իբրև «գիտուն և իմաստասեր», իսկ երկրորդ անգամ՝ որպես «իմաստնացած, իմաստասեր ու ճարտասան» մարդու»²¹: Վրացական թագավորության ռազմաքաղաքական ու մշակութային երկարատև ու գործուն մասնակցության բերումով նա աղբյուրներում Թաղիադինից անհամեմատ շատ է վկայակոչվում:

Հորից հետո Թմոզվեցիների իշխանական տոհմի ավագույթ-

²⁰ Картлис Цховреба 2008, 288.

²¹ Картлис Цховреба 2008, 347, 357.

յունն առնվազն 1235-ին ստանձնած և 1261/1262-ին կենդանի Սարգիս Բ Թմոզվեցին պետք է որ ծնված լինի XIII դ. առաջին տասնամյակում: Վրաց ժամանակագրի համաձայն մոնղոլների կողմից 1236 թ. հյուսիս-արևելյան՝ Ջաքարյան Հայաստանը և Արևելյան Վրաստանը գրավվելուց հետո նա ի թիվս այլ հայ ու վրաց իշխանների հպատակվեց մոնղոլներին²² և պահպանեց իր իշխանությունը: Այն դարձավ այնտեղ մոնղոլների ստեղծած 25 վարչական շրջաններից մեկը: Սակայն 1245 թ. առաջին կեսին Ռուսոդան թագուհու (1223–1245) մահվանից հետո մոնղոլներն այդ վարչական շրջանները խոշորացրեցին՝ մտցնելով 10 հազարանոց բանակ հանելու կարողություն ունեցող 7 ռազմավարչական միավորների՝ թումանների մեջ: Քանի որ միմյանց սահմանակից Թմոզվեցիների ու Թորելիների իշխանություններն առանձին-առանձին այդքան զորք հանելու ունակ չէին, մտցվեցին մեկ թումանի մեջ, որի գլուխ կարգվեց ոչ թե Սարգիս Բ Թմոզվեցին, այլ՝ Գամրեկել Թորելին²³: Սակայն վրացական թագավորության կյանքի տարբեր բնագավառներում Գամրեկել Թորելու համեմատ Սարգիս Բ Թմոզվեցու դերակատարությունն անհամեմատ մեծ էր:

Նույն տարում Սարգիս Ա Թմոզվեցին մի քանի հայ ու վրաց իշխանների, այդ թվում իր պապի եղբորորդի Վահրամ Գագեցու հետ Կոխտասթավիում մասնակցեց մոնղոլների դեմ ապստամբություն նախապատրաստելու նպատակով հրավիրված խորհրդակցությանը: Սակայն բանն ապստամբության չհասավ: Խորհրդակցության մասին իրազեկված մոնղոլները նրա մասնակիցներին ձերբակալեցին և նրանք հազիվ փրկվեցին մահապատժից²⁴:

Դրանից անմիջապես հետո Սարգիս Բ Թմոզվեցին մեծ ավանդ ներդրեց վրաց թագավոր Գեորգի Լաշայի (1207–1223)

²² Տե՛ս Կարտլիս Աջօվրեբա 2008, 347:

²³ Տե՛ս Կարտլիս Աջօվրեբա 2008, 353:

²⁴ Տե՛ս Կարտլիս Աջօվրեբա 2008, 356–357:

որդի Դավթին (Ուլու Դավլիթ) գահ բարձրացնելու գործում: Բանն այն է, որ Ռուսուդան թագուհին եղբոր՝ Գեորգի Լաշայի կտակը խախտելով Ուլու Դավթին ասպարեզից հանելու նպատակով ուղարկել էր Կեսարիա՝ այդ ժամանակ դեռ Իկոնիա Ռումի սուլթանության թագաժառանգ փեսայի՝ Ղիաս աղ-Դինի մոտ և գահ բարձրացրել իր որդի Դավթին (Դավլիթ Նարին)²⁵:

Եվ ահա, քանի որ Ռուսուդանը վախճանվել էր, իսկ վրացական գահին հաստատվելու համար մոնղոլական տերության երկրորդ դեմք Բաթու խանի մոտ նրա նստավայր Սարայ ուղարկված Դավլիթ Նարինից լուր չկար, Ջաքարյանները, որոնց թվում էր նաև Սարգիս Բ Թմոզվեցին ու արևելավրացական որոշ իշխաններ խորհրդակցելով որոշում են Ուլու Դավթին գտնել և մոնղոլների օգնությամբ Վրաստան բերելով գահ բարձրացնել²⁶: Երբ պարզվում է, որ վերջինս Կեսարիայում բանտարկված է, Գյուրջիստանի վիլայեթի մոնղոլական զորքերի գլխավոր հրամանատար Բաչու նոյինը զորապետ Անգուրատին 100 զինվորներով Վահրամ Գագեցու և Սարգիս Բ Թմոզվեցու հետ ուղարկում է այնտեղ՝ նրան վերադարձնելու հայրենիք²⁷: Վրաց արքայազնը բերվում է Տիփիս, ապա Մծխեթում հանդիսավորությամբ թագադրվում²⁸:

Դրանից հետո Բաչու նոյինն ընդունված կարգի համաձայն Ուլու Դավթին գահին հաստատվելու համար ուղարկում է Սարայ՝ Բաթու խանի մոտ: Սարգիս Բ Թմոզվեցին նրան ուղեկցողների թվում էր²⁹: Բաթուն իր հերթին Ուլու Դավթին Սարգիս Բ Թմոզվեցու ուղեկցությամբ ուղարկում է մեծ խանի նստավայր Ղարա-

²⁵ Տե՛ս Կարտլիս Ըջօրեբա 2008, 343:

²⁶ Տե՛ս Կարտլիս Ըջօրեբա 2008, 357:

²⁷ Տե՛ս Կարտլիս Ըջօրեբա 2008, 357–358:

²⁸ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 289:

²⁹ Կարտլիս Ըջօրեբա 2008, 358.

ղորում՝ որպեսզի այդ պաշտոնում ընտրվելիք Գոյուքը որոշեր, թե երկու Դավիթներից ո՞վ պետք է զբաղեցնե՞ր վրացական թագավորության գահը³⁰:

XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագրի հավաստմամբ Սարգիս Բ Թմոզվեցին Ղարաղորումում Դավիթ Նարինի կողմնակիցների հետ բանավիճելով «Պատշաճ չէ, որ կնոջ սերունդը տիրի թագավորությանը և ոչ թե տղամարդ ինքնակալ թագավորի որդին»³¹ փաստարկմամբ պաշտպանում էր Ուլու Դավթի գահակալության իրավունքը: Ի վերջո, մեծ խան ընտրված Գոյուքը (1246-1248) երկու Դավիթին էլ թագավոր ճանաչեց³²:

Այս իրադարձություններին հայկական սկզբնաղբյուրներից անդրադարձել են Կիրակոս Գանձակեցին ու Գրիգոր Ակնեցին³³: Ընդ որում, վերջինս դրանց Սարգիս Բ Թմոզվեցու մասնակցության մասին լռում է, փոխարենը XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագրին ու Կիրակոս Գանձակեցուն հավելելով փաստում, որ Ուլու Դավթը Մծխեթում թագադրվելուց հետո կոչվեց «Վահրամով թագավոր, այսինքն, թե Վահրամ եղիր թագաւոր»³⁴: Այս հանգամանքը վկայում է, որ Ուլու Դավթին Կեսարիայից բերելու և Մծխեթում թագադրելու հարցում Վահրամ Գագեցու ավանդն ավելի մեծ է եղել, քան Սարգիս Բ Թմոզվեցունը: Սակայն, եթե հաշվի ենք առնում դրանից հետո Ուլու Դավթին մոնղոլների մոտ Սարգիս Բ Թմոզվեցու ուղեկցելը և Ղարաղորումում նրա շահերը եռանդուն պաշտպանելը, ապա Ուլու Դավթի գահակալության հարցում նրանց ավանդները հավասարվում են:

Այս իրադարձություններից հետո Սարգիս Բ Թմոզվեցին

³⁰ Տե՛ս Կարտլիս Աջօրեբա 2008, 358:

³¹ Տե՛ս Կարտլիս Աջօրեբա 2008, 359:

³² Տե՛ս Կարտլիս Աջօրեբա 2008, 360:

³³ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 288–289, 315–316: Գրիգոր Ակնեցի 1974, 33–34:

³⁴ Գրիգոր Ակնեցի 1974, 34:

սկզբնաղբյուրներում վկայվում է միայն մեկ անգամ, այն էլ մեկուկես տասնամյակ անց: Նրան հիշատակում է XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագիրը՝ մոնղոլ ապստամբ զորապետ Ալա Թեմուրի 1261/1262 թ. Ջավախք մտած զորամասի առաջախաղացումը կասեցնելու հետ կապված իրադարձություններին անդրադառնալիս: Պարզվում է, որ Սարգիս Բ Թմոզվեցուն, ի թիվս այլ իշխանների, հանձնարարված է եղել բռնել Ալա Թեմուրին, սակայն վերջինիս հաջողվել է հասնել Ոսկե Հորդայի Բերքա խանի մոտ³⁵:

Սարգիս Բ Թմոզվեցուն XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագրի կողմից իբրև անհատի տված վերոբերյալ բնութագրումները նրան գրական մեծարժեք վաստակ վերագրելու առիթ են ծառայել: Նրան է վերագրվել ոչ միայն Շոթա Ռուսթավելու հիշատակած «Դիլարիանի» պոեմը, այլև անգամ «Ընձենավորը» և պարսիկ նշանավոր բանաստեղծ Ֆահրեդդին Գարզանի «Վիս և Ռամին» («Վիսրամիանի») սիրավեպի վրացերեն թարգմանությունը: Լ. Մելիքսեթ-Քեկը կարծել է, որ «Դիլարիանիի» հեղինակը, իրոք, Սարգիս Բ Թմոզվեցին է³⁶: Ս. Երեմյանն իր հերթին նրան համարելով «վրաց գրականության պատմության մեջ հայտնի փիլիսոփա և բանաստեղծ»³⁷, նկատել է, որ նրան է վերագրվում «Ընձենավորի» առաջին խմբագրությունն ու մի քանի գլուխների հեղինակությունը և պնդել, որ «սա գրել է մեզ չհասած «Դիլարիանի» պոեմը և թարգմանել է պարսկերենից վրացերեն՝ հռչակավոր պարսից բանաստեղծ Ֆահրեդդին Գուրգանի «Վիս-ո-Ռամին» («Վիսրամիանի») վեպը»³⁸:

Սարգիս Բ Թմոզվեցուն հայագիտության և, հատկապես, վրա-

³⁵ Տե՛ս Կարլիս Լժովրեբա 2008, 372–373:

³⁶ Տե՛ս Մելիքսեթ-Քեկ 2010, 352, 354, 358:

³⁷ Երեմյան 1944, 20:

³⁸ Երեմյան 1944, 20:

ցագիտության մեջ գրական մեծարժեք վաստակ վերագրած կարծիքների քննությունը դիտելով մեր բուն խնդրից դուրս, նկատենք միայն, որ վրաց հին գրականության խոշորագույն գիտակ Կ. Կեկելիձեի համոզիչ դիտարկմամբ այդ տեսակետը XIX դ. սկզբներին է առաջացել և իրականությանը չի համապատասխանում³⁹:

Թմոզվեցիների դավանական պատկանելիության հարցը ևս բանավեճի առարկա է: Վրացագիտության մեջ գերիշխող կարծիքի համաձայն XIII դ. սկզբներից Թմոզվեցիների տոհմի հոգևոր կենտրոնը եղել է քաղկեդոնական (վրացադավան) Վահանա Այրիվանքը: Ապացուցման կարոտ և վարկած հիշեցնող այս կարծիքը հիմք ծառայեցնելով՝ Թմոզվեցիների դավանական պատկանելիության հարցն արծարծած վրացագետների բացարձակ մեծամասնությունը նրանց հռչակել է վրացադավան, այսինքն քաղկեդոնական: Թմոզվեցիների պատմությունն առաջինը հատուկ ուսումնասիրած Ս. Կակաբաձեն գտել է, որ Թմոզվեցիների նախնի Վահրամը պետք է գրիգորյան, այսինքն լուսավորչական եղած լինի, սակայն նրա հետնորդներն Իվանե Ա-ի վրացադավան դառնալուց հետո հետևել են վերջինիս օրինակին⁴⁰: Հաքարյանների պատմությամբ վերջինը մանրամասն զբաղված, բայց սկզբնաղբյուրների հաղորդումները յուրովի մեկնաբանած Շ. Մեսիխիան էլ Թմոզվեցիներին անվարան վրացի է հռչակել թե ազգությամբ և թե դավանանքով⁴¹:

Հայագիտության մեջ Թմոզվեցիների դավանական պատկանելիության հարցին խիստ համառոտ անդրադարձել են Լ. Մելիքսեթ-Բեկն ու Ս. Երեմյանը: Նրանցից առաջինը նկատի ունենալով Թմոզվեցիներին, գտել է. «այդ ճիղը սկզբներում անշուշտ հայադաւան (հակաքաղկեդոնիկ) պետք է եղած լինի, իսկ XIII կամ XIV

³⁹ კორნელი კეკელიძე 1980, 56–57.

⁴⁰ Տե՛ս Կազաձաձե Տարցոս 1913, 12 სტრიქონი.

⁴¹ Տե՛ս Թեյսեճիա Յոտա 1979, 245, 246, 251.

դարուց վրացավաանութեան (քաղկեդոնականութեան) յարած ... Սարգիս Թմոզվեցու ո՞ր դաւանութեանը պատկանելու հարցը, դժբախտաբար, մնում է բաց և առայժմ անլուծելի»⁴²: Ս. Երեմյանն էլ գտել է, որ «Այս տոհմը ուղղափառություն ընդունեց և XIV դարից սկսած վրացականացավ»⁴³: Այսպիսով երկու հետազոտողն էլ համակարծիք են Թմոզվեցիների դավանափոխության հարցում, որի ժամկետներն են սահմանում XIII–XIV դարերը:

Սակայն բանն այն է, որ Վահանա Այրիվանքը Թմոզվեցիների հոգևոր կենտրոն է համարվել XIII դ. 20–30-ական թվականներին կազմված⁴⁴ նրա կանոնադրության հեղինակ Մխարգրծելի և այդ հաստատության հովանավոր նրա որդի Սարգսի Թմոզվեցիների տոհմից լինելու վերաբերյալ պնդումների հիման վրա որոնք հեռու են համոզիչ լինելուց:

XIV դ. վրաց Անանուն ժամանակագրի կողմից Ալա Թեմուրի հետ կապված 1261/1262 թ. իրադարձությունների առթիվ Սարգիս Բ Թմոզվեցուն հիշատակելը սկզբնաղբյուրներում նրա մասին վերջին տեղեկությունն է: Թմոզվեցիների մասին վերջին հիշատակումը թվագրվում է 1304-ով: XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագրի համաձայն նրանք եղել են Ղազան խանի (1295–1304) կողմից այդ թվականին եղբոր՝ Դավիթ VIII-ի փոխարեն արևելավրացական թագավոր նշանակված Վախթանգ III-ին հարած իշխաններից⁴⁵:

Ինչ վերաբերվում է Ս. Կակաբաձեից սկիզբ առած և վրացագիտության մեջ շրջանառվող տեսակետին առ այն, որ Թմոզվեցիներից են սկիզբ առնում Ուջարմելի և Փավնեսիշվիլի տոհմերը, ապա այն կարոտ է հիմնավորման: Այսպիսով այդ նշանավոր

⁴² Մելիքսեթ-Քեկ 2010, 358:

⁴³ Երեմյան 1944, 20:

⁴⁴ Маргарян 1980, 85.

⁴⁵ Տե՛ս Կարտլիս Ըջոքրեբա 2008, 398:

հայկական իշխանատոհմի մասին հավաստի տեղեկությունները 1304-ով ավարտվում են:

Եզրակացություններ

Թմոզվեցիների իշխանատոհմը Ջաքարյան ավատատիրական տան երկու կրտսեր ճյուղերից մեկն է: Այն ծագում է Ջաքարյանների մեզ հայտնի առաջին սերունդը ներկայացնող ավագ Սարգսի կրտսեր թոռ Վահրամից և հիմնադրվել է նրա կրտսեր որդի Սարգիս Ա-ի կողմից: Վերջինս Թմոզվեցի, իսկ նրա սերունդները Թմոզվեցիներ են կոչվել Ջավախքում գտնվող Թմոզվի բերդի անունից: Սարգիս Ա-ն Թմոզվին իր շրջակայքով ստացել էր վրաց Թամար թագուհուց՝ նրա առաջին ամուսին Յուրի Բոգոլյուբսկու բարձրացրած 1190–1191 թթ. ապստամբության ճնշմանը գործուն մասնակցելու համար: Նրա իշխանությունը դարձել է վրացական թագավորության սահմանապահ կուսակալություններից մեկը:

Սարգիս Ա Թմոզվեցին մասնակցել է եղբոր՝ Բլուզ Ջաքարեի իշխանության ընդարձակմանը, նրա ու հորեղբորորդիների հետ գործակցել սելջուկյան տիրապետությունից հայկական հողերի ազատագրման համար մղվող համառ պայքարում:

Սարգիս Ա Թմոզվեցուն փոխարինել է որդին՝ Թադիադինը, որը ևս գործուն մասնակցել է իր ազգական Ջաքարյանների հակասելջուկյան ձեռնարկումներին: Նրան հաջորդած որդին՝ Սարգիս Բ Թմոզվեցին հայ ու վրաց այլ իշխանների հետ 1236 թ. հպատակվել է մոնղոլներին և զգալի դեր խաղացել վրացական թագավորության ռազմաքաղաքական կյանքում: Նրա դերը մեծ է հատկապես վրաց արքա Գեորգի Լաշայի որդի Ուլու Դավթին գահ բարձրացնելու գործում: Վերջին անգամ սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է 1261/1262 թ. իրադարձությունների հետ կապված: Դրանից հետո Թմոզվեցիները մի վերջին անգամ

սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են 1304 թ. կատարված մի իրադարձության կապակցությամբ:

Թմոզվեցիները հայ ու հայադավան են, ուստի նրանց վրացի ու վրացադավան համարելու փորձերն անհիմն են:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգոր Ակնեցի 1974, Պատմութիւն թաթարաց, Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 80 էջ:

Երեմյան Ս. 1944, Ամիրսպասալար Զաքարիա երկայնաբազուկ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 54 էջ:

Կիրակոս Գանձակեցի 1961, Պատմություն հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ.Ա. Մելիք Օհանջանյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 426 էջ:

Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք երկրորդ 2014, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 798 էջ:

Մելիքսեթ-Քեկ Լևոն 2010, Պատմա-բանասիրական պրպտումներ, Աշխատասիրությամբ Պարույր Մուրադյանի, Ս. էջմիածին, Մայր աթոռ սուրբ էջմիածնի հրատ., 457 էջ:

Շահնազարյան Ա.Ի. 1990, Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 216 էջ:

Շահնազարյան Ա.Ի. 2005, Զաքարյանների ազատամարտերի երկրորդ փուլը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 3, Երևան, էջ 35-52:

Շահնազարյան Ա. Ի. 2007, Զաքարյան Հայաստանը մոնղոլական տեղապահության շրջանում, «Գիտական աշխատություններ», պրակ հինգերորդ, էջ 110-124:

Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318), 1971, թարգմանությունը հին վրացերենից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Պարույր Մուրադյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 222 էջ:

Օտար աբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 11, 1981, Արաբական աղբյուրներ, Բ, Իբն ալ-Ասիր, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 442 էջ:

Картлис Цховреба 2008, История Грузии, Тбилиси, изд. «Артануджи», 451 с.

Маргарян А.Г. 1980, К датировке и интерпретации «Типика» Ваханского пещерного монастыря. – «Кавказ и Византия», выпуск 2, Ереван, с. 81–86.

კაკაბაძე სარგის 1913, ვინ იყო და როდის ცხოვრობდა სარგის თმოგველი? თბილისი, «შრომა» გამომცემლობა, 12 გვ.

კორნელი კეკელიძე 1980, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I თბილისი, «მეცნიერება» გამომცემლობა, 287 გვ.

მესხია შოთა 1979, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელელო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 338 გვ.

Арташес И. Шахназарян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент*, К истории княжеского рода Тмогвеци.

Резюме

Княжеский род Тмогвеци является одной из двух младших ветвей феодального дома Закарянов. Основоположителем рода был младший сын умершего до 1176 г. Ваграма Закаряна – Саргис I. Название рода восходит к «название» повторяется в предложении крепости Тмогви, которая являлась центром княжества. Известны три князя из рода Тмогвеци – Ваграм, его сын Тагиадин и внук Саргис II. Они были преданными вассалами грузинских Багратидов и принимали активное участие в антисельджукских начинаниях Закарянов.

В 1236 г. Саргис II в числе других армянских и грузинских князей подчинился монголам и сыграл заметную роль в событиях, происходивших в грузинском царстве.

Он внес значительный вклад в возведение на престол сына Георгия Лаша – Улу Давида. В последний раз род Тмогвеци был упомянут в первоисточниках в связи с событием, произошедшим в 1304 году.

Ключевые слова: Тмогви, Ваграм, Саргис I, Тагиадин, царица Тамар, Саргис II Басен.

Artashes I. Shahnazaryan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D.*,
Associate Professor, **The history of the the Tmogvetsi dynasty.**

Summary

The Tmogvetsi dynasty is one of the two younger branches of the Zakaryan family. It was founded by Sargis A., the youngest son of Vahram Zakaryan, who passed away before 1176. The name of the dynasty comes from Tmogvets fortress, which was the center of their power.

Three princes of Tmogvetsis are known: Sargis I, his son Taghiadin and grandson Sargis II. They were loyal vassals of the Georgian Bagratunis and actively participated in the anti-Seljuk initiatives of the Zakarians.

In 1236 Sargis II, among other Armenian and Georgian princes, submitted to the Mongols and played a major role in various events unfolding in the Georgian kingdom.

He made a significant contribution to raising Ulu Davit, the son of Georgian king George Lasha, to the throne. For the last time the Tmogvetsis were mentioned in the primary sources in connection with the event that took place in 1304.

Keywords: Tmogvi, Vahram, Sargis I, Taghiadin, Queen Tamar, Sargis II Basen.

GAYANE G. MAKHMOURIAN

Doct. of Sc. in Hist., Int. Sen. Researcher

Institute of History of the NAS RA,

Leading Scientist

ggmakhm@hotmail.com

ID 0009-0009-2864-0679

DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-66

THE FRENCH POLICY IN THE REPUBLIC OF ARMENIA AND TRANSCAUCASIA IN 1919 *

Keywords: Republic of Armenia, Transcaucasia, French Policy, Paris Peace Conference, Artsakh, Zangezur, Captain A. Poidebard.

Introduction

In 1919 the French policy in Armenia, in the whole Transcaucasia and on the Armenian Question generally was determined by several factors. First, during the Paris Peace Conference, on 18 January – 28 June 1919, it was mainly implemented in the sphere of multilateral diplomatic relations. Second, when the British forces quitted Transcaucasia in July – August of 1919, the Paris-based statesmen began to implement their own program of establishing in the Republic of Armenia, taking into consideration the main conflicts and facilities of the Transcaucasia. Third, on 22–23 December 1919, when the US withdrew from the negotiations and the British

* Submitted on 26.IX.2023, reviewed on 29.IX.2023 and 1.XI.2023, accepted for publication on 15.XII.2023.

evacuated their Army from Transcaucasia, France acquired more space to act with a free hand at the bilateral London Conference. Analysis of the insufficiently explored stand, which had been taken by France and its partners in the constantly changing environment, as well as its correlation with the Big Game of 1919–1920 has both scientific and practical political significance.

The Republic of Armenia in the French Policy at Paris

At the Paris Peace Conference of 1919–1920, France sought to settle down in Syria and Cilicia, even though Cilicia with its Armenian population and its strategic and economic advantages, had been regarded as a safety buffer for Syria. When the Prime Minister G. Clemenceau directed his High Commissioner J.-A. DeFrance to Constantinople on 5 January 1919, he assigned him to become a mediator between the Commander of the national squadron in the Mediterranean and Commissioners of other Powers, who would supervise C. M. F. Georges-Picot, the regional High Commissioner in Syria-Palestine and Armenia, and would also receive in Constantinople all the information from the Military Attaché to the Caucasus, Colonel P.-A. Chardigny¹. Here, on the shores of Bosphorus, DeFrance had to ensure the performance of the Mudros requirements and to suggest the specific clauses for the final Peace Treaty with Turkey. In his note of 10 January entitled “On a liquidation of the Ottoman Empire and constitution the Turkish State” the French Foreign Ministry had envisaged an institution of Armenian States – in Cilicia together with an enlarged Republic of Armenia (abbreviated – RA). Such a creation had been substantiated by “the general reprobation of the domination, that

¹ Documents diplomatiques 2014, 609.

had been put into effect by the means of periodic massacres, promoted to the system of government”².

At first France was very watchful towards the Republic of Armenia. The Delegation of the latter failed to attend the Paris Peace Conference till 4 February³, and on 20 January the French President R. Poincare made written excuses to the Chairman of the Armenian National Delegation Boghos Nubar and explained why he did not mention Armenians in his speech at the inauguration of the Congress. Poincare wrote that his government “gave enough evidence of sympathy and friendship with Armenians, so that you would not have any doubt in invariability of these feelings. I have done it myself recently and repeated to you my assurances in response to your amiable telegram, sent to me to Alsace. I am very far from consigning Armenians to oblivion”, that’s why I gave an instruction to verify the wording in the «Journal official”. Now the fragment of the inauguration speech sounds as follows: “Yugo-Slavs, Armenians, Syrians and Lebanese, Arabs, all oppressed peoples”⁴. The very same days Chardigny informed counsellor-to-be of the Armenian Republican Delegation Major General G. Korganian of the first steps of the international forum⁵.

The next action took place on 26 January. Now the Armenian community of Paris gathered in their church on av. Jean Goujon

² Archive du ministère de l’Europe et des Affaires étrangères, Centre des Archives diplomatiques, La Courneve, France, Correspondance politique et commerciale, Série A – Paix (1914–1920), Cote 4 Affaires générales, article 170 (following – AMAE, 4CPCOM170); Documents diplomatiques 2014, 640, citation 641.

³ National Archives of Armenia, fund 200, reg. 1, file 193, f. 55, 59 rev. (following: NAA 200/1/193/55, 59 rev.).

⁴ “La Voix de l’Arménie” 1919, 69.

⁵ NAA 200/1/193/36 rev.

under the guidance of A. Chobanian. Manifestants appealed to the Congress and demanded to recognize their people as a belligerent nation, to confirm their independence and to admit their Delegates to the Conference as plenipotentiary members, so that “the solution of the Armenian Question would be carried out by a consent” of their subjects. Two days later this meeting was supported from Marseille. Then Catholicos of the Great House of Cilicia Sahak II (Khabayan) appealed from Paris to the Minister of Foreign Affairs S. Pichon: “I have visited Adana just now. Continuation of the Turkish civil administration is an insult to the memory of our martyrs, in regard to whom it is officially established, that their death, caused by this administration, is a crime against the Justice. I protest with all the strength of my soul in front of God and the Powers, who are protectors of the Justice. Sahag II”⁶.

On 31 January Pichon had to apologize to Boghos Nubar and explain, that the Conference would invite the prominent figures from the neutral countries and from the States in the process of formation to listen their oral and written addresses. Such a procedure does not prejudice the future decisions, nor does it diminish enormous sympathy of all its members towards the Armenian cause. “Therefore, I would not fail to remind the Conference, when we start to discuss the questions of interest to Armenians, about the necessity to convoke and listen their qualified representatives”⁷.

Despite this Presidential omission, the Prime Minister of France and its Minister of War G. Clemenceau actively discussed at the Conference the issues of the new border for the Republic of

⁶ “La Voix de l’Arménie” 1919, 88–89.

⁷ “La Voix de l’Arménie” 1919, 70.

Armenia, formed by the joining Western Armenian provinces to it. The latter lands were subjected to liberation from the Ottoman yoke, as the Ottoman Empire had lost the First World War, was a perpetrator of the Genocide and an enemy of the Entente. A new state was obviously regarded as politically and economically oriented to the West, therefore its new capital could move to Erzerum, though public administration and state machinery should be provided precisely by the RA. As far as a mandate for a new state had been offered to the USA, militarily Transcaucasia was controlled by Great Britain, the French Foreign Ministry complained that London ignored pan-Allied interests, without bringing their dispute to a clash.

Strategically, Clemenceau defined himself the role and place of the RA in the World War and international diplomacy. Following the publications by Maurice Prax, the writer and journalist of *Le Petit Parisien*, on 2 and 11 January 1919⁸, the General Staff of the French Army compiled in its 2nd bureau a report for Clemenceau and Pichon, dated 11 March and entitled “On the events in the Caucasus, extended since March 1917 till June 1918”. Its authors recorded no separatism in the Transcaucasia till November 1918.⁹ This document, fed by the testimonies of the direct eyewitness of the events, adequately described those tasks, that arose for the three republics since May 1918. Georgians had to defend Tiflis in co-operation with 5,000 German soldiers, who had Artillery and Aviation, and to fix their state borders. Tatars got an opportunity to destroy and plunder Armenian villages under the auspice of the Turkish Army. Armenians had the main part of the Erevan Province, part of the Elizavetpol Province, Alexandropol district

⁸ Reprinted in: “*La Voix de l’Arménie*” 1919, 103–104.

⁹ AMAE, 117CPCOM626/f. 206–207.

(Uezd) and previously liberated Western Armenian Provinces now occupied by the Ottoman Armies. Bolsheviks did not recognize Armenian independence, the Quadruple Alliance considered her an adherent of the Entente, and such evaluation brought Tatar and Georgian hostility. The General Staff's report shared this assessment. Its Officers considered that England- and France-oriented Republic of Armenia got under the Turkish occupation and could not continue its resistance¹⁰.

Later on, French Military representative in the RA, Captain A. Poidebard sent to Clemenceau on 28 April 1919 a review "Caucasian Armenians during the War of 1914-1918"¹¹, which derived from the memorandum by the Captain Astvatsatur Eghiazarian (Bogdan Eghiazarov), Chief of Staff of the Detached Cavalry Brigade within the Armenian Corps, written on the same 28 April, together with a report of 14 February 1919 by the General Lieutenant T. Nazarbekian, Commander of the said Corps¹². Their records, together with a report by the Armenian Commission in Tiflis, were compiled at the request of Poidebard for transmission to Paris. The review gives a detailed account on the regional relations and general assessment of the French policy concerning new Armenian Republic. Like M. Prax, the Captain stressed the unfriendly attitude of the Transcaucasian Republic, and afterwards of the independent Georgia and Azerbaijan to the Allies. The Transcaucasian Government did not support Armenian resistance to the Ottoman offensive in 1918, Georgia eagerly adopted German, and Azerbaijan – the Turkish protectorate. Their attitude towards Armenian self-defense was openly hostile, including lots of wrecking

¹⁰ AMAE, 117CPCOM626/211.

¹¹ Les Grandes Puissances 1983, 737–742.

¹² NAA 121/2/92/6-12 rev.; AMAE, 117CPCOM626/12–18.

in the military and food depots, together with frequent blockades of high roads and railways.

The main idea, expressed by M. Prax, separately by Poidebard and maintained by Clemenceau was that the Republic of Armenia was not a partner of the Quadruple alliance or of her neighbours, when they collaborated with this antagonistic block; Armenia signed the Treaty of Batum in 1918 as an ultimatum, oppressed by a merciless military dictate. However, her resistance at the Caucasus Front in February–June 1918, genocidal strategy of the Ottoman Army and following Armenian self-defense in Nakhijevan, Baku and Artsakh put the Yerevan Government into the rank of the Entente's small partners, with all political consequences, emanating from the given fact. This conclusion, made by Clemenceau, separated the RA from other Transcaucasian Republics and was fully accepted by all victorious Powers, including British and Americans.

The negotiations in Paris culminated in May 1919, when Clemenceau handed over the whole of Cilicia to the US President, W. Wilson, in an attempt to stimulate his guardianship over the RA. On 2 May W. Wilson complained, that “the French Government had not given the necessary authorization” for the arrival of the Azerbaijani representatives to Paris¹³. At the same time, he did not permit Italians to enter Transcaucasia, supported by weak objections of the British and French Prime Ministers. On 2 May they made provisions in the the Treaty of Versailles for “inalienable independence of all the territories which were part of the former Russian Empire”, as well as for annulment of the treaty of Brest-Litovsk and “of all treaties or arrangements, [concluded since November 1917] ... with any Government or political groups formed

¹³ Armenia in Documents 2020, 89.

on the territory of the former Russian Empire”¹⁴. On 5 May the partners heard that one and a half British divisions would be withdrawn from the Transcaucasia, American soldiers were invited into this region, and the French could place their troops in Syria.

These days the Republic of Armenia had become an object, rather than a subject of the most dangerous and complex, multilateral and multicomponent negotiations at this stage of the Conference. Now officials simultaneously exchanged political, economic control and deployment of troops in the Republic of Armenia or in the Caucasus generally, including the oil fields in Grozny, Baku or port facilities of Batum. These questions were discussed in common with matters of Syria and Cilicia, Constantinople with its Straits and of the Western Armenia. With plenty of regions at their disposal, the trade went between France, Britain, U.S. and Italy. Each could obtain whatever he wanted; his gain depended on might of his army and economic resources. However, the war-torn British replaced their expansion with a departure, feeling anxious of the future of Russia. And France, much more weakened than British, could find soldiers only for Syria. This country became established in the RA and Transcaucasia only in a political-diplomatic and economic spheres.

The French took the second position in the hierarchy, they led discussions without bringing them to a break; though they allied more often with the British Prime Minister D. Lloyd George, observing and carefully limiting the U.S. interests. Thus, on 13 May Clemenceau openly allotted the Armenian mandate to the United

¹⁴ United States National Archives, Washington D. C., Record Group 256 Records of the American Commission to Negotiate Peace, class 180.03401/doc. 138/Appendix III (following: US NA, RG). The Treaty of Brest Litovsk was violated by Germany on the very same day of its conclusion: Papers Relating 1931, 442.

States. This country would keep under its supervision political and legislative activity of the new state, but all countries obtained equal trade-economic rights in the whole area. W. Wilson declaimed this proposal very eloquently. The next day he invited the French into the northern Anatolia, which was perceived as a region to the west of the Armenian Highland, commencing from Cappadocia. By 14 May the parties agreed on two resolutions. According to the first of these papers, the Allies gave to the USA a mandate on the Straits and Armenia, fully separated from the Ottomans¹⁵. According to another one, France, Greece and Italy came into Anatolia. Though on 16-17 May the statesmen began diplomatic rollback. Now they announced the Russian-Turkish borderline to be not ethno-geographical, but mere political one before the war of 1877-1878. Yes, this was true, since Armenians lived on both sides of this frontier. Then it was suggested to extend all rules of government, advised for Armenia, located “in the Eastern provinces of Turkey, the north-eastern provinces of Turkey and the south-western provinces of the Caucasus”, to all Muslim peoples, including the Kurds, who were active participants of assaults on Armenia villages, and the Caucasian Tatars – close ally of the Ottomans¹⁶.

On 19 May 1919 the Anglo-Saxon partners confirmed that they would preserve the French supervision of the Sultan in financial and commercial sphere, as well as the priority in Anatolian concessions. Clemenceau wanted to include the political and administrative control in his powers, which would made his country almost a mandatory. On 21 May it was said that America could substitute Armenia for Anatolia in her complex mandate; then the RA, enlarged by the Western Armenian Provinces, could be subordinated to France. We

¹⁵ US NA, RG 256, 180.03401/13½ /App. I; 180.03401/15½ /App.

¹⁶ US NA, RG 256, 180.03401/18; Armenia in Documents 2020, 108.

should record that after 19 November, when the USA had withdrawn from the Big Game, France really took the leader's position in the Transcaucasia. But now, on 21 May, Clemenceau decided to cede his positions in the Caucasus and Cilicia to the U.S. He scolded his Anglo-Saxon "fiercest friends"¹⁷, thanked them for the common victory, but clearly distinguished the future Armenia from the zone of the Straits and demanded to reserve him a place in the region. Wilson's phrase about the United States' unpreparedness to deal with the Asia Minor and even to dominate in Armenia defused this furious dispute. This was said at the moment, when the Europeans provided to Americans «a provisional mandate over Russian Armenia, Azerbaijan, and the whole Caucasus region pending a solution of the Russian problem»¹⁸. Wilson gave up everything in his reply, making the single stipulation in regard to Constantinople.

21 May became the day of the Paris Peace Conference, when France secured its second place in the Armenian issues by compelling the USA to assume the third role. Clemenceau itemized on 31 May that he would bring his troops or install politically only when the British withdrew. And the latter had clearly announced since April 1919 about their evacuation from the Transcaucasia through the lack of military contingents and money. At the same time, the British did not cooperate with Paris and well understood the inability of France to master the whole region single-handed and to resist the Russian and Turkish activity.

¹⁷ US NA, RG 256, 180.03401/13½; in detail: Papers Relating 1946, 761-762, 765; Armenia in Documents 2020, 116-118.

¹⁸ Armenia in Documents 2020, 118-119.

Republic of Armenia at the First London Conference of 22-23 December 1919

The general pattern had changed radically and simplified since the middle of November 1919, when the USA had completely withdrawn from the Middle East politics and the British evacuated their troops from the Transcaucasia, leaving merely a small garrison in Batum, with two French battalions next to them. Now only two countries discussed the future of Armenia, and Director of political and commercial affairs in the French Foreign Ministry Ph. Berthelot presented his own project for a Transcaucasian arrangement to G. Curzon, the chief of the Foreign Office. Tactically, the French spoke first and the British accepted their settlement generally, inserting amendments, which they judged to be necessary; then the French accepted their objections.

Let's note that the memo by Berthelot was based on the regular influx of the accurate and cool-headed information, produced by the French Political Mission in Tiflis under P.-A. Chardigny, in common with the data from Captain A. Poidebard, who worked in Yerevan. The latter sent his reports to the War Minister and head of the Cabinet Clemenceau. Berthelot received accounts from Chardigny and copies of various Transcaucasian documents from the Ministry, guided by Clemenceau.

Making use of these but taking as a basis of the policy, formulated by his Government, Berthelot sent a note to his British colleagues, dated 12 December¹⁹. This message was accepted on 22 December 1919, the very first day of the Anglo-French conference in London, as a bedrock of negotiations. Its "Armenia" section

¹⁹ Great Britain Foreign Office Archives, Public Record Office, London, Class 371/vol. 4236, doc. 166415/file 151671/ind. 44/App. (following: FO 371/4236, 166415/151671/44/App.).

stated: “after the systematic massacres, by means of which the Young Turks in accord with Germans tried to make her disappear”, she must be organized separately, as an independent nation. Giving tribute to appalling demographic losses, «it is more sensible to attribute the Armenians a country, when they consisted a majority before 1895 or 1914, more precisely – those neighbouring districts, where they represented a considerable share of the whole population. Access to the sea will be guaranteed to them on the one hand by the Batum railway, and on the other hand by two railways, leading to Constantinople and to the Mediterranean»²⁰.

Berthelot wrote about the Republic of Armenia, that “the new State must incorporate most of the land, disputed with Azerbaijan and Georgia (namely the Mountainous Karabakh, Zangezur, several mountainous regions)”, and its eastern frontier “goes along the mountain range of the Armenian Highland to the valleys of Araxes and Kura”²¹. With regard to the Western Armenia, the author added to the Republic the Eastern part of the Vilayet of Erzerum without its main city, the plain of Mush and the basin of the Lake Van up to the Persian border. Berthelot penciled a border line from Olty to Hasankale, farther along the massif of Bingel, adjoining Mush in the East and embracing its plain, then along the shore of the Lake Van and South to Adamakert (called Bashkale).

To create such an Armenia, 20 thousand troops would be

²⁰ Documents on British 1952, 952-954.

²¹ Documents on British 1952, 954. Their partners also sympathized with the desire to incorporate Karabakh with its “large Armenian majority” “in the Armenian State of Erevan”. Though they pointed out how it would be difficult to defend this district against Azerbaijan, owing to the lots of Tatar and Kurd villages all around. That’s why the British substituted this region for the city of Erzerum and a district, next to it in the West. What was the reason to consider Erzerum more accessible and defensive than Artsakh – the British did not explain. *Ibid.*, 954-955.

required to protect dwellers of the already existing Republic “from very hostile Tatar and Kurd inhabitants», and then to repatriate refugees into Western provinces, guarding them “from the Kurdish-Tatar population, who have already divided the lands”²². The list of the tasks supplemented food supplies for at least 2 years in common with huge investments to restore destroyed villages and the railway from Erzerum to Maku. Finally, Berthelot pointed out the danger of absorption of the new State by the reconstituted Russia, since the Caucasus would long serve as the main area of Armenian communications. As far as Batum was the nearest port fit for international trade, the author proposed to complete the construction of the railway Tabriz–Julfa–Shahtakht–Bogdanovka, and thus to connect the Northern Persia with the Black sea.

The next day, on 23 December, Berthelot agreed with all British amendments. They included the city of Erzerum with a district immediately to the West into the enlarged Armenia. The entire frontier of the new State, including its Transcaucasian segment, should be drawn by an inter-Allied expert commission. Berthelot asserted the data sent by Chardigny from Tiflis, that maintenance of peace and order in all its territories, be it in the West or in the East, would require 20 thousand European soldiers, who could be recruited as volunteers for Franco-British-Italian or American money; otherwise, these means could be provided, if needed, by the League of Nations²³.

A high degree of hostility of the Kurds and Tatars, who lived in the RA, towards the central republican authorities had been underlined in the aforesaid memorandum by Chardigny, entitled “What are the necessary conditions for creating this Armenia?”.

²² Documents on British 1952, 955.

²³ FO 371/4236, 166415/151671/44; Documents on British 1952, 962.

The Colonel reminded, that as soon as the British detachments leaved (on 1–7 June 1919) Nakhijevan, the local Muslims raised (on 20–25 July) a mutiny, expelling the Armenian administration with her 2,000 fighters²⁴. Let's add that 3,000 soldiers of the Ottoman 11th Caucasus infantry division were quartered in the villages of this region; the mutiny itself was carried out under the command of the Ottoman Colonel Halil bey and 30 officers, commissioned from Erzerum. Baku had allotted 25 million gold Rubles of the Tsar period. As a result, 45 Armenian villages were ruined with 10 to 12 thousand souls massacred²⁵.

Since the situation in the Western Armenia had been even worse, the presence of the foreign troops was absolutely necessary for the successful establishment of the State. “Local organization of Armenian troops under the guidance of the European instructors would obviously be insufficient”²⁶. A quarter of the European contingent should be deployed in Nakhijevan–Zangezur, Ararat–Igdirdir and Kars. The rest should stay at Bayazet, Bitlis, Berkri, Khorasan–Kyoprikyoy (Vagharshavan), Van, Khnus, Alashkert, Mush, Manazkert. These foreign occupation troops could be united into Mountain Brigades equipped with Artillery, Cavalry, telegraph, motor transport and railways workers. First of all, they were sent to keep communications and to drill local contingents. Communications were generally considered as the most important and vulnerable factor of the Armenian Statehood.

The First London Conference confirmed the whole series of important decisions, doing it in well-minded partnership. The

²⁴ Documents on British 1952, 965.

²⁵ NAA 200/1/212/114; file 427–II/252–252 rev.; 275/5/183/81 rev.–82.

Հոհրաբյան 2002, 152-168:

²⁶ Documents on British 1952, 966.

parties agreed to demilitarize Turkey completely, putting her gendarmerie under the international control; they decided to establish a special Free state around Batum under the aegis of the League of Nations. They assigned Anatolian economic concessions to Italy, outlined the zone of influence and the substance of partnership with Greece. Besides, Berthelot – unlike his stance in January – gave up Cilicia and preserved the Turkish sovereignty in it. Though he informed about French intention “to offer a home and protection in Cilicia for those Armenians who wished to settle there”²⁷. Contrary to the French opinion, Erzerum was included in the new Armenia, and all its frontiers were to be delimited by the Europeans. France had specially emphasized the independence of the existed RA and tried to strengthen her in the fierce interethnic war with Azerbaijan, as well as in the disputes with Georgia. Unlike the British, who worked out regional policy in London and then sent out directives to the Army, who carried out these instructions with a great deal of freedom and initiative, the French took the data and considerations of the field Officers and Diplomats as a basis. The main theses of these actors were for the most approved by the Foreign Ministry or by the Prime Minister. The bottom-up mode ensured the realism and pragmatism of their course, indicating that they had just began to devise their global approaches to the East.

Practical Policy of France in the Republic of Armenia and Transcaucasia in 1919

As soon as on 1 January 1919 the Captain Poidebard, being the sole plenipotentiary Allied Field Controller of the Ottoman 9th Army evacuation from the Kars Region (Oblast), wired to Tiflis for the

²⁷ Documents on British 1952, 962.

Major General G. Forestier-Walker, the Commander of the British 27th Division and to the Colonel C. E. Temperley, the newly appointed Military Governor of Kars, about his attempts to resist the Ottoman plunder of the RA²⁸. The French described his interview of the same day with the Chief of Staff of the 9th Army Husni Bey, who was ordered to return into Alexandropol electric mills, which were indispensable in winter, together with electric equipment for lighting the city. The Turks exported all available grain and generously fed their 11,000 horses and mules in front of the terribly starving population. Poidebard demanded to make strong remonstrance to Ali Rifat Bey, the commandant of the Ottoman troops in Kars, who made up false reports, and to force him and the Commander of the 9th Army Shevki Pasha to stop the pillage of the local population and to obey the Allied orders rigorously. The Captain insisted on immediate seizure of the grain surpluses from the Turks and on supply of the food available in the Kars Region to the city dwellers, as well as on the military investigation and guarding of all armory and grain stocks, stretched from Erzerum to Karaugan.

In a response, Forestier-Walker arrived on 6 January with Temperley to Alexandropol, where he issued on 7 January a written order to Shevki Pasha. On 8 January Forestier-Walker, as a Commander of the British Forces in the Western Transcaucasia, presented to the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia S. Tigranian a letter on the creation of his own administration. They signed together a memorandum which was an agreement on the Armenian civil administration of the Kars Region under

²⁸ NAA 200/1/92/94–94 rev.

supervision of the British Military Governor²⁹. Although the Great Britain built its relations with the Transcaucasia on the the basis of its military force, the French entrepreneurs had demanded as soon as in the mid-February more activity from their government.

The famous mining engineer, geologist and archeologist Jean-Jacques de Morgan, who managed a copper mine in Akhtala in 1887-1889, recalled the necessity to intensify the French commerce in Persia, Armenia and Georgia, since Batum and Trapezund were so convenient for the transportation of Persian goods to Marseille. This business was carried out by the steamers of the “Le Courier maritime” line, owned by Société N. Paquet et Cie. De Morgan reminded: “Striving to provide outlets for their goods, our excellent friends Russians had banned a transit into Persia through the Transcaucasia, thus either you had to pay a double customs duty for the French output in Batum and Enzeli, or you should sent them via Trebizond and Erzerum, you could also reach the Persian Gulf, ... arriving at Teheran long months ago”³⁰. As a result, commodities went through Turkey and the Transcaucasian path had been used only for urgent parcels.

However, the revolution has liberated Armenia with Georgia from the Imperial control, and the trade route through these countries could be put in motion now. France only had to support their full independence, especially the Armenian one, and to open the routes via Batum–Tiflis–Erevan–Julfa and Batum–Tiflis–Baku.

²⁹ In detail: NAA 199/1/32/15; 200/1/22/7–8; f. 92/451–457; 200/2/39/1–13; FO 608/78, 342/1/6/3681; US NA, RG 256, 184.021/2.

³⁰ “La Voix de l’Arménie” 1919, 80. An enterprise established by the co-director of the *Companie de navigation marocaine et arménienne* Nicolas Paquet had inaugurated its line Poti–Marseille in 1875, the line Batum–Marseille in 1891. In 1913 it had been transformed into *Companie de navigation Paquet: La Cie Navigation Paquet 2014*, 1, 38.

There is also a road Trebizond–Baberd–Erzurum–Khoy. The actual situation gave France new and vast market, while maintaining the British positions in Mesopotamia and Southern Iran. According to de Morgan, the power vacuum south of the Caucasus range made its mineral resources accessible; the only one thing needed were French, Turkish or Russian investments. Russia, “contrary to its assurances, was unlikely to have more favourable attitude towards foreign industry than Turkey. ... To return the Transcaucasia to Russia and Armenian Vilayets to Turkey in whatever form would mean to renounce the most attractive branches of our commerce and industry in the East”³¹. Meanwhile, Armenians are capable of development, they can become self-sufficient and organize with the support of Europe a strong and prosperous country. That’s why, de Morgan continued, we have to support and declare an entire Armenian sovereignty from Turkey, to save this part of civilization from the most infamous plunder.

While the French clarified the economic foundations of their Armenian policy, the Republic of Armenia was fighting against cold, famine, epidemics, overflow of refugees, lack of transport and security, medicine and State apparatus, combined with Tatar and Kurdish assaults within the State and on its borders. Poidebard informed Temperley on 28 February that the Muslim Council of the Kars Region, who disregarded his order, had been instituted by Shevki Pasha on German prompt. This gathering was established by the retreating Ottoman army, who gave weapons, Officers and instructors to the Council (Shura), and also sent everywhere its allegedly demobilized officers and privates. The Commander of the 12th Ottoman Division Ali Rifat bey personally acknowledged this

³¹ “La Voix de l’Arménie” 1919, 81.

fact. It was urgent necessity to expel these folk, to diminish the 9th Army, which reinforced on the borders of Kars, to repatriate Armenians into Erzerum and to co-operate with the Armenian government in military measures against the Kurdish-Tatar assaults that threatened Yerevan. Tatars would obey only imperative orders. Besides, the famine activated Bolsheviks in Alexandropol, it was necessary to cut off their movement drastically³².

Conforming the data supplied by Poidebard, S. Tigranian also revealed to the Colonel Chardigny on 20 March the basic militarization of Tatars by the Ottoman soldiery, when the latter declared General Governorships in Sharur, Nakhijevan, Artsakh and Surmalu. A serious collision became inevitable, so the Foreign Minister demanded that the Allies fulfill their peacekeeping mission, open communications for the Western Armenians and commit pressure on Baku, forcing it to restore contacts with the Cabinet in Yerevan³³. Moreover, the Chairmen of the Delegation of the Republic of Armenia A. Aharonian and of the Armenian National Delegation Boghos Nubar let Clemenceau know in Paris, that the RA was ready to place its Army under the Allies' command and to raise new regiment with their help, enrolling thousands discharged soldiers and refugees, who took asylum in the Caucasus³⁴.

Thereby, when, on 6-8 April 1919 the British began to handover their governorships in the Kars Region, Sharur-Daralagyaz, Nakhijevan and Surmalu Districts up the border of 1914 to the administration of the RA, on 6 and 8 April Poidebard and Chardigny visited A. Khatisian, the Armenian Minister of Interior, who was in Tiflis on a business trip. Both Frenchmen stood up for the Armenian

³² NAA 200/1/92/88.

³³ The Karabagh File 1988, 16.

³⁴ NAA 200/1/193/241.

Karabakh and urged Khatisian to remain firm. Their negotiations also included the repatriation of refugees and the political set-up of the future expanded State. If the British Generals W. Beach and W. Thomson spoke on 8 April about the future Armenia, composed of six vilayets with Trebizond and Erzerum as its capital, although deprived of Karabakh, then the Franco-American tandem lead by Chardigny strongly objected to this approach.

Khatisian also asserted the previously sanctioned position of his Cabinet “that the mountainous part of Karabakh, inhabited by Armenian, be declared outside the Azerbaijani Governorship General of Karabakh and its management remain in the hands of the National Council in consent with the will of population, and the Azerbaijani troops were immediately withdrawn from the bounds of the Armenian Karabakh. The Armenian Government considers this area an integral part of Armenia. Control over the government, which would be established by the British Command, could be exercised only by an ethnic Englishman, who would become a Governor General in both parts of the Karabakh – in Armenia one and in Muslim”. On 8 April Khatisian affirmed this thesis in a particular letter to Chardigny³⁵.

Since the British side proposed a complete division of the Transcaucasia among three republics, Chardigny sent three reports for Clemenceau on 7, 12 and 20 April. He noted that, contrary to British allegations, Armenia and Georgia did not accept the borders, and moreover, on 14 April the RA declared its discord by a special note to the British. Chardigny recorded, that General Thomson was talking just about trying to establish peace and order, though “the proposed solution would lead to completely diverse

³⁵ NAA 1021/2/962/45–48; 200/1/212/189–190. Cited from: NAA 199/1/12/88.

results. Neither the nation, nor the Armenian Government will never accept the provisional reunion of the administration of Karabakh–Zangezur into the Governorship General, appointed by Azerbaijan. Therefore, you have to be afraid of troubles in this region”³⁶. Chardigny added that during a personal meeting with Thomson on 18 April Khatisian had definitely rejected this solution even as provisional one, pending a decision of the Paris Peace Conference. The British replied he did not insist on this question, though Thomson reserved its settlement not for Paris, but rather for the Commander of the Army of Black Sea, General G. Milne, quartered in Constantinople.

At the same time, in Paris, Aharonian responded to an article in the London “Times” of 6 May about refugees, who were eating corpses. On 9 May he sent a letter to the Minister of Foreign Affairs Pichon, where he described desperate situation in the RA. Aharonian blamed the inaction of Europe, asked to accelerate the recognition of Armenian independence; if the Allies were unable to send troops, they should at least allocate a loan and distribute weapons among these people for their self-defense.³⁷ The Military Adviser of the Republican delegation, Major General G. Korganian, who was on a way to Paris, fully shared this anxiety. The latter one reported to Tiflis and Erevan about his interview in Constantinople on the same 9 May with the Chief of Staff attached to the Commander of the Allied Army of the Orient, Colonel Bouchet.³⁸ Korganian summarized their talk and reported that the British troops would withdraw from the Transcaucasia soon, they might be

³⁶ AMAE, 117CPCOM626/268.

³⁷ AMAE, 46CPCOM5/32; **Mouradian** 2015, 479–480.

³⁸ This name was recorded in Russian, the author did not get other pertinent documents in French or English.

substituted by Italians, however, the French “cannot provide any help in any matter”; they limit their activity by the mode of Russia’s further conduct³⁹.

In fact, chairmen of three Transcaucasian delegations led by H. Ohanjanian really appealed to Clemenceau on 28 August 1919 and asked him to adjourn the withdrawal of the Allied troops, since their evacuation would produce grievous consequences⁴⁰. Meanwhile, the French politicians took the departure of the British as an opportunity to revive and streamline their own regional politics. On 10 September the member of Parliament André Lebey submitted a note to the Foreign Ministry on “the French Interests in Armenia”, approved by the Government on 16 September. The deputy emphasized economic activity, including private enterprise. He requested the Ministry’s approval for the establishment of the private Franco-Armenian Research Bank (Banque Franco-Arménienne d’Études) and Franco-Armenian Import–Export Society (Société Franco-Arménienne d’Importations et d’Exportations).

With official support received, the “Société du Manganèse” was set up as soon as on 23 September. Its main task was to expel the German assets from the Transcaucasia. The Franco-Russian “Société Commerciale Industrielle et Financière pour la Russie” was established in Paris at the end of November, having 50 million francs as a fixed capital. It paid its shareholders 8% of annual interest, imported industrial goods to Russia and financed the purchase of French weapons by A. Denikin. The “Union Commerciale Franco-Russe”, “Banque Commerciale Russe pour le Levant”, the trading houses “Chabrières, Morel & Cie”, “Panassié”, “Société Industrielle et Métallurgique du Caucase”, “Société du Manganèse de Paris”, the French “Optorg”, “Amper” and others made their

³⁹ NAA 200/1/92/279.

⁴⁰ AMAE, 168QO.

business in our region and in Armenia particularly⁴¹.

At the same time, the new Chief of the French Military Mission in the Caucasus, Ch.-M. de Nonancourt, demanded from Clemenceau to reinforce his staff by the Trade Attachés in Tiflis and Baku, in common with Consuls in a number of spots, including Batum. He required to sustain local Governments and to send students to France, to open and fund French schools, to improve communications, to dispatch him a bacteriologist and economic mission⁴².

Let's record, that even with the absence of soldiers the French diplomats carried out dynamic economic and political work, defending the Armenia identity of Artsakh and Zangezur. Thus, on 17 November de Nonancourt visited the RA Mission in Tiflis and proposed S. Tigranian, V. Papazian and T. Bekzadian to convoke all foreign representatives to demand all together to cease the Azerbaijani assault on Zangezur. His attitude to this district was "perfectly sincere and warm, though powerless"⁴³. The Nonancourt's comprehension of the regional problems echoed with the report, which he received from the Captain Poidebard on 22 November 1919. The Military Representative of France in Yerevan gave an analysis of all separations, completed by the British in Transcaucasia according to their pan-regional and all-embracing plan. Poidebard wrote that the British gave to Armenians what was difficult to control and deprived them of demographically reliable areas (Kars and Nakhijevan instead of Zangezur, Artsakh, Akhalkalak and Lori).

Contrary to the Englishmen, the French made Eastern Armenia

⁴¹ AMAE, 46CPCOM7/87; Documents diplomatiques, 1999, II, 217–218; NAA 200/1/85/107; Jevakhoff 2011, 204–213.

⁴² AMAE, 117CPCOM628/8–9.

⁴³ NAA 275/6/10/20 rev.

stronger but reduced the frontiers in the Western vilayets (Artsakh and Zangezur instead of Erzerum). The British saw the main enemies in Russia and weakened her positions in advance, before she would return. The French were more concerned about the Bolsheviks and their growing intimacy with the Turks. Poidebard specially accentuated that the main problems of the security of the Republic of Armenia caused fast withdrawal of the British detachments, absence of State functionaries and the large-scale managerial efforts of the Ottoman army. With no money, officers and weaponry from Erzerum, the Kurd and Tatar population of Armenia lived peacefully and did not accept the pan-Turkish propaganda⁴⁴.

Conclusions

When the Great Britain based its Transcaucasian expansion on military power and the U.S. practised humanitarian intervention, the French regional policy was built on economics and pragmatism. Thus, the British strongly opposed to the Russia's comeback, the U.S. evaded a future collision, and France admitted collaboration with non-Soviet administration and constructed its policy, judging the actions of the northern Power. The Englishmen endeavoured a sole power, but the French demanded the Allied united decisions; they quickly increased their economic positions and were not afraid to argue with the British, defending regional delimitation, favourable for the RA. The European partnership regarding the Armenian Question did not exist, because first of all, policy is a rivalry of partners. When this rivalry loses convenient, legal forms and reaches the state of contest, it produces wars. So, the British knew fairly well that the French would not hold out here alone, but

⁴⁴ AMAE, 117CPCOM628/120-122.

viewed them only as rivals. In its turn, France rejected the Turkish bias of the Russian and British policy, wondering about the trade route from or via Persia and Armenia.

Generally, collaboration with the new Power was more beneficial for the RA: working with a less powerful partner who did not bother of losing its previous gains or status, was not highly dangerous for a minor State. Meanwhile, in 1919 France clearly formulated the main tasks of the Armenian Statehood. These were the issues of defense, of the formation of the State machinery in common with the external, Turkish threat.

The evacuation of the British troops from the Transcaucasia between 7 June and 28 August 1919 only stimulated the French policy in the whole region and in Armenia. On 21 May France assumed the second role in the Entente's Eastern policy, taking this position from the USA. The French began energetic economic penetration since September, and on 22 December they commenced to form the Armenian-Turkish frontier, considering it necessary to compensate for the huge Armenian losses, inflicted during the Genocide, carried out by the Ottomans. At the same time the French did not argue the British leadership in the Armenian question. Their strictly pragmatic course was shaped from the bottom up, being based on the field reports. France consolidated the independence of Armenia all-round and played a major role in recognizing the Republic of Armenia as a Small Ally of the victorious Powers.

BIBLIOGRAPHY

Ջոհրաբյան Է. Ա. 2002, Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «Դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտեմբեր – 1920 թ. ապրիլ), Երևան, «Հեղինակային» հրատ., 265 էջ:

Archive du ministère de l'Europe et des Affaires étrangères, Centre des Archives diplomatiques, La Courneuve, France, Correspondance politique et commerciale (1918–1940), Série A – Paix (1914–1920), Cote 4 Affaires générales, article 170; Série E - Levant, Cote 46 Arménie 1918–1940, articles 5, 7; Série Z – Europe, Cote 117 URSS 1918–1929, articles 626, 628; Conférence de la Paix, 2ème série, 168, non folioté 168Q0.

Armenia in Documents of the U.S. Department of State 1917-1920, 2020. Comp. and transl. by G. G. Makhmourian. Yerevan, “Institute of History NAS of Armenia”, 560 p.

La Cie Navigation Paquet 2014, 42 p. www.entreprisescoloniales.fr/afrique-du-nord/Paquet_La-Cie.pdf, downloaded 2023 24. 05.

Documents diplomatiques français 2014, Armistices et Paix 1918-1920. Tome I (27 septembre 1918 – 17 janvier 1919), Bruxelles. “P.I.E. Peter Lang”, LXIV+709 p.

Documents diplomatiques français 1920–1932, 1999, 1920, tome II (19 Mai – 23 Septembre), Paris, “Imprimerie Nationale”, 750 p.

Document on British Foreign Policy 1952, 1919-1939, ed. E. L. Woodward and R. Butler, 1st Series, in 27 vol., vol. IV, London “HMSO”, 1277 p.

Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918) 1983, reun. par A.Beylerian, Paris, “Université de Paris I”, 792 p.

Great Britain Foreign Office Archives, Public Record Office, London, Class 68/volume 78, document 342, index 1/6, document 3681; Class 371 Political: General Correspondence, 1915-1920/ volume 4236, documents 166415/file 151671/index 44; 166415/151671/44/Application.

Jevakhoff A. 2011, Les russes blancs, Paris, “Tallandier”, 605 p.

The Karabagh File, Documents and Facts on the Region of Mountainous Karabagh 1918-1988, 1988, 1st ed., ed. G. Libaridian, Cambridge MA, “Zoryan Institute”, 200 p.

Mouradian C. 2015 La diplomatie des “petites nations”, 1913-1923, une décennie de (vaines) tentatives pour résoudre la question arménienne. “Revue d'Histoire de la Shoah”, Paris, t. 202, N° 1, p. 373-505.

National Archives of Armenia, fund 199, reg. 1, files 12, 32; fund 200, reg. 1, files 22, 85, 92, 193, 212, 427; reg. 2, file 39; fund 275, reg. 5, file 183; reg. 6, file 10; fund 1021, reg. 2, file 962.

“La Voix de l’Arménie” 1919, Revue bi-mensuelle. Paris, 1er-15 Février, tome 2, N° 27-28, 128 p.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1931, 1918 Russia, in 3 vols., vol. I, Washington, “US GPO”, 754 p.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1946, The Paris Peace Conference, 1919, in 12 vols., vol. V, Washington, “US GPO”, 949 p.

United States National Archives, Washington D. C., Record Group 256 Records of the American Commission to Negotiate Peace, class 180.03401/documents 13½, 15½, 18, 20½, 138; class 184.021/document 2.

Գայանե Գ. Մախմուրյան, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.դ., Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապետությունում և Անդրկովկասում 1919 թ.

Ամփոփում

Մինչև 1919 թ. հունիսը Ֆրանսիան Հայաստանի Հանրապետությանը և Անդրկովկասով զբաղվում էր գլխավորապես Փարիզի վեհաժողովում, որտեղ նա երրորդ, իսկ մայիսի 21-ից երկրորդ ջութակ էր, Մեծ Բրիտանիայից հետո: Հենց վարչապետ Ժ. Կլեմանսոն էր, որ ՀՀ-ն հաղթած տերությունների կրտսեր դաշնակից որակեց: 1919 թ. ամռանը տարածաշրջանից բրիտանական զորքի հեռանալուց հետո, Ֆրանսիայի քաղաքականությունն ուղղված էր Հայաստանի անկախության ամրապնդմանը, նրա հետ տնտեսական կապերի զարգացմանը և Երևանի համալսարանի ու Փարիզի համանման կրթօջախի կապերի ստեղծմանը: Ֆրանսիացիները պաշտպանում էին Արցախի և Զանգեզուրի հայկական պատկանելիությունը, պարսավում օսմանյան

բանակի պանթուրքական գործունեությունն Անդրկովկասում ու հակառուսական ուղղվածություն ունեցող բրիտանական բաժանումները: Ֆրանսիական քաղաքական գործիչներն ամեն կերպ հակազդում էին բոլշևիզմին և առաջիններն էին, որ նշեցին ՀՀ-ին սպառնացող խորհրդա-քեմալական մերձեցումը:

Բանալի բառեր¹ Հայաստանի Հանրապետություն, Անդրկովկաս, Ֆրանսիայի քաղաքականություն, Փարիզի վեհաժողով, Արցախ, Ջանգեզուր, կապիտան Ա. Պուադեբար:

Гаянэ Г. Махмурян, *Институт истории НАН РА, д.и.н., Политика Франции в Республике Армения и Закавказье в 1919 г.*

Резюме

До июня 1919 г. Франция активно участвовала в вопросах, связанных с Республикой Армения и Закавказьем, прежде всего на международных переговорах Парижской мирной конференции, где она играла третью, а с 21 мая – вторую роль после Великобритании. Именно премьер-министр Ж. Клемансо охарактеризовал РА как младшего союзника держав-победительниц. После ухода британских войск из региона летом 1919 г., французская политика была нацелена на укрепление независимости Армении и развитие экономических связей, на создание административного сотрудничества между Ереванским и Парижским университетами. Французы отстаивали армянскую принадлежность Арцаха и Зангезура, осуждали пантюркистскую деятельность османской армии и британские разделы Закавказья в антирусских целях, а также быстрый вывод британских войск из региона. Французские политики всемерно противостояли большевизму и первыми отметили опасность советско-кемалистского сближения для РА.

Ключевые слова: Республика Армения, Закавказье, французская политика, Парижская мирная конференция, Арцах, Зангезур, капитан А. Пуадебар.

ARMENUHI V. GHAMBARYAN

Institute of History of the NAS RA

PhD in History, Associate Professor

vanarmin@mail.ru

ID 0009-0005-5102-3725

DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-94

**MEMORANDUM ON THE RECOGNITION OF THE
REPUBLIC, SUBMITTED BY THE SPECIAL MISSION OF
ARMENIA TO THE U.S. GOVERNMENT
(28 OCTOBER 1919)***

Key words: Republic of Armenia, USA, government, memorandum, independence, recognition, H. Kajaznuni, R. Lansing.

Introduction

Shortly after the end of the First World War, in December 1918, the Paris Peace Conference held its preparatory meetings in order to resolve post-war problems in the world. The main purpose of the Conference was to conclude agreements with the countries of the losing Quadruple Alliance. The Conference opened on 18 January 1919 in Paris, where about 2,000 delegates from 27 countries gathered to participate in the discussions. The young Republic of Armenia, which participated in the World War, as a "small" Ally, also sent a delegation to Paris.

During these months, the Government of the Republic of Armenia faced numerous problems in its internal and external life; and the issue of food was one of the gravest problems. That is why,

* Submitted on 26.X.2023, reviewed on 2.XI.2023, 23.XI.2023 and 26.XI.2023, and accepted for publication on 15.XII.2023.

in February 1919, the Armenian Parliament (Khorurd, Council), on the basis of the government's decision¹, approved a bill, according to which a special civilian mission was formed under the chairmanship of Prime Minister of the Republic of Armenia Hovhannes Kajaznuni².

The mission was instructed "to go to Europe and America, to appeal on behalf of the Council of Armenia to the governments of the Entente States and the United States of North America and ask them for help in importing food and other essential goods that Armenia lacks into the country"³.

H. Kajaznuni's mission had been called into existence on 30 May 1919, when a group of selected experts proceeded to Europe through Tiflis and Batum⁴. Upon arrival in Paris on 16 June, Kajaznuni's delegation launched an inspired activity in France and Great Britain in order to receive financial assistance from the Entente Powers. Though Europeans did not give clear answers to its claims, America and the Conference were more active.

Taking into account the leading role of the USA in the whole process of relief, a joint meeting of the delegations of the Republic of Armenia and the National one in Paris had decided to appeal officially to the American Government in Washington⁵.

¹ NAA, fund 199, reg. 1, file 43, f. 15-16. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 2014, 106-107: **Վրացյան** 1998, 254:

² **Баликян** 1991, 92-93. See also: Հայաստան Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրությունները 2010, 167: Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.) 1998, 42,47: Also: **Махмуриян** 2018, 181: **Ղանբարյան** 2019, 254-261:

³ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., 2010, 167:

⁴ NAA, fund 200, reg. 2, file 59, f. 1; fund 276, reg. 1, file 136, f. 6.

⁵ NAA, fund 200, reg. 1, file 290, f. 55-60.

So, on 1 October 1919, the Armenian mission left Paris for the United States and arrived in New York on 9 October⁶. The delegation under Kajaznuni was joined by a member of the Armenian delegation in Paris, Garegin Pasdermajian (Armen Garo), who was appointed the RA Plenipotentiary Representative to the United States. H. Kajaznuni was authorized to provide solutions both to economic and political problems. Upon arrival his mission went to Washington to present Armenia's problems to the American government. On 10 October 1919 H. Kajaznuni, as the Chairman of the civilian mission of the Republic of Armenia and G. Pasdermajian as the diplomatic representative of the Republic, spoke at the hearings entitled "Maintenance of Peace in Armenia" in the Subcommittee of the Committee on Foreign Relations of the United States Senate⁷.

These hearings were held on 27, 30 September and 2, 10 October 1919 and were devoted to the Resolution, composed on 9 September by Senator J. Williams together with the Senate Majority Leader, Chairman of the US Senate Foreign Relations Committee H. C. Lodge and presented by his colleague Senator G. Hitchcock.

The statements of the Armenian delegates, who spoke about relief and military assistance to Armenians, as well as about the recognition of the Republic, played considerable role in shaping the opinions of the members of the subcommittee. After testifying at the subcommittee, the representatives of the Republic of Armenia met with a number of high-ranking American officials, including

⁶ NAA, fund 200, reg. 1, file 355, f. 210; fund 370, reg. 1, file 63, f. 2-2B.

⁷ Maintenance of Peace in Armenia. Hearings before Subcommittee of the Committee on Foreign Relations. United States Senate, Sixty-Sixth Congress, First Session on S.J.R., 1919, 109-114. **Нованниан** 1982, 383-385. **Махмурян** 2018, 258-259, 264. **Ղամբարյան** 2019, 258-261: **Ղամբարյան** 2020, 89-93: **Ղամբարյան** 2022, 276-286:

Secretary of State R. Lansing. During the meeting with R. Lansing, in response to recognize the Republic of Armenia, presented by H. Kajaznuni, the American official advised them to submit an official memorandum.

Thus, the Memorandum entitled “The Republic of Armenia” was prepared under the guidance of Kajaznuni and submitted to the Secretary of State by G. Pasdermajian on 28 October 1919⁸. Later on, it was presented to the Senate by its member H. C. Lodge⁹. On 10 November 1919, the Memorandum was printed as a Senate Document № 151 of the 1st Session of the 66th Congress in a separate booklet¹⁰.

The document contained, although brief, but rich information about the Republic of Armenia, including both the establishment of independence and the needs and urgent assistance to the young Republic. In addition to providing details about the Memorandum, the purpose of this article is also to show how, through the noted document, the representatives of the Armenian Republic tried to convey to the US Government that the young Republic of Armenia, having overcome the hardships of the last year and a half and despite the still existing serious difficulties of various kinds, was already an established state worthy of international recognition. Highlighting the content of the Memorandum in the article, the task

⁸ NAA, fund 200, reg. 1, file 498, f. 20-60; fund 450, reg. 2, file 8. Also «Պահակ», 1920, թիվ 1, 3, 6: **Нованниан** 1982, 388. **Ованнисян** 2007, 286. **Հովհաննիսյան** 2014, 464-465:

⁹ **Нованниан** 1982, 465. **Ованнисян** 2007, 287. **Հովհաննիսյան** 2014, 465:

¹⁰ The Republic of Armenia. A Memorandum on the Recognition of the Government of the Republic of Armenia Submitted by the Special Mission of the Republic of Armenia to the United States. Presented by Mr. Lodge, November 10, 1919.- Ordered to be printed, Washington, Government Printing Office, 1919, 15 pages, (following: A Memorandum); Also: Journal of Senate, 66 Congress, 1st Session, 244-245, 250, 271, 273.

was set to show through the information provided in the document that in the case of military-political support, together with the economic assistance already received, the Republic of Armenia would be able to take its place among developed countries in a short time; that, having received assistance, the Armenians would be able to ensure their self-defense, as well as, thanks to their hard work and the country's natural resources, they would be able to repay the loans taken; that recognition of the Government of the Republic, in particular by the United States, would be of great importance for the reunification of the Republic of Armenia with Western Armenia and the creation of a Unified and Integral Armenia.

A Memorandum on the Recognition of the Government of the Republic of Armenia

The Armenian Special Mission's Memorandum contained information of various kinds about the Republic of Armenia, including the country's location, territory, climate, population, state construction, economy, neighbors, and so on. It covers the following 10 chapters:

“I. The formation of the republic. II. The constitution of the republic. III. The judiciary. IV. The army. V. Finances. VI. Territory and physiography. VII. Population. VIII. Economic conditions. IX. Life of the republic during the past 16 months. X. The present need for external aid”¹¹.

The first chapter told about the formation of the Republic of Armenia. It contained a short introduction with the events of the spring and autumn of 1917, as well as the first half of 1918, which took place in the Russian Empire. This fragment highlighted the

¹¹ A Memorandum, 2.

changes that took place in the Transcaucasia by the time of September 1919. It had been mentioned in the text that when the three principal peoples of Transcaucasia - Armenians, Georgians and the local Tartars¹² composed the federation on 22 April 1918, they had their respective territories and were conflicting with each other. The cause of animosity had been their different political tendencies and very diverse attitude to the World war, which devastated the whole region. The Memorandum emphasized that only Armenians chose to stay and were loyal to the cause of the Allied and Associated Powers, since they continued the war against Turkey till the end.

These internal conflicts, more and more emphatic, made it impossible for Armenians, Georgians, and Tartars to collaborate within the single state. On 26 May 1918, the regional Same declared the termination of the Federal Republic of Transcaucasia and relinquished its authority. As it was stated in the Memorandum, the very “same day Georgia declared her independence; and after two days, namely, on 28 May, 1918, Armenia and Azerbaijan likewise declared their own independence. From that day began the existence of the republic of Armenia”¹³.

The second chapter “The Constitution of the Republic” admitted that the Republic had not a written constitution, because “that important task had been reserved to the future constitutional convention which is expected to assemble when the State of united and integral Armenia has been instituted and when the present republic of Armenia shall form a part of that united and integral Armenia”¹⁴. Pending that event, the Armenian republic had been

¹² The spelling is given in accordance with the original source.

¹³ A Memorandum, 4.

¹⁴ A Memorandum, 4.

operated as a democratic, parliamentary republic. Under this form of government, the State had already a legislative branch, i. e. an elected Parliament, and an executive branch, embodied in a Cabinet. The information about the parliament in session and the cabinet was given in the Memorandum. It was noted that the Prime Minister was at the head of the government and the president of the council of ministers. The republic had not a president, but the powers of the president was exercised in part by the parliament and in part by the cabinet¹⁵.

It was also reported, that every citizen of Armenia of full age has an equal right to participate in all elections without regard to sex, race, or religion; the language of the Republic is Armenian, but citizens not acquainted with Armenian are permitted to use their mother tongues or the Russian language; all religions enjoy entire freedom and equal rights in the Republic.

The third chapter, devoted to “Judiciary”, mentioned that the system of Russian jurisprudence and administration of justice was temporarily continued in force, except in so far as it was modified or repealed by acts of Parliament or was in conflict with the spirit and order of a democratic-republican system of government¹⁶.

The fourth chapter covered information about the Army, which was modeled after the Russian Army and was administered according to its regulations. The document told that the body of Armenian officers had been educated in the Russian technical schools, and the greater part of the soldiers have served and have received their training in the Russian Army. It was mentioned that the Armenian troops and people generally were not affected by the Bolshevism; so, the discipline in armed forces was satisfactory, with

¹⁵ A Memorandum, 4-5.

¹⁶ A Memorandum, 4.

the morale and patriotism being exemplary. The Armed forces were “composed of all branches of the service” with the number of enlisted men in July, 1919, equal to 18,000. “The country needs and has a capacity of raising an army double that number, but the lack of physical equipment, arms, clothing, food, supplies, etc., makes the realization of that number of troops at present impossible. Even the physical equipment of the troops now under arms is inadequate, and is tolerable only because the Armenian is hardly and sturdy soldier”¹⁷.

The Memorandum also apprised, there were no Muslims in the Armenian Army. “For political reasons, military service was not obligatory upon Mohammedans, as it was not also under the former Russian regime”¹⁸.

Chapters 5 and 8 are devoted to the financial and economic situation in the Republic of Armenia. The document provides information on sources of income, direct and indirect taxes, as well as disbursements, both ordinary and extraordinary. The difficult financial position of the country was depicted as follows: “The extraordinary disbursements are for the relief of the sufferers of the war and for the reconstruction of the economic life of the people. Food, clothing and shelter must be provided for orphans and those unable to work, the deported and exiled people must be repatriated, ruined villages must be rebuilt, and seed and agricultural tools must be furnished to the despoiled farmers”¹⁹.

As for economic conditions, the document conveyed, that the great majority of the population (nearly 85 percent of them) were engaged in agricultural pursuits. Large cities and large industrial

¹⁷ A Memorandum, 6.

¹⁸ A Memorandum, 6.

¹⁹ A Memorandum, 6.

enterprises (with a few exceptions) do not exist. “Armenian mercantile and manufacturing houses of considerable magnitude have their central locations outside the limits of Armenia, at Tiflis, Baku, Rostov, Moscow, and Petrograd”²⁰. All the branches of agricultural industry, i. e. the cultivation of grain, cotton, gardening, winemaking, and the breeding of cattle, production of milk and its products, got considerable level. There was also manufacturing on a small scale.

Chapter six, entitled “Territory and Physiography” described the location and geographical limits of the State. According to that description the territory contains 67,000 square kilometers; its administrative division and neighbors are also characterized. As it was communicated “the boundaries of the republic are not definitely delimited or settled”. The quantity of outlying regions (Akhalkalak, Borchalu, sections of the Kazakh and Elizavetpol districts, Jivanshir, Shushi, Kariagin) were involved in disputes with “Georgia claiming certain regions lying within the former province of Tiflis, and Azerbaijan (Tartaristan in Transcaucasia) claiming certain regions lying within the former province of Elizabethpol”²¹. The document also tells about mountains, water resources, and climate of Armenia.

The 7th chapter provided information about the population of the country: Armenians amounted here 1,293,000 souls or 60 per cent of all inhabitants; Tatars, Turks, Turkomans and Karapapakhs – 588,000 or 27 per cent; Russians and Greeks – 110,000 or 5 per cent; Kurds – 82,000 or 4 per cent; Yezidies and Gypsies – 73,000 or 3 per cent; Georgians – 13,000 or 1 per cent.

²⁰ A Memorandum, 8.

²¹ A Memorandum, 7.

The Memorandum also conveyed, that “since 1917, as a result of war operation, a part of the Mohammedan population has emigrated from the Armenian Republic”, while 300,000 Armenians from Turkish Armenia have immigrated into or sought refuge in the Armenian Republic. It was said with confidence that “the greater portion of the Armenian population now in foreign countries is awaiting the favourable opportunity for returning to Armenia”²².

The largest, 9th chapter of the document depicted “The Life of the Republic in the Last 16 Months”. It described the general situation in the country, which was born, lived and continues to live under extremely difficult conditions. The document specially stressed two important facts: “First. The Armenians of Russia not only gave to Russian Army nearly 160,000 soldiers under the draft laws, but also from the beginning of the war formed special Armenian volunteer contingents; and after November, 1917, with the breakdown of the Russian Army, the Armenians alone held the fighting front against Turkey. Thus, the youth of Armenia was constantly engaged in fighting.

Second. In Transcaucasia the war was being waged not only on the front against Turkey, but also in the rear, in the interior against the native Tartars”. The latter were exempt under Russian law from conscription “consequently, the Tartar youth, capable of bearing arms and well equipped with arms, remained in their homes, in the rear or in the midst of Armenians, while the Armenian youth had gone to the war fronts. The Tartars, in order to impede the operations of the front, led by the secret emissaries of Turkey, kept the country in the rear in constant turmoil and apprehension,

²² A Memorandum, 8.

raided the Armenian villages, killed the people and looted their movables. So that the Armenians remaining at home, instead of devoting themselves to constructive labor, were obliged to defend themselves against these attacks and to carry on a small factional warfare with their Tartar countrymen. So that while the Russian Army, aided by Armenian volunteer troops, was conquering the vilayets of Erzerum, Van, and Bitlis, Caucasian-Armenia was being devastated in the rear by the Tartars”²³.

Addressing to the situation of the autumn of 1917, the document reminded how the Russian forces, infected with the Bolshevism, abandoned the Caucasian front since November and fled to Russia without permission. Thereat profiting Tartars openly made common cause with Turkey; the Georgians engaged in negotiations with Germany and assumed a neutral position towards the belligerents, and the Armenians alone actually held the ground against Turkey.

The period of November, 1917 - May, 1918 had been referred to in detail. During six months the Armenian forces, hastily collected and organized in the midst of confusion and anarchy, fought against the Turkish armies in the front and against the Tartars in the rear. “Yielding before superior numbers, the Armenians retreated step by step, carrying on a rearguard fight from Erzingian and Mamakhatoun, through Erzroum, on to the former Russian-Turkish frontier, at the same time protecting the Armenian civilian population who were fleeing to the north from the menace of Turkish massacres”²⁴.

It is well known, that the Turkish Army, enforced by two divisions from the Syrian front, did not stop at the frontier, but rushed on to the Caucasus. The Armenian troops retreated and gained a foothold

²³ A Memorandum, 10.

²⁴ A Memorandum, 11.

at Kars, where they received orders from the Georgian-ruled Transcaucasian government to surrender this fortress to the Turks and, in accordance with the Treaty of Brest Litovsk, to hold the line at Alexandropol. The Turkish Armenian refugees also moved from Kars with the retreating Armenian army. Thus, they overcrowded the district of Alexandropol; though the Ottoman Divisions, disregarding the terms of the Brest Litovsk treaty, did not stop at the pre-imagined line and pressed through Alexandropol in two directions. They moved to the east, into the plain of Ararat, and to the north, to Pambak and Lori. The Armenian detachments and the whole nation, men and women, stubbornly resisted the Turkish advance. On 21-29 May 1918 three severe battles were fought, at Karaklis (Pambak), Bash Aparan and Sardarabat (Ararat) in which the Turkish “advance was decisively checked”. As a consequence, the Ottoman Government signed a Treaty and recognized the independence of Armenia within a diminutive territory.

Turkey was obliged to take that course owing to the Armenian resistance, organized afterwards on all its way into the city and province of Baku. The Armenian stubborn and desperate resistance on the territory of their Republic had considerably impeded the Turkish advance. The Ottoman Army was obliged to protect its rear until September, 1918. The Memorandum stated that owing to Armenian resistance, Turkey was actually indulged to agree to an armistice and to recognize the independence of Armenia, so as she could concentrate all her forces on Baku. Only on 15 September 1918 the 24,000 Ottoman Army occupied this city with its oil fields and committed the 3-day massacre of 30,000 Armenians there.

The Document also tells, that when the Armenian government was established in Tiflis on 30 June 1918 and in Erevan on 19 July of the same year, it had to confront the following situation:

The Turkish Army occupied the greater portion of the Republic with her quick-firing guns only 7 kilometers from Erevan. Azerbaijan, supported by the Ottoman troops, was pressing the eastern and northern frontiers of Armenia and was threatening to put the Armenian people to the sword. "Georgia had accepted German protection, had welcomed German troops, and by their aid, had occupied in northwestern Armenia two exclusively Armenian districts, Akhalkalak and Lori"²⁵. Thus, Armenia was left alone, surrounded by hostile armies, without any external aid or support. The internal conditions of the country were desperate. More than half of the people were refugees without food, clothing or shelter. The villages and farms had been ruined and farm labor had ceased. The peasants were obliged to consume their grain seed and to kill their yoke animals for food. Starvation, with the accompanying contagious diseases, particularly typhus, began to scourge the people. Drugs were scarce, with drug stores empty.

External communication was completely cut owing to Turkish control over the single railway line. Import of goods had ceased, since all ties with Russia, Persia, and Europe had been cut. There was scarcity of every product. Chaos and anarchy reigned in the country. The Government had to erect a new national life on the ruins of the old one.

The Memorandum represents new conditions that complicated even more the situation since the end of 1918. In December of this year, in pursuance of the Mudros Armistice with the Allied Powers, the Ottoman Army began its evacuation from the Transcaucasia, including the Russian Armenia. The Turk departed slowly, completing the destruction of our devastated country. They carried

²⁵ A Memorandum, 12.

away everything they could, and everything they could not take away, they burned or demolished. The people in that territory had been severely looted and made destitute.

Such were the conditions that the republic had to overcome in the first year of her life. The Armenian Government worked tirelessly, to meet those conditions. During 1919 “the Government (1) organized central and local police forces to protect life and property and the means of communication; (2) reorganized the judicial system and recommenced the regular sessions of the lawcourts; (3) reorganized the army, small in number, but great in morale and in discipline; (4) reopened the schools; (5) as far as possible put in order the postal, telegraph, and telephone communications; (6) in a measure restored rail communications which had become almost impossible by the destruction wrought by the Turks, and by inadequacy of locomotives and cars; (7) put the finances in order, organized a system of taxation, and the machinery of collection; (8) reorganized and established medico-sanitary institutions to fight against epidemics; and (9) devoted its greatest energy and effort to the relief of the famished and incapacitated people and the reconstruction of the ruined economic life of the people, more than half of its budget being appropriated for that purpose”²⁶.

Summing up the results of this work, the authors of the memorandum emphasized: «The results of the labors of the government are far from being sufficient. There are still numerous crying needs awaiting attention. But considering the exceptional conditions surrounding the government, it is no exaggeration to say that these results were greater than could be asked or expected.

²⁶ A Memorandum, 13.

The one-year life of the republic is convincing proof of its stability and of the capacity of the Armenian people for self-rule. ...

The people, though in distress, proved their intrepidity and patriotism to an unlimited degree. The idea of an independent Armenia has so far stirred their souls that they were ready to submit to any sacrifice or want in order to consolidate their independence. ... Only by this devotion and patriotism of the people can be explained the fact that the Armenian republic passed the first year of its life without internal turmoils and disturbances and the government was enabled to establish order and to engage in its constructive efforts”²⁷.

In connection with the aforesaid, the document thankfully reminded that “the Armenian republic has received a measure of economic aid from America, notably the supply of flour being received since April, 1919, in pursuance of an arrangement with the Hoover Food Administration, also supplies of various kinds from the Near East Relief, which aid has materially contributed to the amelioration of the suffering brought on by the war and cruelty of the enemy”²⁸.

Coming to “The Present Need for External Aid” in chapter 10, it started with the assertion, that Armenian land and its nation had all requirements for the maintenance of the autonomous state. It mentioned wealth of the national resources and capability of people to attain the highest type of civilization, since they respect law, are industrious, enterprising and saving. Being sturdy and healthy peasantry, the nation was firmly attached to the soil and accustomed

²⁷ A Memorandum, 13-14.

²⁸ A Memorandum, 14.

to all kinds of farming. “There is a host of artisans and mechanics, who in Transcaucasia and especially in Asiatic Turkey, have for centuries held in their hands almost all the arts and trades in the country. There is an extensive class of merchants and manufactures of large and small proportions, furnishing proof of the capacity of the Armenians to develop and conduct industry and trade along the same broad lines as among highly civilized nations. There is a numerous intellectual class, thousands of specialists and professional men, educated in the universities of Europe and America, competent to conduct the various affairs of the state. Finally, there are military men and officers of all ranks who have received their training in the service of the Russian Army and are competent to conduct an orderly and disciplined army.

The economic and financial future of the country is safe. The republic under the present most distressing conditions in a devastated and ruined territory has already met its ordinary expenses by ordinary revenues”²⁹.

However, the Memorandum noted that although Armenia has all the resources for a national life, at the present critical period of convalescence and rehabilitation after a terrible war, she needed of friendly assistance from outside to organize and develop her possibilities. At the same time, the document emphasized that “these needs of Armenia are less than were those of other newly formed states in the past”. Current Armenia had already been “organized and prepared for national life to a greater extent than were Greece, Serbia, Bulgaria, or Roumania during the first few years of their independence. The present needs of Armenia from outside are more moderate than were the needs of those states

²⁹ A Memorandum, 14.

during the years of their infancy”³⁰.

At the end the Memorandum asked for the recognition and temporary aid, to be afforded by the Allied and Associated Powers, above all, by “the great democracy and Government of the United States of America”. Therefore, it respectfully requested:

1. “That the United States recognize the government of the republic of Armenia.
2. That the rail line from Batum to the Armenian frontier be held, if possible, by a few thousand American troops or marines.
3. That the United States lend to the republic of Armenia, or enable it to procure a loan in the United States, for the following purposes:
 - (a) To purchase in the United States goods, munitions, and supplies for shipment to Armenia for the organization of an Armenian army of 30,000 men; and
 - (b) To purchase in the United States provisions and supplies for the relief of the civil population of Armenia until the crop of 1920.

The question of the unification of the present Armenian republic with Turkish Armenia is now before the peace conference at Paris. The whole Armenian nation is awaiting with hope and confidence for the decisive word of the United States of America, knowing well that the friendly voice of America will be the greatest guarantee for the favorable solution of the Armenian question”³¹.

³⁰ A Memorandum, 15.

³¹ A Memorandum, 15.

Conclusions

The Memorandum on the recognition of the Government of the Republic of Armenia, presented to the American Government on 28 October 1919, contains a lot of information about the Republic of Armenia. However, it had not particularly attained the goal of the Armenian side. Though it imitated the requirements of the Resolution by Senator Williams, the Memorandum limited Armenian independence to the borders of its Republic. The American side was well aware of the situation in the newly created State even without the aforementioned Memorandum. Its politicians got adequate, fairly detailed and first-hand information from the reports, submitted by the King-Crane and Harbord missions, sent by the American Government to the Middle East and Armenia.

To sum up, we should note that the long months of work of the civilian mission of the Republic of Armenia, sent to the United States, and later joined them as members of the military mission, General Bagratuni and Commander Andranik had very limited results, confined by the financial assistance, afforded by the U.S. Congress.

As for Secretary of State R. Lansing, who requested an official memorandum, he had not attached much importance to this document and did not support the idea of American military and political assistance to the Armenians, except for the humanitarian sphere. While this person remained in his post, he opposed to recognition of Armenia. Only after his resignation on 13 February 1920 as a Secretary of State and few months later than the Allies, the United States recognized the de facto Government of the Republic of Armenia on 23 April 1920.

BIBLIOGRAPHY

National Archives of Armenia (NAA).
NAA, fund 199, reg. 1, file 43, f. 15-16
NAA, fund. 200, reg. 1, file 105, f. 80
NAA, fund 200, reg. 1, file 290, f. 55-60
NAA, fund 200, reg. 1, file 355, f. 210
NAA, fund 200, reg. 1, file 498, f. 20-60
NAA, fund 200, reg. 2, file 59, f. 1
NAA, fund 276, reg. 1, file 136, f. 6
NAA, fund 370, reg. 1, file 63, f. 2-2B
NAA, fund 450, reg. 2, file 8

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ. 2014, Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 628 էջ:

Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ. 2010, Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 616 էջ:

Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.) 1998, Երևան, Հայաստանի ազգային ժողով և Պատմության Կենտրոնական պետական արխիվ, 506 էջ:

Հովհաննիսյան Ռ. Գ. 2014, Հայաստանի Հանրապետություն, Վերսալից-Լոնդոն, 1919 -1920, հ. II, Երևան, 708+8 էջ:

Ղամբարյան Ա. 2019, Հ. Քաջազնունու հաղորդումը ԱՄՆ Սենատի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովում (հոկտեմբեր, 1919 թ.), ՊԲՀ, Երևան, «Գիտություն», N 3, էջ 254 -261:

Ղամբարյան Ա. 2020, Գ. Փաստրմաճյանի հաղորդումը ԱՄՆ Սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովում (հոկտեմբեր, 1919թ.). - «Регион и мир», Ереван, том XI, N 6, с. 89-93:

Ղամբարյան Ա. 2021, Հայաստանի առաջին Հանրապետության քաղաքացիական առաքելությունն ԱՄՆ (1919թ. վերջ-1920թ. սկիզբ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, N 3, էջ 134-148:

Ղամբարյան Ա. 2022, Խաղաղության պահպանումը

Հայաստանում. լսումներ ԱՄՆ-ի Սենատի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովում (27.09.1919 – 10.10.1919), Երևան, «Մերոպ Արք. Աշճեան» մատենաշար 230, 356 էջ:

«Պահակ», 1920, Բոստոն, 13 հունվարի, թիվ 1; 20 հունվարի, թիվ 3, 30 հունվարի, թիվ 6:

Վրացյան Ս. 1998, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 704 էջ:

Hovannisian R. 1982, The Republic of Armenia: From Versailles to London, 1919–1920. Vol. 2, Berkeley: University of California Press, 603 pages.

Journal of Senate, 66 Congress, 1st Session, Senate Document N 151, Washington, DC, 1919.

Maintenance of Peace in Armenia. Hearings before Subcommittee of the Committee on Foreign Relations. United States Senate, Sixty-Sixth Congress, First Session on S.J.R., 1919, Washington, Government Printing Office, 125 pages.

The Republic of Armenia. A Memorandum on the Recognition of the Government of the Republic of Armenia Submitted by the Special Mission of the Republic of Armenia to the United States. Presented by Mr. Lodge, November 10, 1919, Ordered to be printed, 1919, Washington, Government Printing Office, 15 pages.

Махмуриян Г. Г. 2018, Армения в политике США 1917-1923 гг., Ереван, «Институт истории НАН РА», 608 с.

Ованнисян Р. Г. 2007, Международные отношения Республики Армения 1918 - 1920. Ереван, «Տրգրան Մեծ», 889 с.

Письма О. М. Качазнуни А. И. Хатисяну, изд. О. С. Баликян 1991, «Вестник архивов Армении», N 3, с. 92-126.

Արմենուհի Վ. Ղամբարյան, ԳԱԱ պատրաստության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ, ԱՄՆ-ի կառավարությանը Հայաստանի հատուկ առաքելության ներկայացրած հուշագիրը Հանրապետության ճանաչման մասին (1919 թ. հոկտեմբերի 28)

Ամփոփում

ՀՀ վարչապետ Հ. Քաջազնունու նախագահությամբ 1919թ. հոկտեմբերի 10-ին հատուկ քաղաքացիական առաքելություն է ժամանում ԱՄՆ: Հ. Քաջազնունին լիազորված էր ոչ միայն տնտեսական աջակցություն ստանալու վերաբերյալ աշխատանքներ տանելու, այլև քաղաքական խնդիրների լուծումներն ապահովելու իրավունքով:

Հանրապետության ներկայացուցիչները հանդիպումներ ունեցան մի շարք ամերիկյան բարձրաստիճան պաշտոնյաների՝ այդ թվում պետական քարտուղար Ռ. Լանսինգի հետ: Վերջինիս հետ հանդիպման ժամանակ, Հ. Քաջազնունու ներկայացրած ՀՀ ճանաչման հարցին ի պատասխան, ամերիկյան պաշտոնյան խորհուրդ էր տվել պաշտոնական հուշագիր ներկայացնել:

«Հայաստանի Հանրապետություն» խորագրով հուշագիրն առաքելության կողմից պատրաստվեց և պետքարտուղարին հանձնվեց հոկտեմբերի 28-ին: Փաստաթուղթը պարունակում էր տարբեր բնույթի համառոտ տեղեկություններ Հայաստանի Հանրապետության՝ անկախության ձեռքբերման, երկրի տարածքի, կլիմայի, ազգաբնակչության, պետական կառուցվածքի, տնտեսության, հարևանների հետ հարաբերությունների և այլնի մասին: Հուշագիրը Սենատին ներկայացվեց ԱՄՆ-ի Սենատի մեծամասնության ղեկավար, Արտաքին գործերի հանձնաժողովի նախագահ Հ. Ք. Լոդջի կողմից և ավելի ուշ՝ 1919 թվականի նոյեմբերի 10-ին, որպես 66-րդ Կոնգրեսի 1-ին նստաշրջանի թիվ 151 Սենատի փաստաթուղթ, տպվեց առանձին գրքույկով:

Ներկայացված հուշագիրը սահմանափակ դեր խաղաց ՀՀ հանդեպ ԱՄՆ-ի քաղաքական կողմնորոշումներում: Այն նպաստեց բյուջեի միջոցների հատկացմանը մարդասիրական մատակարարումների համար:

Ինչ վերաբերում է պետքարտուղար Ռ. Լանսինգին, ապա նա,

իրականում, որևէ նշանակություն այդ փաստաթղթին չէր տալիս և, ընդհանրապես, հայերին բացի հումանիտար որոշ աջակցությունից, ռազմական և քաղաքական օգնություն ցուցաբերելու կողմնակից չէր: Պատահական չէր նաև, որ միայն 1920 թ. փետրվարի 13-ին նրա ներկայացրած հրաժարականից հետո՝ նույն թվականի ապրիլի 23-ին, ԱՄՆ-ը դե ֆակտո ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը:

Քանալի բաներ՝ Հայաստանի Հանրապետություն, ԱՄՆ, կառավարություն, հուշագիր, անկախություն, ճանաչում, Հ. Քաջազունի, Ռ. Լանսինգ:

Арменуи В. Гамбарян, Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент, Меморандум о признании Республики, представленный специальной миссией Армении правительству США (28 октября 1919 г.)

Резюме

10 октября 1919 г. специальная гражданская миссия под председательством премьер-министра РА О. Качазнуни прибыла в США. О. Качазнуни был уполномочен не только проводить работы по получению экономической помощи, но и обеспечивать решение политических проблем.

Представители Республики имели ряд встреч с высокопоставленными американскими официальными лицами, в том числе с госсекретарем Р. Лансингом. В ходе встречи с ним, в ответ на поставленный О. Качазнуни вопрос о признании РА, американский чиновник посоветовал представить официальный меморандум.

Требуемый меморандум, озаглавленный «Республика Армения», был подготовлен миссией и представлен госсекретарю 28 октября. Документ содержал сведения о Республике Армения, в том числе о приобретении независимости, территории страны, ее климате,

населении, государственном устройстве, экономике, отношениях с соседями.

Меморандум был представлен в Сенат председателем его комиссии по иностранным делам Г. К. Лоджем и 10 ноября 1919 г. был издан отдельной брошюрой как сенатский документ №151 первой сессии 66-го Конгресса.

Документ сыграл ограниченную роль в политической ориентации США в отношении Армении. Он способствовал только выделению бюджетных средств на гуманитарные поставки. Что касается госсекретаря Р. Лансинга, то он, кроме гуманитарной поддержки армянам, не был сторонником оказания им военной и политической помощи. Только после отставки Р. Лансинга 13 февраля 1920 г., 23 апреля того же года США признали де факто правительство Республики Армения.

Ключевые слова: Республика Армения, США, правительство, меморандум, независимость, признание, О. Качазнуни, Р. Лансинг.

ՄԱՆԵ Կ. ԿՈՆԻՆՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, կրթութե գիտաշխատող

Koninyan.mane@yandex.com

ID 0009-0002-9781-3712

DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-117

Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ (1919-1920) *

Քանալի քառեր¹ Մուդրոսի զինադադար, հայ գաղթականներ, Կ. Պոլսի գաղթակայաններ, Հայ ազգային խնամատարություն, Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց:

Ներածություն

Հաշվի առնելով Մուդրոսի զինադադարից հետո Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի գլխավորությամբ դաշնակից ուժերի առկայությունը, Միջագետք և Սիրիա տարագրված հայությունը, ապահով երաշխիքներ ստանալով, հեռացավ այդ վայրերից: Դրան նպաստեց նաև 1918 թ. հոկտեմբերի 19-ին Օսմանյան խորհրդարանին Ահմեդ Իզզեթ փաշայի կառավարության ներկայացրած ծրագիրը, համաձայն որի հայերը և կայսրության նախկին այլ հպատակներն անարգել կարող էին վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրեր՝ ստանալով կրած նյութական վնասի փոխհատուցման երաշխիքներ¹: Փորձելով խուսափել միջազգային պատասխանատվությունից, օսմանյան կառավարությունը դրանով սիրաշահում էր մեծ տերություններին:

* Ներկայացվել է 14.XI.2023 թ., գրախոսվել է 28.XI.2023 թ. և 28.XI.2023 թ., ընդունվել է Կրկագրության 15.XII.2023 թ.:

¹ Տե՛ս Անումյան 2013, 32:

Կիլիկիայի հայերը, ստանալով Ֆրանսիայի աջակցությունը, վերադարձան Կիլիկիա, իսկ հայության հիմնական մասը, ամենաապահով հանգրվանը համարելով Կ. Պոլիսը, տեղափոխվեց այնտեղ: Զավեն արքեպիսկոպոսի համաձայն «Նրանք հիմնականում ներքին գավառների բնիկներն էին, այրիներ եւ որբեր մեծ մասամբ, վասնզի այրերը սպանուած էին»²: Թուրքական ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով տուժած հայությունը վերադառնում էր՝ կորցրածը վերագտնելու հույսով: Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա զարգացումները, օսմանյան կառավարության խոստումները կյանքի չկոչվեցին՝ նպաստ չբերելով գաղթականության վերաբնակեցման գործին:

Հայ գաղթականությունը և Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամատարության կազմավորումը

Կ. Պոլիս ժամանող հայ գաղթականները գրկված էին գոյության ամենատարրական պայմաններից, ուստի Կ. Պոլսի հայ համայնքը ձեռնամուխ եղավ կազմակերպելու նրանց օգնության գործը: Դեռևս 1918 թ. նոյեմբերի 5-ին կազմավորված Հայ որբախնամ ընկերությունը³ մինչև Հայ տարագրյալների հանձնաժողովի կազմավորումը, իր հավաքած նպաստի 20%-ը բաժին էր հանել գաղթականությանը, իսկ մնացածը՝ որբերին: Գաղթականության խնդիրները հավուր պատշաճի լուծելու համար 1918 թ. դեկտեմբերի 13-ին Պոլսի Հայոց Ազգային վարչության կողմից կազմավորվեց Հայ տարագրյալների կենտրոնական հանձնաժողովը⁴: Հազարավոր հիվանդների և որբերի խնամքի կազմակերպումը 1918 թ. նոյեմբերից իր վրա էր վերցրել բժիշկ Վահ-

² Զաւեն Արքեպիսկոպոս 1947, 280:

³ Տե՛ս Էպիղաթեան 1920, 51:

⁴ Տե՛ս Էպիղաթեան 1920, 25:

րամ Թորգոմյանի նախաձեռնությամբ Կ. Պոլսում հիմնադրված Հայկական կարմիր խաչի կենտրոնական կոմիտեն⁵: Կ. Պոլսի տարբեր թաղամասերում վերոհիշյալ կազմակերպությունները գործում էին առանձին-առանձին: Հատկանշական է, որ դրանց անվան տակ ձևավորվեցին նաև ինքնակոչ մարմիններ: Այդ կնճռոտ հանգույցը լուծելու համար որոշվեց ստեղծել մեկ պաշտոնական մարմին, որը կծավալեր և՛ որբախնամ գործունեություն, և՛ կսատարեր գաղթական հայությանը:

Կ. Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարչության որոշմամբ 1919 թ. փետրվարի 28-ին Հայ որբախնամի և Տարագրյալների կենտրոնական հանձնաժողովի հիման վրա Կ. Պոլսի պատրիարքարանի վերահսկողությամբ ստեղծվեց Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամատարությունը⁶: Այն իր մասնաճյուղերն ուներ Կ. Պոլսի բոլոր թաղամասերում և, որպես միակ իրավասու մարմին, պետք է հոգար գաղթականության ու որբերի կարիքները՝ ստանձներ «ընդհանուր դրամահավաքութեան մը բոլոր դժուարութիւնները»⁷: Ինչպես Ազգային խնամատարության ընդհանուր տնօրեն Մատթեոս Էպիղաթեանն էր նշում՝ «Ամէն թաղերու մէջ եկող լեցուող տարագիրներու հոժ բազմութիւնը, զանոնք պատուպարելու համար շէնքերու բացարձակ անբաւարարութիւնը, կերակրելու եւ հագցնելու բազմապիսի նեղութիւնները, սպառնացող համաճարակին (թիֆիս) վախը, - բոլոր ասոնք խնդիրներ էին, որոնց լուծումը կը կարօտէր Ազգ. Վերին իշխանութեան հակակշռին տակ գործող յատուկ մարմնի մը գոյութեան»⁸: Հայ ազգային խնամատարությունը համակարգելու էր մուսուլմանական գերությունից հայ որբերի ու կանանց ազատագրման և Միջա-

⁵ Տե՛ս **Մարգարյան** 2020, 40:

⁶ Տե՛ս **Ջաւեն Արքեպիսկոպոս** 1947, 280:

⁷ **Էպիղաթեան** 1920, 73:

⁸ **Էպիղաթեան** 1920, 25:

գետքի ճամբարներից վերադարձող տարագրյալներին նյութական աջակցության տրամադրման աշխատանքները⁹: Նրա գերնպատակն էր կազմակերպել հայ գաղթականների սննդի մատակարարման, գաղթակայաններում տեղավորման, առողջապահական ու կրթական հարցերը: Դրա իրագործման համար Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամատարությունը հանդես է գալիս «Հանուն Հայաստանի» համահայկական հանգանակության կոչով՝ ուղղված ոչ միայն օսմանյան կայսրության, այլև գաղթօջախների հայությանը. «Տու՛ր ուրեմն, Հայ ժողովուրդ, - քանի հրամայական է պահանջը... ողորմութիւն է տալիքդ. քու պարտքդ է զոր պիտի հատուցանես, ինչպէս պիտի ընեիր ծոցածին զակիդ՝ օտարութեան մէջ աղետակրծ... Ամօթ է, որ Եղեռնի սարսափներուն հրաշքով ազատող Ազգիդ այդ զաւակները ենթարկուին նոր պատուհասի մը, իրական մահուան. ամօթ է, որ նոյն բազմաչարչար հերոս ազգին անունն ու արիւնը կրողներու թոյլ տանք, որ մեր աչքին տակ սովամահ կորչին անոնք... Վասն զի Հայ մանուկը ապագան է Հայութեան, եւ ապագան՝ յուսածի՛ծադ»¹⁰:

Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը 1919 թ. սեպտեմբերին օրենք ընդունեց, համաձայն որի «վաստակի տէր ամէն հայ անհատ, պարտաւոր էր իր նիւթական կարողութեան չափով տուրք մը վճարել այդ ամիսէն սկսեալ»¹¹: Դա կոչվեց «Հայրենիքի տուրք», որով պետք է հոգացվեր հայ գաղթականության կարիքները:

Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամատարությանը մեծապես օժանդակեց նաև Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատուցը՝ որբանոցներին հացով, իսկ գաղթականներին ապաստարանով ապահովելով: Այն «իր հոգատարութեան տակ առաւ հայ որբերն

⁹ Տե՛ս **Մարգարյան** 2020, 32:

¹⁰ **Էպիդարթեան** 1920, 74:

¹¹ **Զաւեն Արքեպիսկոպոս** 1947, 280:

ու գաղթականները, որոնց համար նոյն ժամանակամիջոցին տրամադրեց 122,082.91 ոսկւոյ գումար մը»¹²: Հայ ազգային խնամատարությունը նույն Նպաստամատուցի օգնությամբ էր իրականացնում շատ գաղթականների՝ դեպի Ամերիկա փոխադրման գործը:

4. Պոլսի Հայ ազգային խնամապարության գործունեության ուղղությունները

Հայ ազգային խնամատարության գործունեությունը կատարվում էր երկու հիմնական ուղղություններով՝ որբախնամ և գաղթականական:

Մուդրոսի զինադարարից հետո և մինչև Կիլիկիայի հայերի զանգվածային կոտորածները 35000-ի չափ գաղթականներ հասան Կ. Պոլիս, որոնց հոգածությամբ զբաղվում էր Հայ ազգային խնամատարությունը՝ «անոնցմէ կարօտներուն հաց, հագուստ, կաթ եւ բժշկական խնամք հայթայթելով»¹³:

Գաղթական հայության առաջին ապաստարաններ դարձան Կ. Պոլսի Սկյուտար, Սամաթիա, Ղալաթիա, Հայդար փաշա, Գում Գափու և այլ թաղամասերի հայկական եկեղեցիներն ու ուսումնական հաստատությունները՝ որպես փրկության կայաններ:

Նշված կայանների նյութական խնդիրները լուծում էր Հայ ազգային խնամատարությունը: Այն «Պարենաւորման համար իբր սկզբունք ընդունուած էր, որ ամէն տարագիր, իր մուտքի թուականէն մինչեւ մեկ շաբաթ, պիտի կրնար կայանին խոհանոցէն կերակրուի»¹⁴, իսկ դրանից հետո խոհանոցից սնվելու իրավունք ունեին միայն բացարձակ չքավորները, և նրանք, ովքեր աշխա-

¹² «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային հիանդանոցի Հայոց» 1924-1927, 148-149:

¹³ **Զաւեն Արքեպիսկոպոս** 1947, 282-287:

¹⁴ **Էպլիդաթեան** 1920, 94:

տող ձեռք չունեին: Այդ նպատակով տարվա սկզբին յուրաքանչ-յուր գաղթականի համար ընտրվում էր 5-7 հոգանոց հանձնախումբ՝ «Կարգապահական մարմին», որի պարտականությունն էր ոչ միայն կայանի հսկիչներին համակարգելու՝ կարգապահական, մաքրության ու մատակարարման մեջ, այլև որոշելու գաղթականների նյութական վիճակը՝ նրանց բաժանելով երեք կարգի.

«ա) չքաւոր, նպաստի կարօտ եղողներ.

բ) նպաստի կարօտ չըլլալով հանդերձ ժամանակ մը եւս ազգին օժանդակութեան պէտք ունեցողներ.

գ) քիչ թէ շատ ապրուստին ապահոված ըլլալով ի վիճակի համարուած գաղթականներ, որոնք սենեակ վարձելով կրնան կայանէն հեռանալ»¹⁵:

Նշենք, որ այդ միջոցառումների շնորհիվ Հայ ազգային խնամատարությունը բավականին նյութական խնայողություններ կուտակեց: Արդյունքում ձևավորվեցին Սամաթիայի և Պեշիկթաշի երկու խոշոր գաղթականները՝ նախատեսված «չքաւորներու եւ նպաստի կարօտ եղողներու համար»¹⁶: Խնամատարությունն ամեն ինչ անում էր, որրպեսզի աշխատանքով ապահովեր այրիներին և չափահաս որբուհիներին: Որոշվեց բացել գորգի, գուպայի, բրդի արհեստանոցներ՝ «Կիլիկիայէն մինչեւ Սեբաստիա ու մինչեւ Գաղատիա»¹⁷:

Գաղթականների ապրուստի և սննդի ապահովման գործից բացի, Հայ ազգային խնամատարության համար շատ կարևոր էր գաղթականների առողջական վիճակը: Կայանաբնակ գաղ-

¹⁵ «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային հիանդանոցի Հայոց» 1924-1927, 71:

¹⁶ «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային հիանդանոցի Հայոց», 1924-1927, 72:

¹⁷ **Եպիղարթեան** 1920, 362:

թականների համար կազմակերպված առողջապահական աշխատանքը կազմված էր երկու մասից՝ գաղթակայաններում և Սուրբ Փրկչի Ազգային հիվանդանոցում: Թեթև հիվանդները բուժվում էին գաղթակայաններում, իսկ ծանր վիճակում գտնվողները՝ Սուրբ Փրկչի Ազգային հիվանդանոցում: «Բազմամարդ կայաններէն Գումգաբուի, Խասգիւղի, Սամաթիոյ եւ Պէշիկթաշի կայանները ունին մէկ մէկ հիւանդապահ, որոնք կօգնեն բժիշկներուն իրենց աշխատութեանց մէջ եւ ամբողջ օրը կ'անցկացնին կայաններուն մէջ»¹⁸:

Հայ ազգային խնամատարությունն իր գործունեությունը ճիշտ համակարգելու և աշխատանքի բաժանում կատարելու համար կառույցի ներսում ձևավորեցին հետևյալ տեղեկատու դիվանները՝ «Տարագրելոց, որբերու, առողջապահական, թղթակցութեան եւ մամլոյ, համարակալութեան, վիճակագրութեան, տեղեկատվութեան, մթերապահութեան»¹⁹:

Վերոհիշյալ դիվաններն իրենց գործունեության համար պատասխանատու էին խնամատարության ընդհանուր տնօրինությանը: Տարագրյալների կամ գաղթականության Դիվանն ուներ դիվանապետ, երկու քարտուղար և մեկ գործակատար, որոնք վերահսկում էին գաղթականների տեղափոխման ու տեղավորման գործերը: Տարագրյալների դիվանը պարտավոր էր հոգալ գաղթական հայությանն իր հին բնակավայրեր ուղարկելու, ճանապարհաձախսը մասամբ կամ ամբողջովին հոգալու (կախված նրանից, թե գաղթականը սոցիալական ինչ վիճակում էր գտնվում) և գաղթակայաններում ապաստանաձևերին խնամելու հարցերը:

Որբերի դիվանը ծավալում էր որբախնամ և որբահավաք գոր-

¹⁸ «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցի Հայոց» 1926, 73:

¹⁹ Տե՛ս **Էպիդաթեան** 1920, 80:

ծունեություն, իսկ առողջապահական դիվանը հոգում էր որբերի և գաղթականության առողջապահական ընդհանուր խնդիրները: Ինչպես Մ. Էպլիդայանն է գրում. «Դիանը պիտի ունենար մնայուն բժիշկ մը, դեղագործ մը՝ իր տրամադրության տակ փոքրիկ դեղարանով մը, ինչպես եւ քարտուղար մը»²⁰:

Համարակալության դիվանի կարևորությունն այն էր, որ նրա միջոցով ելքի և մուտքի հաշիվներն էին հաշվվում՝ կազմակերպելով հանգանակություններ, նվիրատվություններ և հատկացնելով նպաստներ:

Վիճակագրության դիվանը շատ մանրակրկիտ տալիս էր Պոլսի և գավառների հայ գաղթականության ու որբերի լիակատար վիճակագրությունը, թե.

«1. Ո՞րքան տարագիրներ արձանագրուած են նոյն շաբթուան ընթացքին կայանին մէջ:

2. Ո՞րքանը կին, այր, տղայ եւ աղջիկ:

3. Ու՞րկե եկած են:

4. Ո՞րքանը մնացած է, ո՞րքանը մեկնած և ուր մեկնած:

5. Շաբթուան վերջը ընդի. թիւը ի՞նչ է»²¹:

Տեղեկատվության դիվանը փորձում էր երևան հանել բռնի իսլամացված հայ կանանց ու որբերին: Այդ նպատակով թերթի տեսքով տասնհինգ օրը մեկ հարյուրավոր փնտրողների և փնտրվողների ցուցակները փակցվում էին Կ. Պոլսի բոլոր եկեղեցիների պատերին: Տեղեկատվության դիվանը 1919 թ. մայիսի 15-ից սկսած սկսում է զբաղվել նաև հայությանը հասցված վնասների հատուցման հարցով: Սա շատ կարևոր էր, քանի որ վերապրածները նշում էին իրենց կորուստները՝ տեսակը ու քա-

²⁰ Էպլիդայան 1920, 88:

²¹ Էպլիդայան 1920, 90:

նակը: Սակայն, քանի որ Օսմանյան կայսրությունում քեմալականներն արդեն դրության տերն էին դարձել, Հայ ազգային խնամատարության գործունեությունը սկսվեց սահմանափակվել:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, խոշոր նպաստամատույց կառույց հանդիսացող Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամատարությունը, ստանալով Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի, Կ. Պոլսի հայ համայնքի և շատ անհատների նյութական օժանդակությունը, բավականին նպաստեց հազարավոր հայ որբերի ու գաղթականների: Այն որբերին տեղավորեց որբանոցներում, իսկ գաղթականներին՝ գաղթակայաններում:

Իր գոյության կարճ ժամանակահատվածում՝ (1919 թ. փետրվարի 28-1920 թ. հոկտեմբերի 1) Հայ ազգային խնամատարությունը ֆիզիկական բնաջնջումից, սովից ու համաճարակներից փրկեց հազարավոր հայ տարագրյալների ու որբերի²²: Եթե որբանոցները 1920 թ. վերջին հանձնվեցին Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի հոգածությանը, ապա գաղթականների պարագայում դրությունն այլ էր: Կիլիկիայի հայության ջարդերից հետո Կ.Պոլսի հայ բնակչությունը «սարսափի և խուճապի մատնուած կը գաղթէր արտասահման, նոյն իսկ յանձն առնելով Հարաւային Ամերիկայի պէս անձանօթ երկիրներ երթալ»²³: Քեմալական Թուրքիան այլևս ապահով հանգրվան չէր ո՛չ որբերի և ո՛չ էլ գաղթականության համար: Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամատարությունն իր անձնվեր գործունեության շնորհիվ կարողացավ իր ուժերի ներածին չափով կազմակերպել

²² **Խանումյան** 2016, 93:

²³ **Զաւեն Արքեպիսկոպոս**, 1947, 282-391:

գաղթախնամ և որբախնամ գործունեություն՝ ինչ-որ չափով վերականգնելով Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի խախտված իրավունքները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անումյան Մ. 2013, Ճանաչում և դատապարտում. Երիտթուրքերի դատավարությունները (1919-1921 թթ. և 1926 թ.), Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 168 էջ:

Ջալեն Արքեպիսկոպոս 1947, Պատրիարքական յուշերս, վավերագրեր եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 423 էջ:

Էպիղաթեան Մ. 1920, Ազգային խնամատարութիւն, ընդհանուր տեղեկագիր առաջին վեցամսեայ, 1 մայիս 1919-31 հոկտեմբեր 1919, Կ. Պոլիս, 512 էջ:

«Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցի Հայոց» 1927, 1924-1927, Կ. Պոլիս, 1428 էջ:

Խանումյան Գ. 2016, Կ. Պոլսի «Ազգային խնամատարություն» կազմակերպության որբահավաք գործունեությունը 1919-1920 թվականներին, «Ցեղասպանագիտական հանդես», 4 (1), էջ 83-95:

Մարգարյան Ն. 2020, Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թվականներին. Ազգային միասնությունից դեպի վերածնունդ, «Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ.», միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, էջ 27-48:

Мане К. Конилян, *Институт Истории НАН РА, младший научный сотрудник*, **Помощь, оказанная «Армянской национальной опекой» армянской эмиграции Константинополя (1919-1920 гг.)**

Резюме

Учитывая гарантии, данные союзниками и новым османским правительством после Мудросского перемирия, армяне, рассеянные в Месопотамии и Сирии, вернулись в свои прежние поселения на

территории Османской империи, надеясь вернуть себе утраченное. Однако обещания османского правительства фактически не были реализованы, практически не способствуя расселению эмигрантов. 28 февраля 1919 года по решению Национального центрального управления Константинополя, а также под контролем Константинопольского Патриархата, на базе Армянского приюта и Центральной комиссии по делам беженцев был создан «Армянский национальный приют». Последний имел свои филиалы во всех округах Константинополя, и как единственный уполномоченный орган должен был заботиться о нуждах эмигрантов и сирот. «Армянская национальная опека» провела значительную гуманитарную работу, поместив детей-сирот в детские дома, а эмигрантов в лагеря беженцев.

Ключевые слова: Мудросское перемирие, армянские беженцы, беженцы Константинополя, «Армянская национальная опека», Американский комитет помощи Ближнему Востоку.

Mane K. Koninyan, *Institute of History of the NAS RA, Junior Researcher, Assistance provided by the "Armenian National Foster Care" to the Armenian emigration of Constantinople (1919-1920)*

Summary

Considering the guarantees given by the Allies and the new Ottoman government after the Armistice of Mudros, the Armenians scattered in Mesopotamia and Syria returned to their former settlements in the Ottoman Empire hoping to regain what they had lost. However, the promises of the Ottoman government were not actually implemented, which practically did not contribute to the resettlement of the emigrants. On 28 February 1919, by the decision of the National Central Administration of Constantinople, as well as under the control of the Patriarchate of Constantinople, the "Armenian National Foster

Care" was established on the basis of the Armenian Orphanage and Refugees Central Commission. The latter had its branches in all the districts of Constantinople and as the only authorized body had to take care of the needs of emigrants and orphans. The "Armenian National Foster Care" carried out significant humanitarian work placing orphans in orphanages and emigrants in refugee camps.

Key words: Armistice of Mudros, Armenian refugees, refugees of Constantinople, "Armenian National Foster Care", American Near East Relief Committee.

ՆԱՐԻՆԵ Մ. ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, կրպսեր գիտաշխատող

narinem2006@gmail.com

ID 0009-0004-2506-530X

DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-129

**1920 Թ. ԹՈՒՐԲ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ***

Քանալի բաներ¹ խորհրդային Հայաստան, պատմագրություն, Հայաստանի Հանրապետություն, Անդրկովկաս, քեմալական կառավարություն, թուրք-հայկական պատերազմ, ռազմաքաղաքական, խորհրդաթուրքական հարաբերություններ:

Ներածություն

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի սկզբնավորման, ընթացքի, ավարտի և այլ հարցերի վերաբերյալ խորհրդահայ պատմագիտության դիրքորոշումը խիստ միտումնավոր էր ու թերի: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ այդ հարցերը լուսաբանելիս խորհրդային պատմագիտական միտքը ելնում էր կուսակցական-դասակարգային դիրքերից:

Խնդրո առարկա հարցը խորհրդային պատմագիտության մեջ քննվել է երկու փուլով: Մինչև Հայրենական մեծ պատերազմն ընկած ժամանակաշրջանում այդ հարցի նկատմամբ խորհրդային պատմագիտության մոտեցումն ավելի միանշանակ էր ու գա-

¹Ներկայացվել է 1.X.2023 թ., գրախոսվել է 11.X.2023 թ. և 2.XI.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2023 թ.:

ղափարականացված: Պատերազմից հետո ավելի մեծ շեշտ է դրվում սկզբնաղբյուրների վրա, տեսակետները շատանում են, ի հայտ են գալիս գիտական պարզունակ մոտեցումներ ու մեկնաբանություններ: Ուստի հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի պատմաբանների ուսումնասիրությունները հնարավորություն են ընձեռում ըմբռնելու 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի վերաբերյալ այդ ժամանակի խորհրդահայ պատմագիտական մտքի մոտեցումներն ու դրանց նկատմամբ քննադատական վերաբերմունք դրևորել: Այդ պատմաբաններից շատերը ստեղծագործելով նաև հետխորհրդային ժամանակաշրջանում, գաղափարական հարկադրանքի բացակայության պայմաններում վերանայեցին իրենց նախկին տեսակետները և նորահայտ փաստերի ու տեղեկությունների քննությամբ նորովի անդրադարձան խնդրո առարկա հարցին: Նրանց ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց հատկապես պատերազմի սկզբնավորման հարցը, ինչը 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի խնդրահարույց ու կարևոր հարցերից է: Այդ առումով մեծ ավանդ ունեն հատկապես Հր. Սիմոնյանը, Է. Զոհրաբյանը և Գ. Գալոյանը¹:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի սկզբնավորման նախադրյալների պարզաբանումը խորհրդահայ պատմագիտության մեջ

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրեին երկրում ու տարածաշրջանում տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձությունների լուսաբանումը խորհրդահայ պատմաբանների համար հանդիսացել է այն հենքը, որի վրա նրանք ներկայացրել են այդ պատերազմի սկզբնավորման դրդապատճառները:

¹ Տե՛ս Սիմոնյան 1991: Զոհրաբյան 1997: Գալոյան 1999:

Հատկապես մեծ ուշադրություն է դարձվել թուրքերի կողմից 1920 թ. ամռանը նախատեսված արշավանքի ժամանակավոր հետաձգմանը: Ինչպես հայտնի է, թուրքական կողմը պատրաստվում էր Հայաստանի վրա հարձակվել դեռևս 1920 թ. գարնանը: Ռուսաստանի պահանջով հարձակումը ժամանակավորապես հետաձգելը մեկնաբանվել է որպես խորհրդային կառավարության կողմից Հայաստանի նկատմամբ թուրք ագրեսորների պլանները կանխելուն և հայ-թուրքական վիճելի հարցերը դիվանագիտական ճանապարհով լուծելուն ուղղված խաղաղասիրական քայլ²:

1920 թ. ամռանը Հայաստանի վրա ծրագրված թուրքական արշավանքի կասեցմանը հանգամանորեն անդրադարձել է Է. Ջոհրաբյանը, եզրահանգելով, որ դրա «Միակ պատճառը սովետական կառավարության դիրքն էր, որը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելով քեմալականների հետ, սկզբից ևեթ բռնեց Հայաստանի սահմանների արդարացի լուծման ուղին»³: Է. Ջոհրաբյանը չի ժխտում, որ թեև խորհրդային Ռուսաստանի միջամտությունը ժամանակավորապես հարցականի տակ դրեց հայ ժողովրդին սպառնացող աղետը, բայց ամբողջովին չվերացրեց այն, քանի որ քեմալականներն այդ արշավը «կանգնեցրեցին այն հետո վերսկսելու նպատակով»⁴: Նա չի անդրադառնում այն հարցին, որ եթե Հայաստանի վրա թուրքական հարձակումը Ռուսաստանի շահերից չէր բխում, ինչ՞ու վերջինս այն երկրորդ անգամ չկասեցրեց: Բացի այդ, Է. Ջոհրաբյանը չի պատասխանում այն հարցին, թե արդյո՞ք Ռուսաստանը շահագրգռված էր թուրք-հայկական պատերազմը բացառելու հար-

² Տե՛ս **Սարգսյան, Սահակյան** 1963, 52-53: **Կարապետյան** 1965, 19-23: **Նսայան** 1965, 256-257: **Սարգսյան** 1970, 31-32:

³ **Ջոհրաբյան** 1979, 41:

⁴ **Ջոհրաբյան** 1979, 41:

ցում: Նա այդ հարցին միանշանակ գնահատական չի տալիս, բայց պարզ է, որ Ռուսաստանի համար ավելի շահավետ էր ստանալ ամբողջ Հայաստանը, քան այն կիսել քեմալականների հետ: Ուստի Ռուսաստանն աշխատում էր բանակցությունների միջոցով իրեն միացնել ամբողջ Հայաստանը, բայց գաղտնիք չէր, որ Հայաստանի համաձայնության բացակայության դեպքում այն պայմանագիր կկնքեր Թուրքիայի հետ:

Խորհրդահայ պատմագիտությունն իրարամերժ գնահատականներով անդրադարձել է նաև պատերազմին Թուրքիայի ու Հայաստանի պատրաստ լինելու հարցին: Ս. Կարապետյանը գտել է, որ Թուրքիան լիովին պատրաստ էր պատերազմին⁵: Սակայն այդպես լինելու դեպքում Բեքիր Սամի բեյը Մոսկվայից գեներալ ոսկի չէր պահանջի: Ա. Եսայանի կարծիքով «Այս արյունոտ աղետը նացիոնալիստական Թուրքիան նախապատրաստում էր վաղուց և պատրաստ էր հարձակման Հայաստանի վրա: ...Հայ ժողովրդի վրա արշավելու մոբիլիզացիան թուրքերն ավարտել էին 1920 թ. հունիսին...: Թուրքիայի կողմից դա սակայն հայերին նոր հարված հասցնելու համար էր»⁶: Պատմաբանը գտնում է, որ Թուրքիան ոչ միայն ռազմական գերակշռություն ուներ, այլև շարժման մեջ էր դրել բարոյաքաղաքական մի շարք գործոններ՝ իր ագրեսիվ նպատակներն իրականացնելու համար: Ա.Մնացականյանն իր հերթին կարծել է, որ պատերազմին հայկական կողմը պատրաստ չէր, կամ պատրաստ էր մասնակի⁷:

Այսպիսով, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակի ռազմական իրադարձությունների հարցին խորհրդահայ պատմագիտությունը համակողմանի չի անդրադարձել: Հետևա-

⁵ Տե՛ս Կարապետյան 1965, 21-23:

⁶ Եսայան 1965, 256-257:

⁷ Տե՛ս Մնացականյան 1953, 98:

բար, պատերազմի սկզբնավորման հարցի քննությունը ևս միակողմանի ու ոչ ամբողջական է կատարվել:

Է. Ջոհրաբյանը նշում է, որ Թուրքիան որոշում էր կայացրել իրագործել իր զավթողական պլանները դեռևս 1920 թ. հունվարին⁸: Թեև Է. Ջոհրաբյանը չի նշում, բայց 1920թ. հունվարին Դենիկինի հակաբոլշևիկյան բանակը ջախջախվեց և թուրքական կողմը գտավ, որ ստեղծվել են նպաստավոր պայմաններ՝ առաջ շարժվելու ու բոլշևիկների հետ բանակցելու համար: Միայն բանակցելուց հետո էր, որ 1920 թ. հունիսի վերջին թուրքական բանակը ձեռնամուխ եղավ Նախիջևան-Ջուլֆա-Օրդուբադի գրավմանը⁹:

Ելնելով վերոնշյալից, հարց է առաջանում, թե արդյոք նախապատերազմյան փուլում թուրքերի ռազմական հարձակումները հետազոտողները որպես պատերազմի նախնական փուլ կամ սկիզբ դիտարկե՞լ են, թե ոչ: Այդ հարցին խորհրդային պատմագիտությունը հստակ պատասխան չի տալիս:

Խորհրդահայ պատմագիտության անդրադարձը պատերազմի սկզբնավորման ստույգ օրվա հարցին

Խորհրդահայ պատմաբաններից ոմանք թուրքական կողմին նախահարձակ համարելով պատերազմի սկսման ստույգ օրվա հարցն անտեսել են: Նրանք կոնկրետ օր չեն նշում, բավարարվելով հիմնականում 1920 թ. սեպտեմբեր ամիսը մատնանշելով¹⁰: Ա. Մնացականյանն էլ գրում է, որ «Անտանտի պետությունների դրդումով 1920 թ. օգոստոսին դաշնակների ու թյուրք-

⁸ Տե՛ս **Ջոհրաբյան** 1979, 28:

⁹ Տե՛ս **Սարգսյան** 1995, 150:

¹⁰ Տե՛ս **Լեո**, 1925: **Սիմոնյան** 1991, 397: **Սիմոնյան** 1996, 658: **Ալիխանյան** 1966, 149: **Սարգսյան**, **Սահակյան** 1963, 68:

քեմալիստների միջև պատերազմ է ծագում»¹¹: Նա պնդում է, որ եվրոպական երկրներն ու ԱՄՆ-ը մերժեցին Հայաստանին զինուժ տրամադրելու խնդրանքները ու, օգտվելով ստեղծված իրադրությունից, թուրքերը ներխուժեցին Հայաստան և 1920 թ. սեպտեմբերի 13-ին գրավեցին Սարիղամիշը, հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսը, նոյեմբերի 5-ին՝ Ալեքսանդրապոլը, իսկ նոյեմբերի կեսերին ուղղություն վերցրին դեպի Երևան¹²: Նկատելով, որ Սարիղամիշի և Ալեքսանդրապոլի գրավումը տեղի է ունեցել համապատասխանաբար սեպտեմբերի 29-ին և նոյեմբերի 7-ին, ընդգծենք, որ Բարդուսը, Փենյակն ու Օլթին գտնվել են 1914 թ. սահմանից արևելք, այսինքն ՀՀ պաշտպանական տարածքում, որը ճանաչել են և՛ օսմանյան, և՛ քեմալական կառավարությունները: Հետևաբար, բոլոր զինվորական տեղաշարժերը կատարվում էին ՀՀ-ի տարածքում և պատերազմի պատճառ չէին կարող հանդիսանալ: Է. Զոհրաբյանն էլ գրում է, որ 1920 թ. գարնանը քեմալականներն անգամ չսպասելով խորհրդային կառավարության պատասխանին (հատկապես Հայաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի կապակցությամբ) ձեռնամուխ եղան Հայաստանի ոչնչացման ծրագրին¹³:

Անդրադառնալով պատերազմի պատճառներին ու բնույթին, Ս. Կարապետյանը նշել է, որ թեման համակողմանի ուսումնասիրված չէ, ինքն էլ հավակնություն չունենալով հարցերին սպառնիչ պատասխան տալ, փորձել է լրացումներ ու ընդհանրացումներ չանել¹⁴: Գուցե դա է պատճառը, որ պատմաբանը հարձակման օրվա վերաբերյալ իրարամերժ կարծիքներ է ներկայացնում: Իրենց հերթին Մ. Արզումանյանը և Ա. Մնացականյանը

¹¹ Մնացականյան 1953, 97:

¹² Տե՛ս Մնացականյան 1953, 99-100:

¹³ Տե՛ս Զոհրաբյան 1979, 29-32-33:

¹⁴ Տե՛ս Կարապետյան 1965, 14:

թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը համարում են 1920 թ. ամառը¹⁵: Ե. Սարգսյանն էլ բավարարվում է նշելով, որ «Թուրքական զորքերը, օգտվելով դաշնակցական զորքի՝ Բարդուսում, Փենյակում և Օլթիում թուրքական ջոկատների դեմ կատարված գործողություններից՝ ներխուժեցին Հայաստանի սահմաններ»¹⁶:

Գ. Գալոյանն էլ գրում է, որ «Օլթին գրավելուց 9 օր անց, թուրքական զորքերն առանց պատերազմ հայտարարելու, Կարսի և Սուրմալուի ուղղություններով անցան ընդհանուր հարձակման»¹⁷: Ուրեմն ըստ պատմաբանի, պատերազմական գործողություններն սկսվել էին դեռևս Օլթիի գրավմամբ՝ սեպտեմբերի 13-ին, իսկ որպես ընդհանուր հարձակման օր նա նշում է սեպտեմբերի 22-ը¹⁸: Հետևաբար, սեպտեմբերի կեսերից Թուրքիան պատերազմը սանձազերծելու պատրվակ է ստեղծել: Սա դրդել է մի շարք հեղինակների¹⁹ եզրահանգելու, որ պատերազմը սկսվել է սեպտեմբերի 23-ից շուտ, թեև Քեմալի պաշտոնական հրամանը, որն ուղարկվեց Կարաբեքիրին և հրապարակվեց Ազգային մեծ ժողովում, թվագրվում է սեպտեմբերի 20-ով: Է. Ջոհրաբյանը նշում է, որ «Պատերազմական դրություն Թուրքիայի և Հայաստանի միջև գոյություն ուներ, փաստորեն 1920 թ. հունիսին, երբ սահմանային ընդհարումներ սկսվեցին հատկապես Օլթիի շրջանում»²⁰: Ապա նկատում է, որ սեպտեմբերի 21-ին, առանց նախապես պատերազմ հայտարարելու, Թուրքիան ամբողջ ճակատով հարձակման անցավ, հավելելով, թե «որոշ հեղինակներ, քեմալական հարձակման սկիզբը համարում են սեպտեմբերի

¹⁵ Տե՛ս **Մնացականյան** 1961, 253: **Արզումանյան** 1973, 326:

¹⁶ **Սարգսյան** 1970, 34:

¹⁷ **Գալոյան** 1999, 294:

¹⁸ Տե՛ս **Գալոյան** 1999, 294-295:

¹⁹ Տե՛ս **Մնացականյան** 1953, 97: **Մնացականյան** 1961, 253: **Արզումանյան** 1973, 326: **Ջոհրաբյան** 1979, 55: **Գալոյան** 1999, 294:

²⁰ **Ջոհրաբյան** 1997, 160:

23-ը, ոմանք՝ 24-ը»²¹: Պատմաբանը դա բացատրում է սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների տարբերությամբ: Իսկ պատերազմի սկիզբը սեպտեմբերի 21-ը համարելը մեկնաբանում է նրանով, որ այդ ամսաթիվն ավելի շատ է հանդիպում սկզբնաղբյուրներում: Է. Ջոհրաբյանն ապա արձանագրում է, որ սեպտեմբերի 29-ին թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշը, 30-ին՝ Մերդենեկը և նշում է, որ մինչև հոկտեմբերի վերջերը մարտերն ընթանում էին այդ գծի վրա²²:

Ա. Կարապետյանը թուրքական հարձակման օր է համարում 1920 թ. սեպտեմբերի 22-ը կամ 23-ը²³, նշելով, որ 1920 թ. սեպտեմբերի 8-ին Անգորայում Մուստաֆա Քեմալի ղեկավարությամբ տեղի ունեցած զինվորական բարձրագույն խորհրդի նիստում որոշվեց հարձակվել Հայաստանի վրա²⁴:

Թուրքական հարձակմանն անդրադարձել է նաև Ե. Սարգսյանը, մասնավորապես գրելով հետևյալը. «Թուրքական հրամանատարությունը որոշեց հիմնական հարվածը հասցնել Սարիղամիշի կողմից: 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին թուրքերը ներխուժեցին Հայաստանի սահմաններից ներս, սեպտեմբերի 29-ին գրավեցին Սարիղամիշն ու Կաղզվանը, հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսը, նոյեմբերի 7-ին՝ Ալեքսանդրապոլը, նոյեմբերի 12-ին՝ Ադինը (Անի կայարան) և երկու ուղղություններով գրոհը զարգացրեցին դեպի Երևան»²⁵: Ա. Եսայանը պնդում է, որ Թուրքիան 1920 թ. նոյեմբերի սկզբին օկուպացրեց Սարիղամիշը, Կարսը, Ալեքսանդրոպոլն ու Հայաստանի մի շարք այլ շրջաններ²⁶: Հեղինակներից միայն Ա. Ալիխանյանն է, որ պատերազմի սկիզբը մատնաշնում է

²¹ **Ջոհրաբյան** 1979, 55:

²² Տե՛ս **Ջոհրաբյան** 1979, 61:

²³ Տե՛ս **Կարապետյան** 1965, 3, 23-24:

²⁴ Տե՛ս **Կարապետյան** 1965, 23-24:

²⁵ **Սարգսյան** 1995, 163:

²⁶ Տե՛ս **Եսայան** 1965, 257:

սեպտեմբերի 24-ը²⁷: Հր. Սիմոնյանն, իր հերթին, թուրքական զորքերի հարձակումը թվագրում է 1920 թ. սեպտեմբերի վերջով, նշելով, որ կովի առաջին իսկ օրերին հայկական զորքերը բռնեցին նահանջի ճանապարհը: «Արդեն պատերազմի չորրորդ օրը թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշը»²⁸, -նկատում է պատմաբանը: Եթե ընդունենք, որ թուրքերը Սարիղամիշը գրավել են սեպտեմբերի 29-ին, ապա, ըստ Հր. Սիմոնյանի, պատերազմի մեկնարկը տրվել է սեպտեմբերի 25-ին²⁹:

Քննվող հարցն արձարծվել է նաև «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակի VII հատորի՝ Գ. Գալոյանի, և Հ. Էլչիբեկյանի հեղինակած բաժնում: Այնտեղ պատերազմը սկսվելու ամիսը՝ սեպտեմբերը, նշված է, բայց ամսաթիվը բացակայում է: Փոխարենն արձանագրված է, որ թուրքերը, անցնելով հարձակման՝ սեպտեմբերի 29-ին գրավեցին Սարիղամիշն ու Կաղզվանը³⁰: «Հայոց պատմության» նորովի հրատարակված ակադեմիական բազմահատորյակի համապատասխան բաժնի հեղինակ է. Ջոհրաբյանն էլ ի տարբերություն իր նախորդ կարծիքի գրում է, որ «Պատերազմը սկսվեց սեպտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը»³¹:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, խորհրդահայ պատմագիտությունը 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի սկզբնավորման հարցը կապում է Հայաստանը ոչնչացնելու թուրքական ծրագրի, պատերազմին հայ-

²⁷ Տե՛ս Ալիխանյան 1966, 145:

²⁸ Սիմոնյան 1991, 397:

²⁹ Տե՛ս Սիմոնյան 1991, 397:

³⁰ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն 1967, 103:

³¹ Հայոց պատմություն 2010, 254:

կական կողմի պատրաստ չլինելու և այլ հանգամանքների հետ: Ինչ վերաբերվում է պատերազմի սկզբնավորման ժամանակաշրջանին, ապա խորհրդահայ պատմագիտության մեջ ի հայտ եկած բազմակարծության պատճառը նախևառաջ բացատրվում է արխիվային նյութի օգտագործման սահմանափակ հնարավորությամբ և կոմունիստական գաղափարախոսության պահանջներով: Ըստ այդմ խորհրդահայ պատմագիտությունը հիմնավոր չի անդրադարձել նախապատերազմական իրավիճակին, տարածաշրջանում մեծ տերությունների շահերին, առհասարակ պատերազմի պատմությանը, ինչպս նաև անաչառ չի վերլուծել նախորդ ժամանակաշրջանի հեղինակների (այդ թվում հուշագիր-ականատեսների) գրվածքները: Բացի այդ, գրեթե անդրադարձ չի կատարվել Նախիջևանում ու Արցախ-Չանգեզուրում թուրքերի հրահրած ռազմական գործողություններին և դրանք չեն որակվել որպես պատերազմի սկզբնավորման քայլերից մեկը:

Այդուհանդերձ, ընդհանուր առմամբ խորհրդահայ պատմագիտությունը որոշակի քայլ է կատարել պատմության ուսումնասիրման բնագավառում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիխանյան Ս. 1974, Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 223 էջ:

Ալիխանյան Ս. 1966, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 412 էջ:

Արզումանյան Մ. 1973, Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 580 էջ:

Գալոյան Գ. 1999, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 539 էջ:

Եսայան Ա. 1965, Հայկական հարցը և միջազգային

դիվանագիտությունը, Երևան, «Միտք» հրատ., 374 էջ:

Ջոհրաբյան Է. 1997, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 366 էջ:

Ջոհրաբյան Է. 1979, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, «Երևանի Համալսարանի» հրատ., 343 էջ:

Լեո, 1925, Անցյալից, Թիֆլիս, հրատ. «Խորհրդային Կովկաս»-ի, 480 էջ:

Խուրշուդյան Լ. 1977, Սովետական Ռուսաստանը և հայկական հարցը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 210 էջ:

Կարապետյան Ս. 1965, 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 61 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմություն 1967, հ. VII, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., 654 էջ:

Հայոց պատմություն 2010, հ. IV, գիրք առաջին, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 797 էջ:

Մնացականյան Ա. 1953, Ամերիկյան ագրեսորների և նրանց գործակալների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի պատմությունից, Երևան, «Հայպետհրատ», 107 էջ:

Մնացականյան Ա. 1961, Ռևոլյուցիան Անդրկովկասում և Ռուսաստանի պատվիրակները (1917-1921), Երևան, Հայաստանի Պետական հրատարակչություն, 546 էջ:

Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ. 1963, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, «Հայաստանի պետական» հրատ., 96 էջ:

Սարգսյան Ե. 1970, Վ. Ի. Լենինը և հայ ժողովրդի ազատագրումը, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 1, էջ 27-36:

Սարգսյան Ե. 1995, Դավադիր գործարք: Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 204 էջ:

Սիմոնյան Հր. 1996, Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Երևան, «ԿԱԻՍԱ» հրատ., 829 էջ:

Սիմոնյան Հր. 1986, Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսությունը և քաղաքականությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 563 էջ:

Սիմոնյան Հր. 1991, Թուրք-հայկական հարաբերությունների

սլաւոնաբանից, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 630 էջ:

Нарине М. Мовсисян, *Институт истории НАН РА, младший научный сотрудник*, **Проблемы периодизации турецко-армянской войны 1920 г. в советской армянской историографии.**

Резюме

В армянской историографии по разным причинам имеются разногласия в вопросах подготовки, начала турецко-армянской войны 1920 г. В статье анализируются позиция советской армянской историографии относительно военно-политической обстановки в Закавказье летом 1920 г. Раскрывается отношение историков и партийно-политических деятелей к основным причинам начала турецко-армянской войны.

Что касается периода начала войны, то причина появившегося в советско-армянской историографии плюрализма объясняется, прежде всего, ограниченностью возможностей использования архивного материала и требованиями коммунистической идеологии. Большинство историков считают датой начала войны 23 сентября 1920 г.

Ключевые слова: Советская Армения, историография, Республика Армения, Закавказье, кемалистское правительство, турецко-армянская война, военно-политическое, советско-турецкие отношения.

Narine M. Movsisyan, *Institute of History of the NAS RA, Junior Researcher*, **Issues of Periodization of the Turkish-Armenian War of 1920 in the Soviet Armenian Historiography.**

Summary

For various reasons, there is still a disagreement in the Soviet Armenian historiography concerning the exact date of the beginning of

the Turkish-Armenian war in 1920. This article gives an analysis of the estimations, regarding the military-political developments in Transcaucasia during the summer of 1920, by the Soviet Armenian historiography. The author examines the general attitude of historians and party leaders towards the main reasons for the outbreak of the Turkish-Armenian war.

As for the period of the beginning of the war, the reason for the pluralism that appeared in the Soviet-Armenian historiography is explained, first of all, by the limited possibilities of using archival material and the requirements of communist ideology. Most historians consider the date of the war to be September 23, 1920.

Key words: Soviet Armenia, historiography, Republic of Armenia, Transcaucasia, Kemal government, Turkish-Armenian war, military-political, Soviet-Turkish relations.

INGER M. OKKENHAUG

Volda University College (Volda, Norway), PhD, Professor
imo@hivolda.no

ARMEN S. HAYRAPETYAN

Institute of History of the NAS RA PhD, Associate professor
armenani@mail.ru

ID 0000-0003-1051-5078

DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-142

ACTIVITIES OF THE NORWEGIAN MISSION IN ALEXANDROPOL: THE STORY OF ONE MISSIONARY*

Key words: Norwegian mission, Alexandropol, Genocide, American orphanage, Source of Light, hand-knitted socks, foster mother, Fridtjof Nansen.

Introduction

In the autumn of 1920 Armenia was invaded by the Turkish nationalist forces. The war-torn country was on the brink of a humanitarian catastrophe. The arrival of 500,000 refugees exacerbated the chaotic situation; thousands were starving to death. Since the government could not meet the needs of its people, it allowed the American Near East Relief Committee (ACRNE) to assist them. This decision spared the people of Armenia from absolute annihilation¹.

Along with ACRNE, other small European organisations arrived in Armenia, conducting humanitarian activities within their capabilities.

* Submitted on 17.X.2023, reviewed on 27.X.2023 and 3.XI.2023, accepted for publication on 15.XII.2023.

¹ Hovannisian 1971, 144.

Among them, the Norwegian Women's Missionary Organisation (NWMO) took its modest place. Having settled in Alexandropol, under the leadership of Bodil Catarin Biorn, this organisation played a great role in saving homeless orphans from the clutches of hunger.

In this article, we have tried to present the history of the humanitarian activities of the Norwegian Women's Mission and its leader during the Alexandropol period by combining the memories of former orphans and missionaries.

SCANDINAVIAN WOMEN'S MISSION IN WESTERN ARMENIA

NWMO was the first independent women's missionary organisation in Norway. Founded in 1902, it aimed to improve the lives of women in *foreign lands*.² The founders of the NWMO were influenced by women's missionary organisations in North America, Britain and Germany that emerged in the late nineteenth century³. NWMO missionaries were upper-middle class, mostly highly educated, professional women who shared an understanding of a personal calling to missionary work. The few women who chose to work in Western Armenia defined their missionary vocation as closely related to the healing of suffering Armenians after the Hamidian massacre of 1894-1896.

Bodil Biorn was one of the women who worked for the NWMO. Trained as a nurse in Oslo and in Berlin, she worked in both American and German institutions during her first year in Turkey from 1905 to 1906. At the same time, she studied Armenian. Biorn then moved to Mush where, on the eve of World War I she ran the polyclinic of the German Asylum. In 1914-1915, Biorn and her Swedish colleague Alma

² Bockelund 1950, 7.

³ Naguib, Okkenhaug 2008, 57-81.

Johansson cared for soldiers in Red Cross hospitals. When the Genocide began, Biorn and her colleagues became part of an illegal network to help Armenians. The war forced them to become aid workers, war correspondents, and part of a network opposing the Ottoman Empire's war against the Armenian people⁴. These women, unmarried and without children of their own, felt a deep connection to the Armenian people. Having lived through war and genocide with the Armenians, they could no longer imagine a quiet, safe and comfortable life in Europe.

After the war, the Turkish government banned missionaries from entering the country, so the missionaries followed the Armenian refugees who moved to Syria, Egypt, Greece, etc. Tokda and Biorn came to a resolution that Bodil Biorn's new vocation would help Armenian orphans in Armenia.

The war and the Armenian Genocide led to a refugee crisis in Transcaucasia by 1915. In 1918, the independent Republic of Armenia was established. "The burden of a few hundred thousand homeless and unemployed refugees was enough in itself to cause an economic maelstrom", writes Hovannisian on the situation during the first year of the republic. By the summer of 1919, after a season of drought, 200,000 people – 20 per cent of the republic's population – had died. ACRNE became the only hope for salvation in this situation. By 1921, when the independent republic was replaced by the Soviet state, the Committee had taken on the care of some 100,000 orphans in Armenia, Syria, Palestine, Greece and Constantinople. In 1921, the ACRNE Committee was responsible for the care of some 100,000 orphans in Armenia, Syria, Palestine, Greece and Constantinople.

Co-operation with ACRNE proved crucial for Biorn. The Soviet

⁴ **Byornlund** 2006, v. 26, 141-142.

government did not allow missionary organisations or individuals in Armenia. The only way Biorn could work in Armenia was to cooperate with ACRNE. When Biorn arrived in Yerevan in the early spring of 1922, the famine was still raging. American relief workers reported that during the harsh winter months, there had been several instances of people becoming so desperate from hunger that they had resorted to eating human flesh. “Officials said they were doing their best to prevent this, but people were losing their minds from hunger.”⁵ In April of that year, ACRNE staff based in Alexandropol reported terrible hunger among refugees and orphans in the mountain villages of central Armenia. Returning from a five-day horseback trek through twenty villages, Committee staff member C.A. Downer reported that food had dried up throughout the region. People tried to make bread from all sorts of substitutes, including flax chaff and sawdust, extracted undigested substances from old waste and gave them to their children. Due to malnutrition, health conditions were critical, with a quarter of the adults incapacitated and bedridden. Downer concluded that only one in fifty residents was normal⁶.

It became imperative for Biorn to organise aid as soon as possible. If the local Armenians in the villages were suffering from hunger and disease, the situation of refugees in the cities was even worse. However, the authorities were not prepared for this, and Biorn spent the first two months of her stay in Soviet Armenia negotiating with government officials about where to open a Norwegian orphanage. After two months, Biorn, who spoke fluent Western Armenian and had lived among Armenians for more than 10 years, was able to reach an agreement with the officials.

Even before the orphanage opened, Biorn began distributing

⁵ Rockefeller Archive Center (RAC), LSRM, 104-111/3, 104.

⁶ Ibid.

wheat to widows who had migrated from Mush. The food distribution, financed by Norwegian women, saved dozens of families from starvation in April-June 1922, but it did not solve the problem completely. Large numbers of homeless children slept in the streets. In her letters, Biorn wrote that she often couldn't sleep at night because of the crying of hungry orphans. These reports led Norwegian donors to contribute 900 Norwegian kroner for a year's rent for the orphanage⁷.

The lack of suitable buildings in Yerevan forced Biorn to look for another place to found a shelter. That's when the local authorities offered her a large house with a garden in Alexandropol (now Gyumri).

THE NORWEGIAN ORPHANAGE

Alexandropol was a “showcase” district of ACRNE. This was due to the good housing conditions provided by the Cossack Post, former Russian military barrack that housed over 5,000 children. The American orphanage and hospital, more like a village, was located about 1.5km from the town. It consisted of about forty stately and substantial stone houses surrounded by extensive fields. The community also had schools and courses in agriculture and crafts for older children. In addition, on the opposite side of the town was another group of barracks, Polygon, which housed 20,000 refugees⁸. As the League of Nations High Commissioner for Refugees, Fridtjof Nansen, a Norwegian explorer and humanitarian, visited Leninakan (formerly Alexandropol) in 1925. The facilities where orphaned children were kept made a strong impression on

⁷ National Archives, Oslo, PA 699, KMA, 0028. **Kvartalshilsen** 1922, 38.

⁸ **Yarrow** 1920, 3-6.

him.⁹

ACRNE cared for boys and girls, most of them under the age of eleven, who were placed in orphanages or cared by local people who received financial support from ACRNE.

After the genocide, according to historian Lerna Ekmekcioglu, unmarried girls and boys, regardless of their age, were considered orphans if they had lost a parent, usually their father, and if they had no male relatives to rely on. Orphanhood and the breakdown of family structures were closely linked. To some extent, orphanhood meant a lack of support from the family, on whom, before the disaster, the individual depended for everything¹⁰.

Biorn's ideal of a Norwegian orphanage was to recreate a family. She wanted to create a small orphanage that would aim to rehabilitate the most vulnerable children in a family environment. It would be a qualitative addition to ACRNE's extensive work with refugees. According to Biorn, ACRNE's mission was invaluable, but their orphanages were too large to be a true home for the children. The large luxury villa she rented in Alexandropol allowed Biorn to create an orphanage of her own design. The house had ten rooms, two kitchens, and gardens to the front and back. Biorn was practical and had plumbing installed – “one of the most important things in an orphanage”¹¹. She named the orphanage Lyskilden (“Source of Light”).

The orphanage created jobs for the local population. Biorn hired two “kind and skillful” Armenian women: one to cook and the other to look after the children. The cook's name was Azniv Janercharyan and she was from Bitlis, where she had lived comfortably in a

⁹ Nansen 1962, 123-124.

¹⁰ Ekmekcioglu 2016, 28.

¹¹ *Ibid.*, 8.

wealthy family until 1915. According to Biorn, she was a loyal worker, a quiet and kind woman. Her husband was killed in the massacre, but her five children survived. As a widow forced to support a large family, she was fortunate that several of her children remained in American orphanages, and she was able to support the rest by working as a cook¹².

“The Source of Light” could accommodate up to thirty-six boys between the ages of four and ten. The weakest children were found by Biorn and her staff outside one of the ACRNE canteens. In many cases, mothers or other relatives living in extreme poverty begged Biorn and her staff to take care of their children. Soon there were thirty-five children in the orphanage: all of them weak, sick, and extremely malnourished¹³. Skin diseases, stomach and intestinal disorders were common among the local population due to malnutrition. Mabel Evelyn Elliott, an American physician who worked at the American Women's Hospital in Alexandropol in 1921–1923, reported that there was not a single healthy child among the 40,000 orphans in American care. They were all suffering from infectious diseases.¹⁴. Similar health problems plagued the Norwegian orphanage, with many suffering from severe abdominal bloating caused by a diet of grass and “greens.”

Food shortages were a major threat to the existence of Armenian orphans. ACRNE struggled to find enough food to distribute and had strict rations. Although there was supposed to be enough food for each child under their charge, many children went hungry. Biorn also had to ration food, even though she had enough provisions for the children. Nefissa Naguib writes about nutrition

¹² National Archives, Oslo, PA 699, KMA, 0028. **Kvartalshilsen** 1936, 6.

¹³ National Archives, PA 699, KMA, 0028. **Kvartalshilsen** 1923, nr. 1, 2.

¹⁴ **Elliott** 1924, 176.

and food distribution among refugees, “While food deprivation breaks the human spirit, feeding others provides human meditation, care, and healing for others. Unravelling the many facets of humanitarian food distribution is a complex process in which truthfulness and sentimentality must be constantly evaluated. Nevertheless, when we consider the simple act of feeding others, something rich is revealed.”¹⁵

Biorn did not cook or feed the children herself; Armenian women took care of that. However, every day she took meals together with the children and the staff. The fact that the foreign woman who headed the orphanage preferred not to eat alone shows that food was important not only as a help, but also as a social interaction, which implied eating together in everyday life. For this, the orphans affectionately called her “Mama Katharina”. Food was also discussed in letters to the headquarters in Norway, where reports from Armenia were published. Members of the NWMO and other interested readers received a detailed picture of the shelter's warehouse filled with food for the whole season: vegetables, potatoes, flour, fat, tinned meat, beans, tomatoes¹⁶. This reassured the Norwegian women donors that their money was being spent on sustainable farming.

It was important for Biorn to limit the number of children and to accept only the sickest and weakest, as a quiet and closed environment and proper nutrition were essential to the healing process. During their stay at the orphanage, the children received full nutrition, medical attention and care. After recovery, the children returned to their families or other carers. It was important to create a sense of home for children living on the streets. Keeping

¹⁵ Naguib 2017, 645.

¹⁶ National Archives, KMA, PA 699, nr. 0028. *Kvartalshilsen* 1923, 2.

warm during the winter months was part of this strategy. And in this respect, the Biorn shelter differed significantly from others. For example, during a visit to the ACRNE shelter, Fridtjof Nansen noticed that the children's bedrooms, although large, clean and bright, were not heated¹⁷. In a region where snow lies for five months and winter temperatures drop to minus 25 degrees Celsius, living in unheated dormitories was unacceptable even for a polar explorer.

ORPHAN CARE

Biorn describes in detail the work she and her colleagues did in the long evenings. For example, making woolen bed linen was a common activity for Norwegian women. In Norway, wool was essential to keep people warm during the long winters. Norwegian women knew how to knit; girls were taught knitting at school from an early age. Women supporting missionary relief work knitted socks and jumpers for the Source of Light children. This voluntary needlework created an imaginary link between their own world and that of the Armenians. According to Liisa H. Malkki, knitting and sewing for the distant sufferer “was a giving of one's skill, time and self to help others and linking this to the skill and giving of others. It was a way of imagining himself as a member of the living world and as something greater than himself”¹⁸. This was a way of seeing himself as a member of the living world and as something greater than himself. In the context of Source of Light, hand-knitted socks and jumpers kept Armenian children and their relatives warm at a time when most Armenians, refugees and orphans had no clothes.

¹⁷ Nansen 1962, 122.

¹⁸ Malkki 2015, 161.

In 1919, the American Red Cross donated 754 tons of clothing to Armenia. Despite this, many still could not afford winter clothing, and old American clothes were “far more valuable than money”¹⁹. Biorn encouraged Norwegian donors to send warm clothing to Armenia, specifying that the recipients would be forty Mush families living in and around Alexandropol. Biorn assured supporters that their gifts would be delivered safely and facilitated personal connections between donor and recipient.

Boxes of clothes and toys played an important role, both materially and psychologically, in the transnational connections between Norwegians and orphanage children. The clothes warmed little bodies and at the same time reminded the children of their breadwinners.

Women in Norway “adopted” Armenian children in the orphanage. Each one who donated money to support a child received the title of “foster mother.” Norwegian foster mothers not only donated money, but also knitted socks, jumpers, and sewed clothes for “their” child.

Many of the photographs of the children living at “Source of Light” also fulfilled the donors’ “need for affection”, and these photographs became another important factor in creating personal bonds between the “mothers” in Norway and the children in Armenia. Many of the children were photographed when they were welcomed into the home: emaciated, dirty, dressed in rags²⁰. A few months later, Biorn photographed the children again, and these “after” photographs proved that the donors had made a difference in the lives of these children. The Norwegian Women's Missionary

¹⁹ **Hovannisian** 1971, 142-143.

²⁰ On Armenian refugees and humanitarian photography, see **Balakian** 2015, 89-114.

Organisation printed these photographs in its magazine. In addition to the printed reports in the organisation's magazine, Biorn also wrote letters to each donor. This process was not one-way. Biorn asked each foster parent to send pictures of "their" child. She told the children about the foster mothers and showed them on a map where the donors lived in Norway.

Knitting clothes for a particular child, adopting from a distance, exchanging photographs, letters and parcels of clothing were all part of what Watenpaugh calls "the dismemberment of the object of humanitarianism."²¹ He argues that at the centre of the modern humanitarian mind is a process whereby the object of humanitarianism seeks to help less those who are alien and different and to help more those who happen to be familiar, similar and deserving of help. The aim of humanitarian reason is to make "the victims of war, famine and disaster seem familiar" and to turn the problems of these victims into problems of humanity²². By presenting children as individuals and creating personal connections between them and their givers, Biorn made orphans familiar to a specifically female Norwegian audience.

The short biographies published for potential Norwegian donors were also part of this process of "unbundling". While the biographies depict the helplessness and suffering of refugee women, a characteristic feature of representations of Armenian sacrifice during that time, they also present a more complex picture. Such was the case with the story of a widow who twice travelled long and arduous distances to ask Biorn to take care of her five-year-old son. To support herself, the woman resorted to begging, but it was not enough to support her son. She married

²¹ Watenpaugh 2015, 19.

²² Ibid.

twice, and both her husbands were killed: the first one in the Mush massacre in 1915, the second one in Tabriz in Persia in 1918. The boy was born when she fled from Mush. The woman was a Protestant and asked to work in an orphanage. Biorn was unable to provide her with a job, but the boy remained²³.

Despite her evident grief and suffering, this woman is not depicted as helpless and passive. On the contrary, her account emphasizes that she was determined to get help from Biorn and was willing to travel a long way to do so. In addition, she was looking for a job. This refugee woman is not portrayed as an archetypal victim but as an individual with a religious and geographical identity. These facts (she is Protestant and from Mush) create a familiar connection for the Norwegian donors who supported Biorn's medical and educational work in Mush before the war.

In her seminal study of the history of the modern refugee, Gatrell argues that “images of refugees are unidentified and decontextualised. Only rarely are individuals identified”²⁴. Biorn’s work is an exception. By identifying orphans and their relatives, the refugees in Biorn’s published texts and photographs are given historical context. Moreover, by identifying children, parents, and other caregivers by name and age, and by telling their unique, individual stories of survival, Biorn did not portray Armenian refugee children and women as anonymous, passive recipients of aid. On the contrary these stories show very young children actively trying to escape destructive situations in search of a better life. Armenian refugee women and children were portrayed as destitute, hungry and sick victims, but at the same time as embodiments of “will and courage”²⁵. Moreover, the

²³ National Archives, KMA, PA 699, nr. 0028. **Kvartalshilsen** 1923, 2.

²⁴ **Gatrell** 2013, 10.

²⁵ **Maksudyan** 2014, 152.

eyewitness reports from the Biorn's shelter contributed to the individualization of the "Armenian refugee" through context – the provision of names, surnames, family and geographical affiliations of individual survivors. This contrasts with the prevailing tradition of depicting refugees as nameless people grouped into a "collective category of concern"²⁶.

Conclusions

In 1924, Biorn became seriously ill and had to return to Norway. She hired a Protestant Armenian woman from Bitlis, who had been educated at the American Council Mission, and was confident that she would make a good manager of the orphanage. However, the Soviet government was no longer willing to tolerate this Christian institution. The Soviet authorities asked ACRNE to take the children from the Norwegian orphanage. If the Americans had refused, the children would have remained in the care of the state.

We do not know what happened to the children at "Source of Light." In 1927, the Norwegian Women's Missionary Organisation curtailed its work in Soviet Armenia and Bodil Biorn founded a new orphanage for Armenian orphans in Aleppo. She and her Armenian colleague also assisted and trained refugee women. In 1934, at the age of 63, Biorn retired and moved to live in Oslo with her adopted Armenian son and his family. Biorn died in 1960. Until her death, she continued to write and publish works on the lives of Armenian refugees.

Biorn's deep knowledge of the Armenian language and culture, as well as her experience in humanitarian work during the Genocide, were crucial to her success in Soviet Armenia during the interwar period. Building on her pre-Genocide ties with Armenians, especially in

²⁶ **Gatrell** 2013, 10.

the Mush district where she lived for seven years, Bodil Biorn was able to operate as an independent humanitarian worker. The surviving residents of Mush prompted her on where to organise a relief operation and helped her with practical matters when she visited Armenia. The Mush network created a familiar sphere in an unfamiliar political and geographical context. In addition, Biorn was able to use her connections with former American missionaries now working for ACRNE in the Soviet Republic, while remaining separate from their wider activities and thus maintaining the distinctive nature of her work.

The network of Norwegian sponsors from further afield also played a crucial role in organising and carrying out her relief work. Through photographs and biographies of orphanage residents and surviving Armenian parents, Biorn established personal connections between the Armenian children and women benefactors in Norway. By donating money and time, writing letters, binding and stitching for the “needy,” the latter created imaginary connections between their own world and that of the Armenians. These ties were strengthened through the exchange of texts and photographs about the refugees.

BIBLIOGRAPHY

Balakian P. 2015, *Photography, Visual Culture, and the Armenian Genocide, Humanitarian Photography. A History*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 89-114.

Bockelund E. 1950, *Hosten er stor. KMA's historie gennem 50 år*. København, Kvindelige missions arbejdere, Lohse, 144 p.

Byornlund M. 2006, *Before the Armenian Genocide: Danish Missionary and Rescue Operations in the Ottoman Empire, 1900-1914*, *Haigazian Armenological Review*, Volume 26, pp. 141-156.

Ekmekcioglu L. 2016, *Recovering Armenia. The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey*, Stanford, Stanford University Press, 241 p.

Elliott M. 1924, *Beginning Again at Ararat*, New York-Chicago, Fleming H. Revell Company, 341 p.

Gatrell P. 2013, *The Making of the Modern Refugee*, Oxford, Oxford University Press, 328 p.

Hovannisian R. 1971, *The Republic of Armenia. The First Year, 1918-1919*, Berkeley/Los Angeles/London, University of California Press, Volume 1, 547 p.

Maksudyan N. 2014, *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire*, Syracuse- New York, Syracuse University Press, 232 p.

Malkki Liisa H. 2015, *The Need to Help. The Domestic Arts of International Humanitarianism*, Durham-London, Duke University Press, 204 p.

Naguib N. 2017, *Middle East Encounters 69 Degrees North Latitude: Syrian Refugees and Everyday Humanitarianism in the Arctic*. *International Journal of Middle East Studies*, Volume 49, pp. 645-660.

Naguib N., Okkenhaug I. 2008, *Interpreting Welfare and Relief in the Middle East*, Leiden-Boston, Brill, 255 p.

Nansen F. 1962, *Gjennom Armenia*, Oslo, Ascheoug & Co, 248 p.
National Archives, Oslo, PA 699, Norwegian Women's Mission organization (Kvinnelige misjonsarbeidere, KMA), 0028, Kvartalshilsen, 1922, nr. 4, p. 38.

National Archives, Oslo, PA 699, KMA, 0028, Kvartalshilsen, 1923, nr. 1, 2.

National Archives, Oslo, PA 699, KMA, 0028, Kvartalshilsen nr. 3, 1936, p. 6

Rockefeller Archive Center (RAC), LSRM, 104-111/3, 104. Telegram from Jaquith to Near East Relief, Vickrey, New York, 2 April, 1922.

Watenpugh K. 2015, *Bread from Stones. The Middle East and the Making of Modern Humanitarianism*, Oakland, California University Press, 251 p.

Yarrow E. 1920, *Winter Relief in Caucasus, The New Near East*, Vol. IV, No 8 (7), February, p. 3-6.

Ինգեր Մ. Օկենհաուզ, Արմեն Ս. Հայրապետյան, Վոլդայի համալսարանական քոլեջ, պ.գ.թ., պրոֆեսոր; ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., Նորվեգական առաքելության գործունեությունն Ալեքսանդրոպոլում. մի միսիոներուհու պատմություն

Ամփոփում

Բուժքույր և միսիոներ Բողիլ Բյորնն «Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության խթանման գերմանական միության» կազմում 1905 թ. ժամանեց Մուշ և մոտ 10 տարի ղեկավարեց տեղի գերմանական որբանոցի կլինիկան, ապա Առաջին աշխարհամարտի տարիներին իր սկանդինավցի գործընկերի հետ աշխատեց Կարմիր խաչի հիվանդանոցում: Երբ պատերազմի ավարտից հետո թուրքական իշխանություններն արգելեցին օտարերկրյան առաքելությունների գործունեությունը երկրում՝ հայ ժողովրդի հետ ցեղասպանություն վերապրած նորվեգուհին տուն չվերադարձավ, այլ տեղափոխվեց Խորհրդային Հայաստան և 1922 թ. Ալեքսանդրոպոլում հիմնեց որբանոց: Այս կերպ նա փորձեց համատեղել միսիոներական կոչումը և մարդասիրական աշխատանքը ցեղասպանությունը վերապրածների շրջանում, քանզի համոզված էր, որ Աստված ծրագիր ունի փրկված հայ երեխաների համար: Նորվեգուհիների մասնավոր նվիրատվությունների հաշվին պահվող որբանոցը կոչվեց «Լույսի աղբյուր»: Իր կարճատև գոյության ընթացքում այն սովի ճիրաններից փրկեց և ընտանեկան դաստիարակություն սովեց տասնյակ որբերի:

Ցավոք, խորհրդային իշխանությունները չհանդուրժելով նորվեգական քրիստոնեական առաքելության գոյությունը՝ 1920-ական թվականների կեսերին պահանջեցին լուծարել որբանոցը: «Կանանց նորվեգական միսիոներական կազմակերպությունը» 1927 թ. պաշտոնապես դադարեցրեց իր գործունեությունը Խորհրդային Հայաստանում, իսկ Բողիլ Բյորնը հայ որբերի համար նոր որբանոց հիմնեց Հալեպում:

Բանալի բաներ՝ Նորվեգական առաքելություն, Ալեքսանդրոպոլ, ցեղասպանություն, ամերիկյան որբանոց, «Լույսի աղբյուր», ձեռագործ գուլպաներ, խորթ մայր, Ֆրիտյոֆ Նանսեն:

Ингер М. Оккенхауг, Армен С. Айрапетян, Университетский колледж Волды, к.и.н., профессор, Институт истории НАН РА, к.и.н., Деятельность Норвежской миссии в Александрополе: история одной миссионерки.

Резюме

Медсестра и миссионерка Бодил Бьёрн в составе «Немецкого общества содействия христианской благотворительности на Востоке» прибыла в Муш в 1905 г. и в течение примерно 10 лет возглавляла клинику местного немецкого приюта. В годы Первой мировой войны она вместе со своими скандинавскими коллегами работала в госпитале Красного Креста. После окончания войны, когда турецкие власти запретили иностранные представительства в стране, норвежская миссионерка, пережившая с армянским народом геноцид, не вернулась домой. Вместо этого она переехала в Советскую Армению и в 1922 г. основала приют в Александрополе.

Таким образом, Бьёрн пыталась совместить миссионерское призвание и гуманитарную работу среди переживших геноцид, убежденная в том, что у Бога есть план для спасенных армянских детей. Детский дом, содержащийся за счет частных пожертвований норвежских женщин, получил название «Источник света». За время своего недолгого существования он спас десятки сирот от голодной смерти и обеспечил им семейное воспитание.

К сожалению, советские власти недолго терпели существование Норвежской христианской миссии и в середине 1920-х годов потребовали расформировать приют. В 1927 году Норвежская женская миссионерская организация официально прекратила свою деятельность в Советской Армении, а Бодил Бьёрн основала в Алеппо новый приют для армянских сирот.

Ключевые слова: Норвежская миссия, Александрополь, геноцид, американский детский дом, «Источник света», носки ручной вязки, приемная мать, Фрицьоф Нансен.

ԳՈՒՐԳԵՆ Վ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

gugvard57@gmail.com

ID 0009-0002-9858-5926

DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-159

**ՄԻՋԻՆ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1960-1975) ***

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, խորհրդային, տեխնիկում, սովորող, ուսումնարան, կրթություն, մասնագիտացում:

Ներածություն

1950-ական թթ. վերջին խորհրդային Հայաստանում կրթական բարեփոխումների արմատական վերակառուցման աշխատանքը նպատակ էր հետապնդում նոր որակի բարձրացնել կրթության մակարդակը, որը պետք է ապահովեր ժողովրդական տնտեսության հետագա զարգացումը:

Միայն ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի կողմից 1959-1960 ուսումնական տարվա ընթացքում տասնյակ որոշումներ են ընդունվել հանրակրթական դպրոցի, բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների աշխատանքների որակի բարելավման վերաբերյալ: Աշխատանքների արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով՝ ԽՍՀՄ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության մինիստրության կողմից կազմվել և համապատասխան գերատեսչություններին էին ուղարկվել փաստաթղթերի ու հրահանգների ժողովածուներ:

**Ներկայացվել է 13.XI.2023 թ., գրախոսվել է 20.XI.2023 թ. և 21.XI.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2023 թ.:*

Հատկապես կարևոր նշանակություն ուներ 1960թ. մայիսին ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի՝ «ԽՍՀՄ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության մինիստրության մասին» ընդունած որոշումը¹, որում մանրամասն տրվում էր, թե ինչպիսի քաղաքականություն պիտի իրականացի մինիստրությունը համակարգի հետագա զարգացումն ապահովելու համար: ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը 1961թ. մարտին հաստատեց միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների նոր կանոնադրությունը²: Մեր հանրապետության պետական – կուսակցական ղեկավարությունը քայլեր էր ձեռնարկում ապահովելու միջին մասնագիտական կրթության հետագա զարգացումը:

Միջին մասնագիտական կրթությամբ կադրերի պատրաստումը 1960-1975 թթ.

Ժողովրդական տնտեսության հետագա զարգացումն ապահովելու համար լուրջ ուշադրություն էր հատկացվում միջին մասնագիտական որակյալ կրթությամբ կադրերի պատրաստմանը: Արդեն 1960- ական թթ. սկզբին հանրապետությունում գործում էր կայուն միջին մասնագիտական կրթական համակարգ:

ՀԽՍՀ-ում 1964-1965 ուսումնական տարում գործում էին 43 միջին մասնագիտական կրթական հաստատություններ՝ 23115 սովորողով³: Այդ թվում արդյունաբերության, տրանսպորտի և շինարարության բնագավառները միջին որակավորման մասնագետներով ապահովելու նպատակով գործում էին 17 միջին մասնագիտական կրթական հաստատություններ՝ 18529 սովորող-

¹ Ст'у Среднее специальное образование в СССР 1962, 61.

² Ст'у Среднее специальное образование в СССР 1962, 73.

³ Ст'у Народное хозяйство Армянской ССР 1965, 233.

ղով⁴: Երևանում գործում էին ռադիոէլեկտրոկապի, էլեկտրոմեխանիկական, մեքենաշինական, մաթեմատիկական հաշվիչ մեքենաների, քիմիոտեխնոլոգիական, թեթև ու սննդի արդյունաբերությանների, շինարարական և ավտոտրանսպորտի տեխնիկումները⁵:

Գործում էին նաև Կիրովականի /Վանաձոր/ սարքաշինական, քիմիոտեխնոլոգիական և շինարարական, Լենինականի /Գյումրի/ հաստոցաշինական, թեթև արդյունաբերության, շինարարական, երկաթուղային տրանսպորտի, Կապանի հանքամետալուրգիական և Քաջարանի շինարարական տեխնիկումները⁶:

Գյուղատնտեսության ոլորտի համար մասնագետներ էին պատրաստում շուրջ 10 տեխնիկումներ: Երևանում գործում էին գյուղատնտեսական, գյուղմեքենայացման և ադրբեջանական գյուղատնտեսական, Գորիսում, Կամոյում /Գավառ/ և Ստեփանավանում՝ անասնաբուժական, Կիրովականում և Հոկտեմբերյանում /Արմավիր/ գյուղատնտեսական, Լենինականում՝ հողջրօգտագործման, Օձունում՝ պտուղբանջարեղենի տեխնիկումները: Սովորողների թիվը՝ 5115 էր: Ցերեկային ուսուցմամբ ուսանում էին 2451 հոգի, որը կազմում էր ընդհանուրի մոտ 48 %-ը⁷:

Այդ ուսումնական տարում միջին մասնագիտական կրթությամբ մանկավարժական կադրեր էին պատրաստում Երևանի ռուսական և Լենինականի մանկավարժական ուսումնարանները:

⁴ Տե՛ս Народное хозяйство Армянской ССР 1965, 231 -232 /հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից՝ վիճակագրական տվյալների հիման վրա/:

⁵ Տե՛ս Народное хозяйство Армянской ССР 1965, 231 -232 /հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից՝ վիճակագրական տվյալների հիման վրա/:

⁶ Տե՛ս Народное хозяйство Армянской ССР 1965, 231 -232 /հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից՝ վիճակագրական տվյալների հիման վրա/:

⁷ Տե՛ս Народное хозяйство Армянской ССР 1965, 231 /հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից՝ վիճակագրական տվյալների հիման վրա/:

րը, որոնք ունեին 1154 սովորող⁸: Կրթամշակութային ոլորտում գործում էին 6 միջին մասնագիտական հաստատություններ՝ Երևանի ակումբագրադարանային տեխնիկումը, գեղարվեստի, պարարվեստի, երաժշտական, նաև Լենինականի և Կիրովականի երաժշտական ուսումնարանները՝ 1285 սովորողով⁹: Առողջապահության ոլորտում կար 4 միջին մասնագիտական կրթական ուսումնարան՝ 2147 սովորողով: Դրանք տեղաբաշխված էին Երևանում, Լենինականում, Կապանում և Դիլիջանում¹⁰:

Հանրապետության միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների գերակշիռ մասը կադրեր էր պատրաստում արդյունաբերական տարբեր ճյուղերի համար: Մեքենաշինության, սարքաշինության, ռադիոտեխնիկայի և կապի, քիմիական տեխնոլոգիայի մասնագիտություններով սովորողների թիվը 1962թ. հասնում էր մոտ 60 %-ի¹¹: Հատկապես ավելացել էր տեխնիկումների երեկոյան և հեռակա ուսուցման սովորողների թիվը: Երեկոյան 16 և հեռակա 21 ուսուցման բաժիններում ընդգրկված էին սովորողների ընդհանուր թվի 40 %-ը¹²:

1960-ական թթ. առաջին կեսին հանրապետության միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները տեղաբաշխված էին հիմնականում քաղաքներում. Երևանում՝ 20, Լենինականում՝ 8, Կիրովականում՝ 5, Կապանում՝ 2, Դիլիջանում, Գորիսում, Ստեփանավանում, Օծունում, Քաջարանում՝ մեկա-

⁸ Տե՛ս Народное хозяйство Армянской ССР 1965, 231 /հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից՝ վիճակագրական տվյալների հիման վրա/:

⁹ Տե՛ս Народное хозяйство Армянской ССР 1965, 231 /հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից՝ վիճակագրական տվյալների հիման վրա/:

¹⁰ Տե՛ս Народное хозяйство Армянской ССР 1965, 233 /հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից՝ վիճակագրական տվյալների հիման վրա/:

¹¹ Տե՛ս Народное хозяйство Армянской ССР 1965, 231 /հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից՝ վիճակագրական տվյալների հիման վրա/:

¹² Տե՛ս Սովետական Հայաստան 1962, N 17:

կան: Երևանի տեխնիկումների մի մասը մասնաճյուղեր ուներ հանրապետության տարբեր շրջաններում¹³:

Սակայն միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների աշխատանքում կային բազմաթիվ թերություններ: Հանրապետության կուսակցական-պետական մարմինները հիմնականում ուշադրությունը հատկացրել էին տեխնիկումների և սովորողների քանակական աճին: Մինչդեռ, այդ հաստատությունների շենքային պայմանները, նյութատեխնիկական բազան, ուսումնամեթոդական ծրագրերն ու պլաններն և դասագրքերը չէին համապատասխանում ժամանակի պահանջներին:

Պարբերական մամուլում ծավալվեց քննարկում՝ միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների աշխատանքում տեղ գտած բացթողումների վերաբերյալ: ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության կոմիտեի նախագահ Գ. Հայրյանը, նշելով նմանատիպ բացթողումները, մասնավորապես անդրադառնում էր մայրենի լեզվով դասագրքերի և ուսումնամեթոդական ձեռնարկների տպագրման վիճակին, գրելով հետևյալը. «Ամեն անգամ այդ հարցը դնելիս մեզ ասում են, թե թուղթ չկա: Ճիշտ է, հանրապետության թղթի ֆոնդը մեծ չէ, սակայն այդ ֆոնդի ռացիոնալ օգտագործելու դեպքում միշտ կարելի է բաժին հանել տեխնիկումների համար»¹⁴:

Կարևոր էր համարվում որակյալ մասնագետ մանկավարժներով տեխնիկումների և ուսումնարանների ապահովումը: Միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում տվյալ ժամանակաշրջանում աշխատող մանկավարժներից բարձրագույն կրթություն ունեին 90, թերի բարձրագույն՝ 7 և միջնակարգ

¹³ Տե՛ս Народное хозяйство Армянской ССР 1965, 231-232 /հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից՝ վիճակագրական տվյալների հիման վրա/:

¹⁴ Տե՛ս Սովետական Հայաստան 1962, N 198:

կրթություն՝ 3%-ը¹⁵: Այն խնդիրները, որոնք դրվում էին միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների առջև, պահանջում էին որակական փոփոխություններ կատարել և բարձրացնել այդ հաստատությունների մանկավարժական կոլեկտիվների գործունեության արդյունավետությունը¹⁶: Սակայն տեխնիկումներում և ուսումնարաններում որոշ ղեկավար կադրերի նշանակման հարցում առաջին տեղում դրվում էր գաղափարաքաղաքական պատրաստվածությունը և նոր միայն մասնագիտական ունակությունները: Այդ պաշտոններում նշանակվում էին կուսակցականներ, որոնց մասնագիտությունը չէր համապատասխանում իրենց ղեկավարած ուսումնական հաստատության բնույթին:

ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն 1962 թ. հուլիսին քննարկելով «Հանրապետության միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների աշխատանքների վիճակի ու դրանց բարելավման միջոցառումների մասին» հարցը, նշեց այդ ոլորտի աշխատանքները վերակառուցելու ուղղությամբ ձեռք բերված հաջողությունները և միաժամանակ արձանագրեց էական բացթողումներ: Դա վերաբերվում էր կադրերի պատրաստման անհամաչափությանը¹⁷: Հանրապետության բարձրագույն կրթությամբ 100 ճարտարագետին և գյուղատնտեսին համապատասխանաբար ընկնում էր 80 տեխնիկ և 55 կրտսեր գյուղատնտես¹⁸: Տեխնիկումների մեծ մասը չունեի ուսումնական մասնաշենքեր և հանրակացարաններ: Դրանց նյութատեխնիկական բազան աղքատիկ էր, ուսումնադաստիրակչական աշխատանքներում տեղ էին գտել բազմաթիվ թերություններ: Բյուրոյի որոշման մեջ

¹⁵ Տե՛ս Սովետական Հայաստան 1962, N 198:

¹⁶ Տե՛ս Սովետական Հայաստան 1962, N 198:

¹⁷ Տե՛ս Սովետական Հայաստան 1962, N 198:

¹⁸ Տե՛ս Սովետական Հայաստան 1962, N 198:

առանձնահատուկ տեղ էր տրվում տեխնիկումները որակյալ մանկավարժական կադրերով ապահովելուն և մայրենի լեզվով դասագրքերի հրատարակմանը: ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն համապատասխան կուսակցական – պետական մարմիններից պահանջեց կարճ ժամկետում վերացնել նկատված թերությունները և կարգավորել համակարգի աշխատանքները¹⁹:

Պետական-կուսակցական մարմինների ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ յոթնամյա պլանի (1959-1965) կատարման ընթացքում աստիճանաբար կարգավորվեց համակարգի գործունեությունը: Սակայն դեռևս կային բավականին բացթողումներ: 1961-1965 թթ. հանրապետության միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություններն ավարտել էին շուրջ 17,8 հազար մասնագետներ, իսկ բուհերը՝ շուրջ 15,4 հազար²⁰: Միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություններ ավարտած մասնագետների թիվը դեռևս բավարար չէր, քանի որ պետության կողմից առաջադրված պահանջը՝ 2-3 անգամ գերազանցել բուհական կրթությամբ մասնագետների թիվը, չէր կատարվել: Դա կապված էր պատական մարմինների կողմից ոչ ճիշտ պլանավորման հետ, երբ հիմնականում ուշադրություն էր հատկացվում բուհն ավարտած և առավել բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներին: Այդուհանդերձ, որակական տեսակետից տեղի էր ունեցել որոշ առաջընթաց:

Բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների գործունեության արդյունավետությունը բարձրացնելու և այլ գերատեսչությունների հետ առավել համակարգված աշխատանքների կազմակերպման ու պլանավորման նպատակով ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1965 թ. դեկտեմբերի 20-ի որոշման համաձայն ստեղծվեց ՀԽՍՀ Բարձրագույն և միջնա-

¹⁹ Տե՛ս Հուրիխանյան 1975, 195-197:

²⁰ Տե՛ս Народное хозяйство Армянской ССР за 60 лет 1980, 280.

կարգ մասնագիտական կրթության մինիստրությունը: Զգալիորեն ավելացվեցին այս ոլորտի ֆինանսական հատկացումները: Արդեն 1970 թ. մինիստրության բյուջետային - ֆինանսական ծավալը կազմում էր 8.5 միլիոն ռուբլի: Աճել էին նաև կապիտալ շինարարության ներդրումները՝ 2,2 միլիոնից հասնելով 5,6 միլիոն ռուբլու: Մեկ տեխնիկումի բյուջետային - ֆինանսական հատկացումը միջին հաշվով կազմում էր 251 հազար 750 ռուբլի²¹:

ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1966 թ. սեպտեմբերի 3-ի համատեղ որոշմամբ ԽՍՀՄ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության մինիստրությանը հանձնարարվեց մշակել բուհերի և տեխնիկումների նոր կանոնադրությունների նախագծեր: Բուհերին և տեխնիկումներին տրվում էր առավել ինքնուրույն գործելու իրավունք: Ընդլայնվում էին դրանց ղեկավարների իրավունքներն ուսումնական, գիտական, տնտեսական հարցերը լուծելիս և այլն: Այս որոշման ընդունումը բավականին նպաստեց նաև մեր հանրապետությունում բուհական և միջին մասնագիտական կրթության հետագա զարգացմանը:

Արդեն 1966-1970 թթ. ընթացքում միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների աշխատանքում տեղի ունեցան որակական փոփոխություններ: Այդ տարիներին ինդուստրիալ-տեխնոլոգիական տեխնիկումներ բացվեցին Սևան, Ալավերդի, Կամո, Հրազդան, Հոկտեմբերյան քաղաքներում, խորհրդային առևտրի տեխնիկում՝ Երևանում: Մանկավարժական ուսումնարան էր կազմակերպվել Գորիսում, երաժշտական - մանկավարժական՝ Երևանում, ակումբա-գրադարանային տեխնիկում՝ Էջմիածնում, բժշկական ուսումնարան՝ Վարդենիսում:

²¹ Տե՛ս Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն 1971, N 4, 26-27:

Միայն այդ տարիներին Երևանում, Լենինականում և Կիրովականում, ինչպես նաև 21 փոքր քաղաքներում ու մեծ գյուղերում գործում էին տեխնիկումներ և ուսումնարաններ²²: Շահագործման հանձնվեցին Երևանի, Լենինականի, Կիրովականի, Ղափանի երաժշտական ուսումնարանները²³, Լենինականի հաստոցա-գործիքաշինական, Սևանի ինդուստրիալ-տեխնոլոգիական, Երևանի և Կիրովականի քիմիատեխնոլոգիական տեխնիկումների նոր ուսումնական մասնաշենքերը: Երևանում, Արարատում, Ալավերդիում, Չարենցավանում ու այլ քաղաքներում գործող տեխնիկումների և ուսումնարանների համար կառուցվել էին հանրակացարաններ²⁴:

Հանրապետությունում ութերորդ հնգամյակի (1966-1970) վերջին կար 64 միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություն՝ ավելի քան 47450 սովորողով, որոնք մասնագիտանում էին շուրջ 160 մասնագիտություններով²⁵: Հատկապես կարևոր էր մասնագիտական նոր բաժինների ստեղծումը քիմիական-տեխնոլոգիական, հանքարդյունաբերության, ավտոմատացման և էլեկտրոսարքավորումների ոլորտներում: Այդ հնգամյակի ընթացքում տեխնիկումները և ուսումնարանները տվել էին 38186 մասնագետ²⁶: Զգալիորեն ամրապնդվել էր տեխնիկումների և ուսումնարանների նյութատեխնիկական բազան: Բնակչության շրջանում աճել էր հետաքրքրությունը միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների նկատմամբ: Դա է վկայում այդ հաստատությունների դիմորդների թվի զգալի ավելացումը: Միայն 1968-1969 ուսումնական տարում դի-

²² Տե՛ս **Կոզմոյան** 1977, 225:

²³ Տե՛ս **Պողոսյան** 1980, 15:

²⁴ Տե՛ս Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն 1971, N 4, 5: **Հուրիխանյան** 1975, 116:

²⁵ Տե՛ս Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն 1971, N 4, 26:

²⁶ Տե՛ս Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն 1971, N 4, 27:

մորդների թիվը հասավ 24200-ի՝ 11600 տեղի համար: Դրական գնահատական ստացած բոլոր դիմորդներն ընդունվել էին²⁷:

Հանրապետության միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում այդ տարիներին աշխատում էին 3340 մանկավարժներ, որոնցից 200-ն արժանացել էին հանրապետության վաստակավոր ուսուցչի կոչման²⁸:

Զգալի ուշադրություն էր հատկացվում միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների մանկավարժների որակավորման բարձրացմանը: ԽՍՀՄ Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության մինիստրի 1968 թ. հունիսի 6-ի հրամանով Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտին կից ստեղծվեց միջնակարգ մասնագիտական կրթական հաստատությունների մանկավարժների որակավորման բարձրացման ֆակուլտետ, որը 1972 թ. սեպտեմբերին վերակազմվեց բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթական հաստատությունների մանկավարժների որակի բարձրացման ֆակուլտետի: Այն կարևոր դեր խաղաց մանկավարժների գիտելիքները հարստացնելու և նոր գիտատեխնիկական հայտնագործություններին ծանոթացնելու գործում: Միայն 1970-ական թթ. առաջին կեսին պոլիտեխնիկական ինստիտուտում դասախոսների որակի բարձրացման դասընթացներն ավարտել էին միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների 500 մանկավարժներ²⁹: Դպրոցների միջին մասնագիտական կրթություն ունեցող մանկավարժական կադրերի որակավորումն իրականացնում էր ուսուցիչների կատարելագործման հանրապետական (հիմնադրվել է 1949 թ.) և Երևանի քաղաքային (հիմնադրվել է 1967 թ.) ինստիտուտների կողմից: 1968 թ. հանրապետական ինստիտուտի

²⁷ Տե՛ս Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն 1971, N 4, 7:

²⁸ Տե՛ս Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն 1971, N 4, 10:

²⁹ Տե՛ս **Հովակիմյան** 1977, 298:

մասնաճյուղերը բացվեցին Լենինականում և Կիրովականում³⁰:

Մասնագիտական որակավորման բարձրացման ֆակուլտետներ էին կազմակերպվել Երևանի Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում և Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայում: Միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների դասախոսների որակավորման բարձրացումը կատարվում էր նաև Խորհրդային Միության այն քաղաքներում, որտեղ կային համապատասխան մասնագիտությունների գծով ֆակուլտետներ: Փաստորեն գործում էր կայուն, զարգացող միջին մասնագիտական կրթական համակարգ:

Սակայն դեռևս կային բավականին թերություններ: Դրանք հատկապես վերաբերում էին ուսման որակի բարձրացմանը, տեխնիկումների և ուսումնարանների ընդունելության քննությունների պլանավորմանը, շրջանավարտների տեղաբաշխմանը, ուսումնական գործընթացի կազմակերպմանը և ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների ցածր մակարդակին: Արտադրական պրակտիկան շարունակում էր շատ հաճախ ձևական բնույթ կրել: Շարունակում էր խնդրահարույց լինել միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները դասագրքերով, ուսումնամեթոդական ձեռնարկներով և տեխնիկական տեղեկատուներով ապահովելը: Հանրապետության պետական-կուսակցական ղեկավարությունը պահանջում էր լուրջ ուշադրություն հատկացնել թերությունների վերացմանը: «Ընթացիկ հնգամյակում Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհուրդը պետք է հատուկ ուշադրություն նվիրի բուհերի և տեխնիկումների նյութատեխնիկական և ուսումնա-լաբորատոր բազայի ամրապնդմանը, մասնագիտությունների պլանավորման և նոր ստեղծվող ուսումնական հիմնարկների տեղաբաշխման ժամանակ ղեկա-

³⁰ Տե՛ս Ղազախեցյան 1972, 210:

վարվի հանրապետության տնտեսության, գիտության և մշակույթի զարգացման հեռանկարային պահանջներով ու առանձնահատկություններով»,- նշվում էր 1971 թ. փետրվարին կայացած ՀԿԿ 25-րդ համագումարում Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Քոչինյանի հաշվետու զեկուցման մեջ³¹:

1971 թ. հոկտեմբերին, ԽՄԿԿ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդն ընդունեցին «Բարձրագույն ու միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների ուսանողների և սովորողների նյութական ու բնակարանային-կենցաղային պայմանների հետագա բարելավման միջոցառումների մասին» որոշումը: Միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների սովորողների կրթաթոշակը բարձրացվում էր 50 %-ով՝ հաշվի առնելով նրանց մասնագիտական կողմորոշումը և առաջադիմությունը: Միայն կրթաթոշակների բարձրացման և թոշակառուների թվի ընդլայնման համար պետական միջոցներից լրացուցիչ հատկացումները կազմելու էին 1,5 միլիարդ ռուբլի³²: Նախատեսվում էր բարելավել բուհերի և տեխնիկումների ուսանողների հանրակացարանային պայմանները, կրթական հաստատություններում կազմակերպել հասարակական սննդի և բժշկական սպասարկման կետեր³³: ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհուրդը 1971 թ. դեկտեմբերին այս որոշումը քննարկեցին և հավանություն տվեցին: Կուսակցական-պետական մարմինները պարտավոր էին անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել՝ ապահովելու սովորողների նյութական ու բնակարանային-կենցաղային պայմանները, բուժսպասարկումը և այլն³⁴:

Որոշման կենսագործումը հնարավորություն էր տալիս որոշ

³¹ Տե՛ս Սովետական Հայաստան 1971, N 48:

³² Տե՛ս Սովետական Հայաստան 1971, N 249:

³³ Տե՛ս Սովետական Հայաստան 1971, N 249:

³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ. 1, ց. 96, գ. 60, թ. 3-15:

չափով վերացնել սովորողների և ուսանողների ֆինանսական խնդիրներն ու բարելավել նրանց կենցաղային պայմանները: Բացի այդ, այն դպրոցների մեծ թվով շրջանավարտների շահագրգռում էր սովորելու բուհական և միջին մասնագիտական կրթական հաստատություններում:

Շնորհիվ ձեռնարկված միջոցառումների՝ միջին մասնագիտական կրթության համակարգի աշխատանքներում զգալի տեղաշարժ կատարվեց: Արդեն 1975 թ. հանրապետությունում կային 63 միջին մասնագիտական կրթական հաստատություններ՝ 51.200 սովորողներով³⁵: Տեխնիկումների մեծ մասը կադրեր էր պատրաստում հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար:

Եզրակացություններ

1960-1970 ական թթ. առաջին կեսին Խորհրդային Հայաստանում ժողովրդական տնտեսության զարգացման արդյունավետությունը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ էին որակյալ միջին մասնագիտական կրթությամբ կադրեր: Այդ տարիներին հանապետությունում գործող միջին մասնագիտական կրթական համակարգը կադրեր էր պատրաստում արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և կրթամշակութային տարբեր բնագավառների համար: Անհրաժեշտ էր մեծացնել միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների քանակը և բարձրացնել դրանց որակական մակարդակը:

Հանրապետության պետական-կուսակցական ղեկավարության ընդունած որոշումների հիման վրա ընդլայնվեց գործող համակարգը: Միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների համար կառուցվեցին տիպային համալիրներ և հանրակա-

³⁵ Ст'я Народное хозяйство Армянской ССР за 60 лет 1980, 273.

ցարաններ, նյութատեխնիկական բազան համալրվեց նոր սարքավորումներով ու լաբորատորիաներով:

Ժամանակի պահանջներին համապատասխան վերանայվեցին ուսումնական ծրագրերը և պլանները, հրապարակվեցին մայրենի լեզվով դասագրքեր: Ուսուցման որակը բարձրացնելու նպատակով համակարգը համալրվեց նոր մասնագետ մանկավարժական կադրերով, բացվեցին բուհերին կից վերապատրաստման դասընթացներ: Կարևոր նշանակություն ունեցավ սովորողների կրթաթոշակի բարձրացումը, ինչպես նաև սոցիալական, առողջապահական երաշխիքների տրամադրումը:

Այսպիսով՝ քննվող ժամանակաշրջանում, մեր հանապետությունում զգալի աշխատանք կատարվեց միջին մասնագիտական կրթական հաստատությունների զարգացման ուղղությամբ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն 1971, Երևան, N 4, էջ 5-10, 26-27:

Կոզմոյան Կ. 1977, Քաղաքների զարգացումը Սովետական Հայաստանում 1920-1970, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ, 359 էջ:

ՀԱԱ, Ֆ.1, ց. 96, գ. 60, թ. 3-15:

Հայրապետյան Ա. 1974, Սոցիալիզմի կառուցումը և կադրերի պատրաստումը Հայաստանում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 231 էջ:

Հովակիմյան Ս. 1977, Բարձրագույն տեխնիկական կրթության զարգացումը Սովետական Հայաստանում, Երևան, 553 էջ:

Հուրիխանյան Փ. 1975, Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության զարգացումը Սովետական Հայաստանում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 212 էջ:

Հուրիխանյան Փ. 1969, Միջնակարգ մասնագիտական կրթությունը Սովետական Հայաստանում /Համառոտ ակնարկ/ Երևան, 242 էջ:

Ղազարեցյան Ա. 1972, Հանրակրթական դպրոցը Սովետական Հայաստանում, Երևան, «Լույս» հրատ., 210 էջ:

Պողոսյան Հ. 1980, Սովետական Հայաստանի բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթությունը 60 տարում, Երևան, Գիտելիք ընկերություն, 24 էջ:

Սովետական Հայաստան 1962, օգոստոսի 24, N 198:

Սովետական Հայաստան 1971, հոկտեմբերի 26, N 249:

Սովետական Հայաստան 1962, հունվարի 20, N 17:

Սովետական Հայաստան 1971, փետրվարի 26, N 48:

Народное хозяйство Армянской ССР за 60 лет, Ереван, 1980, изд. “Айастан”, 340 с..

Народное хозяйство Армянской ССР 1965, Ереван, с. 231 – 233.

Среднее специальное образование в СССР 1962, Москва, Высшая школа, 268 с..

Гурген В. Варданян, *Институт истории НАН РА, к.и.д., доцент*,
**Развитие среднего специального образования в Советской
Армении (1960-1975)**

Резюме

С целью эффективного развития народного хозяйства в Советской Армении в 1960-1970-х гг. необходимо было подготовить высококвалифицированные среднеспециальные кадры. Среднеспециальная образовательная система республики готовила специалистов разных отраслей промышленности, сельского хозяйства и культурной сферы.

В республике необходимо было увеличить число среднеспециальных учреждений, поднять уровень образования в данных учреждениях. Основываясь на решениях и директивах государственно-политического руководства страны, продолжалось развитие действующей системы среднеспециального образования, строились новые типовые комплексы и общежития. Материально-техническая база оснащалась современным оборудованием, лабораториями. Были пересмотрены и приведены в соответствие с требованиями времени учебные программы, планы, изданы

учебные пособия и учебники на армянском языке. В вузах республики были открыты курсы по переподготовке специалистов со среднеспециальным образованием. Важное значение имело повышение стипендии учащихся техникумов и училищ, предоставление им социально-медицинских услуг.

Таким образом, в республике в рассматриваемый период была проделана значительная работа по развитию системы среднеспециального образования.

Ключевые слова: Армения, советская, техникум, учащийся, училище, образование, специализация.

Gurgen V. Vardanyan, *Institute of History of the NAS RA, PhD in History, Associate Professor*, **Secondary vocational educational in Soviet Armenia (1960– 1975)**

Summary

In 1960-1970s to increase the effectiveness of development of national economy in Soviet Armenia, qualified human resources with secondary education were needed. The Secondary Educational System of our republic was producing specialists for different fields of industry, agriculture, education and culture. There was a need to increase the level of Specialized Secondary Education Institutions both in quality and quantity.

Due to the decisions made by the authorities of state-parties, the incumbent system was extended, new typical complexes and dormitories were built for the Specialized Secondary Education Institutions, the material-technical base was enriched with new equipment and laboratories, the educational programs and plans were reviewed, the workbooks were published in native language. The great importance was given to the arrangements of the industrial practices.

For advancing the quality of education, the system was enrolled with new pedagogical specialists. The educational grants were raised, the social and health guaranties were provided.

Thus, in our republic, essential efforts were made for the development of Specialized Secondary Education Institutions in observed period.

Key words: Armenia, Soviet, Technical Institute, learner, institution, education, specialization.

ЛИЛИТ С. ЗАКАРЯН

Институт истории НАН РА, к.и.н, доцент

lilit_zakaryan@mail.ru

ID: 0009-0005-4497-5410

DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-176

Взаимоотношения Верховного Совета Республики Армения и местных Советов народных депутатов в первой половине 1990-х годов*

Ключевые слова: Верховный Совет, местные Советы народных депутатов, комиссия местного самоуправления, законодательный орган власти, органы местного самоуправления.

Введение

После провозглашения независимости политическая система Армении претерпела серьезные преобразования. Формировались политические институты независимого государства, происходили изменения в общественном сознании, создавались и внедрялись новые политические технологии. Эти трансформации затронули также органы представительной власти, как на республиканском, так и на местном уровнях.

В первые годы независимости взаимоотношения между Верховным Советом и местными советами были довольно сложными. На первом этапе Верховный Совет выступал в качестве высшего органа власти. Новые политические силы, сформировавшиеся благодаря Арцахскому движению и вошедшие в Верховный Совет, не доверяли представителям бывших властей на

*Представлена 13.XI.2023 г., рецензирована 20.XI.2023 г. и 22.XI.2023 г., принята к печати 15.XII.2023 г.

местах и пытались взять местные советы под свой контроль. К тому же формирование системы местного самоуправления в Армении проходило в условиях сложной внешнеполитической и социально-экономической обстановки.

Попытки трансформировать местные советы в органы местного самоуправления так и не увенчались успехом. Концепция местного самоуправления формировалась сверху, в результате длительных дискуссий в законодательных и исполнительных органах страны, политических партиях. Система местного самоуправления была сформирована лишь после принятия Конституции РА.

В статье представлены сложные взаимоотношения Верховного Совета и местных советов до принятия Конституции Республики Армения.

Верховный Совет РА и местные Советы народных депутатов

После принятия Верховным Советом Армении «Декларации о независимости» в условиях демократизации политической системы возник вопрос о создании системы местного самоуправления. Несмотря на то, что в Верховный Совет были избраны представители Коммунистической партии Армении (КПА) и Армянского общенационального движения (АОД), все властные позиции перешли к АОД. Шел процесс формирования новых фракций и депутатских групп, и фактически в течение 1991 года парламент Армении стал многопартийным органом законодательной и представительной власти. В первые годы независимости, пока не была принята новая Конституция независимой республики, была предпринята попытка трансформации местных советов (сельских, районных, городских, городских районных советов) в органы местного самоуправления. Однако не было четкого понимания

системы местного самоуправления.

Со стороны новых политических сил высказывалось недоверие к местным властям, вызванное различиями в путях прихода к власти и представительстве в органах власти. Основные политические силы пришли в Верховный Совет через Арцахское движение, получив опыт народовластия на митингах на улицах и площадях городов Армении. В то время как формирование состава представительных органов осуществлялось по советскому номенклатурному принципу, в соответствии с которым в составе местных советов были представители разных социальных групп – рабочих, служащих, представителей колхозов, руководящего звена.

Если в Верховном Совете был положен конец власти Коммунистической партии, то в местных советах еще доминировали коммунисты или их ставленники. В стране Советов местные советы были интегрированы в систему государственных органов и находились под контролем Коммунистической партии. Между тем в новых условиях эта система начала рушиться, так как главный актер этой системы, Коммунистическая партия, был отстранен от власти. Верховному Совету нужно было разрешить конфликт между органами государственной власти и местными органами. Именно поэтому в запланированную Верховным Советом повестку вошел и законодательный пакет, предусматривающий формирование нового административно-территориального устройства и органов местного самоуправления.

Изменения на местном уровне начались с переименований административно-территориальных единиц и населенных пунктов. 22 октября 1990 г. в Верховном Совете была создана Комиссия по переименованию административно-территориальных единиц и

населенных пунктов Республики Армения в следующем составе¹:

Арутюнян Гагик, заместитель председателя Верховного Совета Армении (председатель комиссии);

Авагян Григор, заведующий кафедрой экономической географии Ереванского института народного хозяйства, депутат Верховного Совета РА;

Барсебян Ованес, профессор кафедры истории армянского языка ЕГУ;

Бегларян Григор, младший научный сотрудник Института искусств Академии наук РА;

Амбарцум Галстян, старший научный сотрудник Института истории Академии наук РА;

Гргегарян Акоп, доцент кафедры географии Ереванского института народного хозяйства;

Ишханян Аветик, старший научный сотрудник института «Айгунметпроект», президент ассоциации «Маштоц»;

Хачатрян Людвиг, член Комиссии по становлению независимой государственности и национальной политики Верховного Совета РА;

Карагезян Оганес, научный сотрудник Института востоковедения Академии наук РА;

Киракосян Эля, секретарь комиссии, исполняющая обязанности заведующего отделом по вопросам труда;

Арутюнян Бабкен, доцент кафедры истории армянского народа ЕГУ, научный руководитель Лаборатории исторической географии и картографии Армении;

Матевосян Арташес, старший научный сотрудник Матенадарана;

Матевосян Грант, писатель, депутат Верховного Совета РА;

Мурадян Паруйр, заведующий отделом Института востоковедения

¹ Национальный архив Армении (НАА), ф. 207, сп. 62, д. 18, стр. 129.

АН РА, доктор-профессор;

Петросян Вардгес, директор Фонда культуры Армении, депутат Верховного Совета РА;

Джаукян Геворг, академик Академии наук РА, директор Института языка АН РА имени Г-ра Ачаряна;

Джиханян Врамшапук, ученый секретарь Института языка имени Ачаряна;

Рубинян Карапет, член Комитета местного самоуправления Верховного Совета РА.

После окончания работы комиссии начался процесс переименования (восстановления армянских наименований) ряда районов и населенных пунктов Республики Армения. В Верховном Совете началось обсуждение закона «О местных советах». 28 октября 1990 г. в некоторых областях были проведены выборы в местные советы, и в Верховном Совете возникло определенное беспокойство по этому поводу. Власть в центре перешла к новым политическим элитам, но для реформирующейся страны было очень важно, какие силы придут к власти на местах. Поэтому депутаты Верховного Совета часто ездили по селам и городам, встречались с избирателями, председателями местных советов, чтобы понять, что на самом деле происходит на местах. По сравнению с парламентскими выборами 1990 года местные выборы казались регрессивными. По этой причине многие депутаты, оценивая ситуацию с выборами на местах, высказывали свое недовольство, считая, что нормы демократии на местных выборах были нарушены.

Депутат Аршак Садоян, высказываясь о местных выборах, отмечал, что даже в располагающем значительными финансовыми средствами Ереване кандидаты не представляют хотя бы свои

краткие предвыборные программы. Ситуация в районах была еще более критичная. Посетив четыре села Котайкского района, депутат был очень разочарован тем, что 90% избирателей не были проинформированы о кандидатах в местные советы и порядке выборов. Он с беспокойством отмечал, что подготовительная работа для выборов в местные советы почти не ведется².

В Комиссию местного самоуправления поступало множество жалоб в виде документов, видеозаписей и показаний о нарушениях, допущенных во время выборов в местные советы. Однако в предыдущем законе о выборах в местные советы существовали пробелы, и возможности для обсуждения этих проблем и нарушений были ограничены. В случае выборов депутатов в Верховный Совет были две инстанции для рассмотрения жалоб – ЦИК и мандатное собрание, которые могли признать выборы недействительными. Однако в случае местных выборов эти инстанции не работали.

Левон Тер-Петросян, председатель Верховного Совета Армении, предложил, чтобы эту функцию взял на себя комитет местного самоуправления. Однако из-за большого количества жалоб, которые было невозможно рассмотреть полностью, было предложено создать временную парламентскую комиссию, которая бы рассматривала обращения вместе с Постоянной комиссией местного самоуправления³. Выводы временной комиссии должны были быть представлены на рассмотрение Верховному Совету.

Как было отмечено выше, если на парламентских выборах преобладали новые политические силы, то влияние КПА на местах было довольно сильным, что объясняло повышенное внимание Верховного Совета к местным выборам.

Активность населения на местных выборах была низкой. В

² НАА, ф. 207, сп. 62, д. 78, стр. 22.

³ НАА, ф. 207, сп. 62, д. 83, стр. 89.

некоторых регионах, где проводились выборы и были избраны не менее 2/3 депутатов, созывались заседания советов и избирались новые лидеры. Но эти выборы проходили бесконтрольно, и Левон Тер-Петросян предложил не допускать проведения заседаний советов до принятия закона о советах.

30 октября 1990 года Верховный Совет РА принял решение, согласно которому созыв первых сессий местных Советов народных депутатов откладывался до принятия соответствующих законов о местных Советах народных депутатов⁴. Это решение, в принципе, было нарушением местной демократии. Задержка принятия закона привела к усилению анархии на местах. Верховный Совет РА принял решение «О создании комиссии по контролю за применением закона о местных советах народных депутатов, выборов народных депутатов»⁵.

В своем выступлении в Верховном Совете 14 ноября 1990 г. Тер-Гусик Лазарян представил следующие факты нарушений, выявленных на местных выборах:

- сжигание бюллетеней, что не позволило комиссии проверить объективность подсчета голосов;
- нарушения голосования в воинских частях;
- случаи кражи избирательной урны после выборов;
- «В регионах возникли оппозиционные силы, борьба которых за власть создала нездоровую атмосферу. и, по сути, выборы, как таковые, не состоялись»⁶.

Постановлением Верховного Совета повторное голосование за кандидатов в депутаты местных советов было назначено на 18 ноября 1990 года. В постановлении были упомянуты

⁴ НАА, ф. 207, сп. 62, д. 18, стр. 185.

⁵ НАА, ф. 207, сп. 62, д. 18, стр. 228.

⁶ НАА, ф. 207, сп. 62, д. 90, стр. 84.

многочисленные жалобы на нарушения Избирательного кодекса во время выборов народных депутатов местных советов⁷.

Сложившуюся ситуацию в местных советах можно объяснить как субъективными факторами, так и сложными трансформационными процессами. Ранее советы подчинялись первым секретарям райкомов КП Арм. ССР. После прихода в парламент новых политических сил в некоторых случаях образовался вакуум власти, который часто начали заполнять «местные авторитеты». При этом, если представители коммунистической элиты до «избрания» проходили серьезную партийную школу, учась навыкам организации хозяйства и управления, то люди, пришедшие к власти на местах, часто не имели никакого опыта и, зачастую, были просто безграмотны в этих вопросах.

В своем выступлении от 30 ноября в Верховном Совете премьер-министр Вазген Манукян заявил: «Есть регионы, которые просто бесхозны и в области сельского хозяйства, и промышленности, и политики. Мы теряем темп. Мы проигрываем и в политике, и в экономике, и в кадровой политике». Власти ясно видели проблему, но до тех пор, пока не были внедрены системы территориального управления и местного самоуправления, у них не было достаточных рычагов вмешательства и регулирования.

24 декабря 1990 года были внесены изменения и дополнения в законы «О поселковом сельском Совете народных депутатов Республики Армения», «О районном Совете народных депутатов Республики Армения», «О городском Совете народных депутатов Республики Армения», «О городском районном Совете народных депутатов Республики Армения», с помощью которых была предпринята попытка регулирования деятельности местных советов

⁷ НАА, ф. 207, сп. 62, д. 19, стр. 20.

и работы их исполнительных комитетов⁸.

С новым законом усилилось влияние Верховного Совета РА на районные и городские советы. Например, Верховный Совет РА мог отменить решение районного совета в случае несоответствия Конституции и законам РА. Также Верховный Совет мог принимать решения о созыве сессии вновь избранного городского совета или районного совета города. Заседание мог открыть представитель Верховного Совета РА⁹. Если председатель местного совета не был избран в течение недели после признания полномочий хотя бы половиной голосов от общего числа депутатов на сессии, Совет Министров с согласия Председателя Верховного Совета мог назначить уполномоченного представителя с полномочиями председателя совета¹⁰. Кроме того, Президиум Верховного Совета «по своей инициативе или по инициативе Совета Министров мог выразить недоверие председателю Совета»¹¹. Областные советы народных депутатов и городские советы городов республиканского значения были также подотчетны Верховному Совету РА. Депутаты Верховного Совета вмешивались в процесс выборов депутатов местных советов не только принимая решения, но и направляя наблюдателей и доверенных лиц в местные советы.

Система местного самоуправления не сформировалась, и деятельность местных советов фактически была взята под контроль Верховным Советом Республики Армения. Постоянная комиссия местного самоуправления Верховного Совета состояла из 8 членов, в обязанность которых входило, помимо работы над проектом закона о местном самоуправлении, также посещение и

⁸ НАА, ф. 207, сп. 62, д. 21, стр. 91, 102, 111.

⁹ НАА, ф. 207, сп. 62, д. 21, стр. 112.

¹⁰ НАА, ф. 207, сп. 62, д. 21, стр. 112.

¹¹ НАА, ф. 207, сп. 62, д. 21, стр. 116.

контролирование местных советов. В Армении насчитывалось 65 местных советов, и контроль над ними был разделен между членами комиссии.

На этом этапе, без серьезных исследований и обоснований, решением Верховного Совета была проведена политика разделения деревень и восстановления в них сельских советов, несмотря на предыдущую политику укрупнения, проведенную в позднесоветском периоде.

12 августа 1991 года Президиум Центрального Совета Республики Армения принял решение «О закреплении депутатского состава Верховного Совета в регионах Республики»¹², согласно которому отдельные члены президиума и постоянных комиссий ЦК РА были закреплены за различными городами и районами республики. Это предполагало создание нового института полномочных представителей, который, по сути, должен был заменить прежнюю функцию руководства Коммунистической партией и осуществления контроля над ней. Они должны были следить за выполнением законов и решений, принятых Верховным Советом РА. Однако создание этого нового института не состоялось, и на одном из заседаний депутат Г.Оганесян заявил: «Заверения президента о том, что президентская система заменит Коммунистическую партию и станет закрепляющим звеном, работающим в советах, на самом деле дали противоположный результат, эта идея получилась слишком размытой, разлагающей основы государственного управления и самоуправления»¹³.

Многие депутаты за два года работы пришли к выводу, что все вопросы, относящиеся к центральным республиканским проблемам, должны решаться правительством и Верховным Советом, а те

¹² НАА, ф. 207, сп. 62, д. 6, стр. 25.

¹³ НАА, ф. 207, сп. 64, д. 258, стр. 116.

проблемы, которые касаются местных интересов, например, санитарное состояние, транспорт, торговля, вопросы просвещения и здравоохранения, связанные с местными проблемами, должны полностью находиться под юрисдикцией местных органов власти.

Перед началом второй сессии в Верховном Совете произошли некоторые организационные изменения. Было решено проводить 6 заседаний в месяц. Перерывы предназначались для законодательской работы депутатов в постоянных комиссиях. Это должно было позволить депутатам, входящим в состав исполнительных органов местных советов (а таких было примерно 8% от общей численности депутатов), уделять больше времени своей непосредственной работе. В перерывах работы Верховного Совета некоторые депутаты и члены правительства выезжали в деревни и проводили разъяснительную работу, связанную с приватизацией земли¹⁴. Такая деятельность приветствовалась руководством Верховного Совета.

В 1991 году, после референдума о независимости и развала СССР, Армения стала независимым государством. Было установлено президентское правление, что уменьшило влияние Верховного Совета в том числе и на местные советы, но проблема местного самоуправления так и не была решена.

В 1992 году, в одном из своих выступлений, Президент РА Левон Тер-Петросян отмечал: «Сегодня местная власть практически вышла из нашей государственной структуры. А если принять во внимание тот факт, что местные власти в основном представлены чиновниками прежней системы, то должно быть понятно, какие противоречия возникают между республиканской и местной властями. Если бы парламент смог бы в короткий срок восполнить этот пробел, создать определенную правовую основу системы местного самоуправления,

¹⁴ НАА, ф. 207, сп. 62, д. 98, стр. 8.

то есть, наконец, принять закон о местном самоуправлении, то мы сделали бы очень серьезный шаг в направлении улучшения наших государственных структур»¹⁵.

В течение 1992 года периодически обсуждался вопрос о местном самоуправлении. Само понятие «самоуправление» для многих было непонятным, и многие депутаты просили разъяснений и определений. Возникла необходимость более детального изучения западного опыта местного самоуправления. При обсуждении приватизации и других законов экономического блока также всегда возникал вопрос о местном самоуправлении. Намечались два пути решения:

- зафиксировать все основы реформ в законе о местном самоуправлении, а затем на их основе перенести их в соответствующие законы по экономическому развитию;

- в законах, принимаемых по экономическому блоку, закрепить часть, предназначенную для органов местного самоуправления, а позднее закрепить ее в Законе о местном самоуправлении¹⁶. Так было сделано, например, в законе о собственности, в законе об агрохолдингах.

В своем выступлении от 24 февраля 1992 года депутат Дж.Ананаян отмечала, что на местах царит хаос из-за отсутствия закона о местном самоуправлении. К этому времени уже было несколько версий законопроекта, и первая уже была отправлена на рассмотрение депутатов.

Власти надеялись, что ожидаемые экономические достижения, связанные с приватизацией, станут серьезной основой для реализации политических целей. Начались процессы приватизации земли, но некоторые председатели сельских советов препятствовали этому. Поэтому важным было также реформирование системы

¹⁵ Тер-Петросян 2006, 285.

¹⁶ НАА, ф. 207, с. 62. д. 179, стр. 8.

местных советов и развитие местного самоуправления. Как выразился депутат А.Садоян: «Больше прав, больше ответственности»¹⁷.

Проблема внедрения органов местного самоуправления поднималась неоднократно. Так, в 1993 году на V съезде Армянского общенационального движения в своем выступлении Левон Тер-Петросян заявлял: «Пока в Армении существует система советов, мы не можем создать серьезные государственные структуры, отвечающие требованиям сегодняшнего дня. И система, хоть и свергнута, продолжает свое существование, и мораль этой структуры, и чиновники правят в ближайшем окружении»¹⁸.

В 1993 г. борьба за власть на местах усилилась, что привело к насильственным действиям против местных властей в различных регионах Республики Армения. Депутат Верховного Совета от партии Дашнакцутюн Багдасарян в своем выступлении от 1 марта 1993 г. заявил об эскалации насилия на местах и отметил, что Верховный Совет ничего не делает, чтобы помешать этому¹⁹. 15 марта 1993 г. фракция АРФД предложила внести в повестку дня вопрос о создании временной комиссии по расследованию применения насильственных действий против некоторых органов местного самоуправления в различных городах (в Аштараке, Армавире, Горисе и т.д.)²⁰.

Ситуация усугублялась тем, что трансформационные процессы на местах проходили в условиях войны. Особенно приграничные районы с Азербайджаном нуждались в четком управлении. 15 июля 1993 года, выступая на Верховном Совете с докладом «О ситуации в

¹⁷ НАА, ф. 207, с. 62. д. 231, стр. 30.

¹⁸ **Тер-Петросян** 2006, 284.

¹⁹ НАА, ф. 207, с. 62. д. 274, стр. 7.

²⁰ НАА, ф. 207, с. 62. д. 278, стр. 40.

приграничных районах Республики Армении», министр обороны В. Манукян отмечал, что приграничные деревни, казалось, вели войну с врагом самостоятельно. Это было связано с ошибочной политикой по созданию армии, отсутствием регулярной армии, отсутствием правовой базы армейского строительства, а также необходимостью создания военизированных поселений и соответствующего закона о них. Он также отметил, что при строительстве дорог не учитывалось снабжение деревень, что приводило к слабым связям между ними²¹.

Эти проблемы так и не были решены до принятия Конституции РА 1995 года. В контексте реформ, связанных с принятием на референдуме 5 июля 1995 года Конституции РА, особенно радикальными стали шаги, направленные на формирование системы местного управления и самоуправления. Схема местного самоуправления была представлена в главе 7 Конституции РА под названием «Территориальное управление и местное самоуправление». Система местного самоуправления была создана в соответствии с Европейской Хартией местного самоуправления.

25 октября 1995 года по законодательной инициативе Государственно-правовой комиссии в правительство РА были направлены на заключение проекты законов «О территориальном управлении», а 8 декабря – «Переходные положения о местном самоуправлении и территориальном управлении и отношения к органам местного самоуправления». До принятия новых законов закон «О сельских и городских советах» мог действовать в той мере, в которой он не противоречил рассматриваемому законопроекту. Фактически советы временно выполняли роль совета старейшин, а председатель исполкома становился главой общины. В 1996 году, наконец, был принят Закон РА «О местном самоуправлении».

²¹ НАА, ф. 207, с. 62. д. 223, стр. 32.

Заключение

В 1990-е годы, в условиях приобретения независимости, в Армении происходили сложные процессы трансформации политической системы: осуществлялся переход от советской системы правления к системе независимого демократического государства. В результате преобразований были изменены форма и содержание законодательных и представительных органов. В Верховном Совете РА изменения проходили более легко, поскольку пришедшие к власти депутаты за два года Арцахского движения накопили определенный опыт народовластия на улицах и площадях Еревана и других городов, а также были готовы осуществить переход к новым правилам политической игры. Более того, многие из них были авторами и инициаторами этих изменений.

Иная ситуация сложилась на местном уровне власти, в местных советах, где по-прежнему правила коммунистическая элита. В первый период независимости возникли острые противоречия между Верховным Советом и местными советами. Верховный Совет пытался взять под полный контроль местные советы, но этот процесс провалился и фактически привел к безвластию на местах. Решить проблему удалось только в 1995 году после принятия Конституции РА. Согласно Конституции РА, в стране была введена система местного самоуправления, а местные советы были заменены органами местного самоуправления.

ЛИТЕРАТУРА

Национальный архив Армении (НАА), ф. 207, сп.62, д.6
НАА, ф.207, сп.62, д.18
НАА, ф.207, сп.62, д.19
НАА, ф.207, сп.62, д.21

НАА, ф.207, сп.62, д.78
НАА, ф.207, сп.62, д.83
НАА, ф.207, сп.62, д.90
НАА, ф.207, сп.62, д.91
НАА, ф.207, сп.62, д.98
НАА, ф.207, сп.62, д.179
НАА, ф.207, сп.62, д.223
НАА, ф.207, сп.62, д.231
НАА, ф.207, сп.64, д.258
НАА, ф.207, сп.62, д.274
НАА, ф.207, сп.62, д.278

Левон Тер-Петросян 2006, Избранное. Выступления, статьи, интервью: 1983–1998 гг., Ереван, 728 с. (на арм. яз.).

Լիլիթ Ս. Ջաքարյան, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դրոշմագր, ՀՀ Գերագույն խորհրդի և Ժողովրդական պատգամավորների տեղական խորհուրդների փոխհարաբերությունները

Ամփոփում

1990-ական թվականներին Հայաստանի անկախացման համատեքստում տեղի ունեցավ քաղաքական համակարգի բարդ փոխակերպման գործընթաց՝ անցում կատարվեց կառավարման խորհրդային համակարգից անկախ ժողովրդավարական պետության համակարգի: Փոխակերպումների արդյունքում փոփոխվեց օրենսդիր, ներկայացուցչական մարմինների ձևն ու բովանդակությունը: Դա առավել հեշտ ընթացավ ՀՀ Գերագույն խորհրդում, քանի որ այստեղ իշխանության եկած պատգամավորները Արցախյան շարժման 2 տարիների ընթացքում Երևանի և այլ քաղաքների փողոցներում և հրապարակներում ժողովրդաիշխանության որոշակի փորձ էին կուտակել և պատրաստ էին անցում կատարել քաղաքական խաղի նոր կանոններին: Ավելին՝ նրացից շատերը հենց այդ փոփոխությունների հեղինակներն ու պատվիրատուներն էին: Այլ էր վիճակը տեղական կառավարման մակարդակում՝ տեղական խորհուրդներում,

որտեղ դեռևս իշխում էր կոմունիստական էլիտան: Անկախության առաջին շրջանում սուր հակասություն առաջացավ Գերագույն խորհրդի և տեղական խորհուրդների միջև: Գերագույն խորհուրդը փորձեց լիակատար հսկողության տակ վերցնել տեղական խորհուրդները, սակայն գործընթացը ձախողվեց և իրականում բերեց տեղերում անիշխանության: Խնդիրը հնարավոր եղավ լուծել միայն 1995 թ. ՀՀ Սահմանադրության ընդունումից հետո: Սահմանադրությամբ երկրում ներդրվեց տեղական ինքնակառավարման համակարգը և տեղական խորհուրդներին փոխարինեցին տեղական ինքնակառավարման մարմինները:

Բանալի բաներ՝ Գերագույն խորհուրդ, ժողովրդական պատգամավորների տեղական խորհուրդներ, տեղական ինքնակառավարման հանձնաժողով, օրենսդիր մարմին, տեղական ինքնակառավարման մարմիններ:

Lilit S. Zakaryan, Institute of History of the NAS, PhD., Associate Professor, **Relations between the Supreme Council of the Republic of Armenia and Local Councils of People's Deputies.**

Summary

In the 1990s, in the context of Armenia's independence, a complex process of transformation of the political system took place: a transition was made from the Soviet system of governance to the system of an independent democratic state. As a result of the transformations, the form and content of legislative representative bodies were changed. It went easier in the Supreme Council of the Republic of Armenia, because the deputies who came to power here had accumulated some experience of democracy in the streets and squares of Yerevan and other cities during the two years of the Artsakh movement and were ready to make the transition to the new rules of the political game. Moreover, many of them were the authors and initiators of those changes. The situation was different at the local government level, in

the local councils, where the communist elite still ruled. In the first period of independence, a sharp contradiction arose between the Supreme Council and the local councils. The Supreme Council tried to take full control of the local councils, but the process failed and actually led to anarchy at the local level. It was possible to solve the problem only in 1995 after the adoption of the RA Constitution. Based on the Constitution, the system of local self-government was introduced in the country and local councils were replaced by local self-government bodies.

Key words: Supreme Council, local Councils of people's deputies, local self-government commission, legislative body, local self-government bodies.

ՔԱՐԻԿ Ռ. ԱՎԱԳՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

lira777@yahoo.com

ID 0009-0000-5496-4997

DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-194

ՍԻՐԻԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ԿՐԱԾ ՁՐԿԱՆՔՆԵՐԸ (2012–2018)*

Քանալի բառեր¹ Սիրիայի պատերազմ, իսլամիստ, ահաբեկիչ, առևանգում, ֆիզիկական և բարոյական զրկանքներ, փրկագին, իսլամացում, Սիրիայի հայ համայնք, ճգնաժամ:

Ներածություն

2011 թ. մարտի 15-ին Սիրիայում սկսված պատերազմական գործողությունների ընթացքում այդտեղ բնակվող հայերը, որպես Սիրիայի քաղաքացիներ, տեղի ամբողջ բնակչության, այդ թվում այլ էթնիկ, մասնավորապես, քրիստոնյա խմբերի հետ միասին, կրել են մարդկային ու նյութական զգալի կորուստներ¹ և ֆիզիկական ու բարոյական անասելի զրկանքներ:

2011 թ-ից Սիրիայի նախագահ Բաշար ալ-Ասադի դեմ ծավալվող ռազմական գործողությունները չէին կարող անտարբեր թողնել նաև տեղաբնակ հայերին, որոնք գերազանցապես վայելում էին երկրի ղեկավար շրջանների բարյացակամ վերաբերմունքն իրենց հանդեպ:

Մերձավոր Արևելքից սերված սիյուռքահայ առանձին գիտնականների իսկ հավաստմամբ՝ «Ինչպես 1975 թվականին Լիբանանի հայերը, նույնպես և 2011 թվականին Սիրիայի հայերը, ընդհա-

* Ներկայացվել է 26.IX.2023 թ., գրախոսվել է 04.X.2023 թ. և 10.X.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2023 թ.:

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս՝ **Ավագյան** 2022, 12–29:

նոր առմամբ, գոհ էին իրենց համայնքի դրությամբ: Միաժամանակ, նրանք մտավախություն ունեին, որ քաղաքական համակարգում որևէ ռադիկալ փոփոխություն կարող էր խաթարել նրանց մշակութային իրավունքները, ինչից նրանք օգտվում էին»²:

Ահա թե ինչու, երկրի ապագայով մտահոգ սիրիահայերի մի ստվար մասը կողմնակից էր Բաշար ալ-Ասադի իշխանությանը, «Սիրիայի ազգային միասնությանը, անկախությանն ու տարածքային ամբողջականությանը»³, իսկ մյուսները պահպանել են չեզոքություն⁴: Սակայն, «երբ հակամարտությունը ռազմական բնույթ է ընդունել, ակնհայտ էր, որ «Լիբանանում իրականացրած դրական չեզոքության քաղաքականությունը Սիրիայում կրկնօրինակելը հնարավոր չէր լինելու»⁵:

Ինչպես ստորև կտեսնենք, ցավոք, եղել են նաև առանձին հայեր, որոնք հակամարտության ընթացքում ընդունել են իսլամ կամ, հանգամանքների բերումով ու նյութական կարիքից դրդված, աջակցել են Թուրքիայի ազդեցության տակ գտնվող Սիրիական ազատ բանակին (ՍԱԲ)⁶:

Եթե սկզբնական շրջանում ռազմական գործողությունները հայաբնակ շրջաններից հեռու էին ծավալվում, ապա շուտով սկսել են հասնել նաև հայկական բնակավայրեր, հատկապես՝ Հալեպ: Հանգամանք, ինչը վկայել է այն մասին, որ սիրիական ընդդիմություն կոչվածը նաև հակաքրիստոնեական, հակահայկական ուղղվածության էր:

² **Sanjian** 2015, 19, <http://www.noravank.am> (23.08.2023).

³ **Sanjian** 2015, 20, <<http://www.noravank.am>> (23.08.2023).

⁴ Chicago Holds Rally in Support of Syrian-Armenians. 2012, <<https://armenianweekly.com>> (23.08.2023).

⁵ **Sanjian** 2015, 20, <<http://www.noravank.am>> (23.08.2023).

⁶ Chicago Holds Rally in Support of Syrian-Armenians. 2012, <<https://armenianweekly.com>> (23.08.2023). **Fisk** 2013, <<http://www.independent.co.uk>> (23.08.2023).

Հայերի նկարմամբ իսլամական ահաբեկիչների գործադրած դաժանությունները

Սիրիաքնակ հայերը, որպես քրիստոնյա փոքրամասնություն, երկրի ամբողջ բնակչության հետ միասին ենթարկվել են ինքնահոչակ «Իսլամական պետության» (ԻՊ) ահաբեկիչների դաժան բռնություններին: Նրանց ևս թալանել են, առևանգել, սառը զենքով սպառնացել, մարդկային արժանապատվությունը նսեմացրել, հոգեկան տանջանքների ու կտտանքների ենթարկել և կամ՝ ոմբահարումների զոհ դարձրել⁷:

Իսլամական ահաբեկիչները տեղացի քրիստոնյաներին առաջարկում էին կռվել գործող իշխանության դեմ: Չհամաձայնվելու դեպքում՝ սպառնում էին, դաժանորեն ծեծում, իսկ հայերից, որպես բարեկեցիկ համայնքի ներկայացուցիչների, նաև հսկայական փրկագին էին պահանջում⁸:

Հայաստան ներգաղթած Հարութ Հալաջյանը պատմել է, թե ինչպես իսլամիստներն առանց պատճառի կարող էին ծեծել քրիստոնյաներին: Նա վկայել է. «Մի անգամ կռվող ջահելներից մեկն եկավ ինադու ինձի խփեց, անցավ: Ես էլ, չիմանալով, որ ինքը մուսուլման ա, կռիվների մասնակից, դարձա, իրան հարցրեցի՝ խի ես խփում: Շատ վատ ձևով հարձակվավ ինձ վրա, ու էդ օրվանից տնից չիջա՝ մինչև Հայաստան գալը»⁹:

Մեկ ուրիշ ականատես՝ հալեպցի Լուսին Վարդանը, նկարագրել է հայերի կրած սարսափները և այն պայմանները, որոնցում նրանք հարկադրված են եղել ապրել. «Մի քանի պայթյուն կրկար մեր քաղաքը, կսկսեին վախնալ: Եկեղեցիները կվառեն, կսպանեն, բայց կապրեն, ի՞նչ ընեն»¹⁰:

⁷ Armenian Killed in Aleppo 2014, <<http://www.panorama.am>> (23.08.2023).

⁸ Sengupta 2012, <www.independent.co.uk> (23.08.2023).

⁹ Մամյան 2013, <<http://hetq.am>> (23.08.2023):

¹⁰ Armenian Homes in Kessab Looted, Occupied 2014, <<http://asbarez.com>>

Քեսապցի Տիգրանուհի Մանջիկյանի բնակարանը թալանվել է, իսկ Սթիվ Շըխուկյանը դանակահարվելու սպառնալիքի է ենթարկվել և կրակահերթերի տակ տևական ժամանակ շղթայված մնացել: Հայր ու որդի Վանիս և Մինաս Լևոնյաններն էլ առևանգվել ու դաժանորեն սպանվել են¹¹ և այլն:

Ինչպես «Հալէպ» հայրենակցական բարեսիրական հասարակական կազմակերպության գործադիր տնօրեն, սիրիահայ հայրենադարձ Սարգիս Բալխյանն է նշել, ՍԱԲ-ն ունեցել է բոլոր գենք ունեցող հայերի անձնական տվյալները (անուն, հասցե, լուսանկար)¹²: Այդ հանգամանքը պատճառ է դարձել, որ հայերին գերեվարեն Բաշար ալ-Ասադի իշխանությանն աջակից լինելու մեղադրանքով:

Ծավալվող և օրեցօր ավելի դաժան ու ընդգծված կրոնական երանգներ ստացող պատերազմի հետևանքով 2012 թ. 23-ամյա սիրիահայ Համլիկ Պետրոսյանն ընկերուհու՝ 18-ամյա քրիստոնյա արաբ Նուրա Հադադի հետ հազիվ կարողացել է փախչել Լիբանան: Նա խոստովանել է, որ լինելով երիտասարդ և Հալեպի համալսարանի ուսանող, տատանվել է քաղաքական հստակ դիրքորոշման մեջ. սկզբում պաշտպանել է Բաշար ալ-Ասադին, ապա՝ ահաբեկիչներին: Սակայն, երբ վերջիններս Հալեպի արվարձանային Անադան թաղամասում իրեն և ընկերուհուն առևանգել են, հրացանի կոթով, բռունցքի և ոտքի հարվածներով ծեծել, նա վերջնականապես համոզվել է, որ ահաբեկիչներին չի հետաքրքրել թե տվյալ անձը չէզոք դիրքորոշում ունի, թե քաղաքական որոշակի հայացքներ: Առևանգողները բռնագրավել են նրա թանկարժեք ավտոմեքենան, փրկագին պահանջել ընկերուհու և իր

(23.08.2023).

¹¹ Armenian Homes in Kessab Looted, Occupied 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023). **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

¹² **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

համար, ապա, սակարկելով, 12.000 դոլար են պոկել նրա ծնողներից ու նոր միայն բաց թողել: Ազատվելուց հետո նրա սարսափահար ընկերուհին ցավով խոստովանել է, որ պատահաճից հետո իր համար այլևս դժվար է մահմեդական ընկերների հետ առնչվելը: «Մենք հեռացանք, - հայտնել է նա, - քանի որ նրանք ուզում էին մեզ սպանել: Նրանք ուզում էին մեզ սպանել, քանի որ մենք քրիստոնյա էինք: Նրանք մեզ «քաֆիր»¹³ էին անվանում, նույնիսկ փոքր երեխաներն էին ասում նման բաներ: Նրանք, ովքեր մեր հարևաններն էին՝ մեր դեմ էլան»¹⁴:

2013 թ. հուլիսի 26-ին արհեստավոր 4 հայեր (21-ամյա Կառլո (Գարեգին) Հացագործյան, Կարո Պոպոդյան, Նարեկ Վարժապետյան, 27-ամյա Սաքո Ասատուրյան¹⁵) Հալեպ-Երևան ավտոբուսի վրա ապստամբների հարձակման հետևանքով առևանգվել էին: Սկզբում նրանց ճակատագիրն անհայտ էր, ապա պարզ է դարձել, որ զինյալ ահաբեկիչները նրանց 45 օր ֆիզիկական և հոգեբանական տանջանքների ու կտտանքների են ենթարկել: Գերության մեջ էր հայտնվել նաև 3 հայ կին, որոնց սակայն 10 ժամ անց ահաբեկիչները բաց էին թողել¹⁶:

Ի դեպ, այն տունը, որտեղ գերի էին պահվում հայերը, Թուրքիայից գարեջուր ներկրող սիրիահայ Չափրազյան ընտանիքի սեփականությունն էր, որը ՍԱԲ-ի գրոհայինները բռնագրավել և վերածել էին ռազմական պահեստի ու համակենտրոնացման ճամբարի:

Տանջանքների ենթարկված տղամարդկանց իսկ վկայությամբ,

¹³ Քաֆիր (Kaffir – արաբ.) – Ալլահին մերժող կամ՝ անհավատ:

¹⁴ **Sengupta** 2012, <www.independent.co.uk> (23.08.2023).

¹⁵ Ս. Ասատուրյանը դրանից մեկ ամիս առաջ սիրիական բանակ վերստին զորակոչվելու հանձնարարական էր ստացել, սակայն մեկնել էր Հայաստան՝ միանալու եղբորը: Տե՛ս **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

¹⁶ **Rebels Release Kidnapped Syrian Armenian Children (Update)** 2013, <<https://armenianweekly.com>>. **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

նրանց ստիպել են ծնկաչոք Տերունական աղոթքն արտասանել, իսկ դահիճները այդ ընթացքում հայիոյելով, տարբեր գործիքներով նրանց ծեծել ու արյունաքամ են արել: Ահաբեկիչները հայիոյել են ոչ միայն Բաշար ալ-Ասադին, այլև՝ ընդհանրապես հայերին, քրիստոնեկան կրոնը, Հիսուս Քրիստոսին ու Մարիամ Աստվածածնին: Զինյալները հայերին տանջելիս սարսափեցրել են՝ ասելով. «Դուք բոլորդ էլ դավաճաններ եք: Դուք քաֆիրներ (անհավատներ – Ք.Ա.) եք, որ պաշտպանում եք Ասադին: Վաղը մենք ձեզ կսպանենք»¹⁷:

Եվ կամ՝ ՍԱԲ-ի մարտիկները գերեվարված հայերին ներկայացրել են անհավանական պահանջներ: Օրինակ՝ «Քանի դեռ սիրիահայ համայնքն ի վիճակի չէ սիրիական բանակին համոզելու, որ այն իր ռազմական անցակետերը հեռացնի Հալեպին մերձակա Միտանի շրջակայքից, ուրեմն մենք ձեզ կսպանենք»¹⁸ և այլն:

Սաքո Ասատուրյանի իսկ բնորոշմամբ՝ «Նրանք [ՍԱԲ-ի գրոհայինները] չէին ընդունում այն փաստը, որ մեր կյանքը ոչինչ էր [այսինքն՝ մենք ոչինչ էինք] այդ հակամարտության մեծ ծրագրում»¹⁹, քանի որ հայերն ի զորու չէին ինչ-որ կերպ ազդել երկրի քաղաքական գործընթացների վրա:

Գրոհայինները, զայրացած հայերի իշխանամետ դիրքորոշումից, հարցեր էին ուղղում նրանց. «Դուք հայերդ քաղաքացիականներ եք: Մենք պատերազմի մեջ ենք ալևիների դեմ, Ասադի բանակի դեմ: Ինչո՞ւ հայերը զենք են բարձրացրել մեր դեմ՝ սուննիների²⁰ դեմ: Ինչո՞ւ եք դուք սատարում Ասադին»²¹: Հայերն էլ

¹⁷ **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

¹⁸ **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

¹⁹ **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

²⁰ Սուննի (արաբ.) – իսլամի ամենամեծաթիվ ճյուղը: Այն հետևում է Մուհամմեդ Մարգարեի ուղուն: Որպես մահմեդական համայնքի աշխարհիկ ղեկավար ընդունում է միայն Ալլին:

²¹ **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

պատասխանում էին, որ իրենք ոչ թե Ասադին են պաշտպանում, այլ զենք են վերցրել իրենց ու իրենց հարևանների տները՝ հայ բնակչությանը պաշտպանելու համար:

Սաքո Ասատուրյանը փորձել է գրոհայիններին բացատրել, որ իրենք ալավիներից²² տարբեր են, և որ սուննի մահմեդականներն են ապաստան տվել Հայոց ցեղասպանություն հետևանքով Հալեպ գաղթած հայերին: Հայերը նրանց հետ հաշտ ու խաղաղ ապրել են դեռևս մինչև ԲԱԱՍ կուսակցության²³ իշխանության գալը: Անշուշտ, բոլորը, այդ թվում և հայերը դեմ էին կոռուպցիային և հասարակական-քաղաքական այլ արատավոր երևույթներին, որոնք կարող էին տեղ գտնել երկրում, սակայն դրանք կարելի էր հարթել ցույցերի, քաղաքացիական անհամաձայնությունների, բանակցությունների և այլ ճանապարհով, այլ ոչ թե արյունալի ու ավերիչ պատերազմի միջոցով. «Յուրաքանչյուր սիրիացի կողմնակից է բարեփոխման, սակայն մենք չենք ուզում, որ դրա հետևանքով կործանվի երկիրը», - ասել է Սաքո Ասատուրյանը²⁴:

Այդ բացատրությանը հաջորդել է ՍԱԲ-ի գրոհայինի հակահարցադրումը. «Եթե դուք չեք ցանկանում հակամարտության մեջ ներքաշվել, պետք է որ գնացած լինեիք ձեր երկիրը՝ Հայաստան: Բայց դուք չեք գնացել: Ձեր արքեպիսկոպոսը (նկատի ունի՝ թե-

²² Ալավիզմ – իսլամի պարսկական ուղղության և, նույնիսկ, շիիզմի էկլեկտիկ, էզոթերիկ ճյուղը: Ալավիներին միավորում է Մուհամեդ մարգարեի՝ փեսայի և հորական կամ մորական եղբոր պաշտամունքը:

²³ Ազգային-սոցիալիստական գաղափարներ հետապնդող Արաբական սոցիալիստական վերածննդի կուսակցության (ԲԱԱՍ՝ վերածնունդ, հարություն – արաբ.) հիմնադիր ժողովը կայացել է 1947 թ. ապրիլի 4–6-ին: Կուսակցությունը հիմնվել է ի պատասխան տարածաշրջանում Իսրայել պետության ստեղծման և ի պաշտպանություն արաբ ժողովուրդների ինքնիշխան իրավունքների: Կուսակցության գաղափարախոսությունը հիմնված է արաբական սոցիալիզմի, պանարաբիզմի և հակաիմպերիալիզմի համակցություն վրա: Կուսակցության կարգախոսն է՝ «Միություն, ազատություն, սոցիալիզմ»:

²⁴ **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

մական առաջնորդին – Բ.Ա.) կառավարության հետ է: Ամեն մի հայ կառավարության հետ է: Ուրեմն, որտեղի՞ց են հայերն իրենց զենքերը ձեռք բերում: Մի՞թե դուք դրանք Ասադի բանակից չեք ստանում: Դուք դրանք օգտագործո՞ւմ եք ՍԱԲ-ի դեմ»²⁵: Ուստի, գրոհայինների եզրակացությունը մեկն էր. «Դուք ստախոս եք: Դուք բոլորդ էլ մեր դեմ եք: Քրոդերը, դրուզները²⁶, քրիստոնյաները, հայերը, շիիտները²⁷ և ալևիները՝ բոլորն էլ սուննիների դեմ են: Մենք ձեզ բոլորին մի լավ դաս կտանք»²⁸:

Առանձնապես ցնցող են ՍԱԲ-ի «Բալանկո» կոչված տանջարանում գերիների, այդ թվում՝ հայերի կրած տառապանքները: ՍԱԲ-ի զինվորները «զվարճանք» անվան տակ քրդերի, ալևիների և այլոց հետ ամենասարսափելի ձևերով տանջում էին նաև հայերին: Նրանց ոտքերն ու ձեռքերը կապած գլխիվայր ամրացնում էին վերամբարձիչի կեռիկին, մեկ մետրի չափ վեր բարձրացնում և սկսում ծեծել, մետաղներով հարվածել մարմնի տարբեր մասերին, էլեկտրահարում և այլն: Հաջորդ օրերին տանջանքները կրկնվում էին առավել դաժանությամբ: Այդ վիճակում հայերին զանգել էին տալիս իրենց հարազատներին և մահվան սպառնալիքի տակ ստիպում 10 մլն սիրիական ֆունտ (մոտավորապես 60 հազար դոլար) փրկագին ուզել: Մինչդեռ, հայ ընտանիքներն ի վիճակի չէին նման փրկագին վճարելու:

Գերիներին օրերով առանց ջուր և առանց սնունդ էին պահում, և կամ ստիպում խմել ջրավազանի ջուրը, որտեղ ՍԱԲ-ի զինվորները լողանում կամ միզում էին: Հայերին մաքրել էին տալիս զինվորական սանհանգույցը, օգտագործում որպես բեռնակիր, ստի-

²⁵ **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

²⁶ Դրուզ (արաբ.) – իսլամի շիա ուղղության իսմայիստական աղանդի ուրույն ճյուղավորման հետնորդ:

²⁷ Շիա (արաբ.) – իսլամի ճյուղ, «Ալիի համախոհներ»:

²⁸ **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

պում պատրաստել ականանետային ռումբ, որը կիրառվել է անգամ Հալեպի հայկական Միտան, Սուվեյմանիե թաղերի վրա հարձակումների ժամանակ և այլն: Գերեվարված հայերին ստիպում էին սերտել Ղուրանը, իսկ երեկոյան ստուգում էին. սխալվելու դեպքում նրանց ուղարկում էին «Բալանկո» տանջարան: Այդ դաժանությունները տեսած Սաքո Ասատուրյանը վկայել է. «Մենք լավ ուսանողներ էինք: Մենք հատվածները (Ղուրանի – Բ.Ա.) շատ լավ էինք սովորում: Մենք չէինք կարող թույլ տալ սխալվել: «Բալանկոյից» սարսափած մենք սովորեցինք և աղոթում էինք զինվորների հետ ճիշտ այնպես, ինչպես մահմեդականը»²⁹:

Երբ Կառլո Հացագործյանի գիտելիքներն օգտագործելու նպատակով նրան համակարգչի մոտ են նստեցրել, նա կարողացել է պահն օգտագործել և դիմագրքային սոցիալական ցանցի միջոցով Հայոց Առաջնորդարանից խնդրել վճարելու իր համար պահանջվող փրկագինը³⁰:

Ի վերջո, վերոնշվածներից Նարեկ Վարժապետյանն ազատվել է հարազատների վճարած փրկագնի շնորհիվ, մինչդեռ Կառլո Հացագործյանի մայրը, իր զարդերը վաճառելով հանդերձ, կարողացել է հայթհայթել որդու ազատման համար պահանջվող գումարի չնչին մասը միայն: Սաքո Ասատուրյանի համար համայնքը հանգանակություն է կազմակերպել, քանի որ նրա հայրը որդու գերվելու լուրն առնելուց 15 օր անց սրտի տագնապից մահացել էր, իսկ մայրը, որդուն տեսնելու հույսը կորցրած, մեկնել էր Երևան՝ ավագ որդու մոտ: Ի վերջո, և՛ Կառլոն, և՛ Սաքոն հեռացել էին Հալեպից և հաստատվել Հայրենիքում³¹:

Սիրիայի պատերազմի ընթացքում առանձնապես վտանգված էր հայ հոգևորականությունը: Ահա, թե ինչու, անվտանգության

²⁹ **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

³⁰ **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

³¹ **Balkhian** 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

հանգամանքներից ելնելով, ինչպես նաև որպես հայ և քրիստոնյա «թիրախ դառնալուց» խուսափելու համար հայ եկեղեցին նպատակահարմար է գտել որ փողոցում հայ հոգևորականը զերծ մնա կրոնական հագուստ կրելուց: Այդ մասին վկայել են Հալեպի որոշ հոգևորականներ և ավելացրել, որ նրանք հիմնականում իրենց տարածքներից չեն հեռացել, իսկ անհրաժեշտության դեպքում շրջել են անձնական զինված հայ թիկնապահի ուղեկցությամբ³²:

Եվ կամ՝ Հալեպի շրջակայքում ՍԱԲ-ի ապստամբները կանգնեցրել են սիրիական բանակի հովանավորության տակ գտնվող միլիցիայի մի հայ և մի քրիստոնյա արաբ անզեն ծառայողների ավտոմեքենան, ստուգել փաստաթղթերը, ապա, որպես պետական պաշտոնյա, նրանց տարել են մերձակա գյուղ՝ դատելու: Ապստամբների խմբի ավագի հարցին, թե ինչու են հայերը զենք վերցրել և կռվում իրենց դեմ, միլիցիայի հայ ներկայացուցիչը բացատրել է, որ հայերը զենք են վերցնում միայն իրենց եկեղեցիները պաշտպանելու համար: Այդ պատասխանը դրական է ընդունվել տեղի մուլլայի կողմից և, քանի որ գերվածներն իրենց համազյուղացիներն էին, որոշել են այս անգամ նրանց չպատժել, այլ բավարարվել են միայն դրամական հատուցում գանձելով³³:

Տեղական կամ միջազգային ոչ մի անկախ հանձնաժողով այդպես էլ որևէ հաղորդում չի հրապարակել Սիրիայի հայ բնակչության նկատմամբ իսլամիստ ահաբեկիչների իրականացրած տարաբնույթ բռնությունների, բարոյական կտտանքների, հանցագործությունների և մարդկային իրավունքների ոտնահարման վերաբերյալ: Այս հանգամանքը կրկին անգամ վկայել է այն մասին, որ նախ՝ «հայերը միջազգային հանրության աչքում սիրիական հասարակության աննշան մասն են»³⁴ և երկրորդ, որ ինչպես Հա-

³² Mollica, Hakobyan 2021, 191.

³³ Mollica, Hakobyan 2021, 192.

³⁴ Balkhian 2014, <<http://asbarez.com>> (23.08.2023).

յոց ցեղասպանության, այնպես էլ սիրիական իրադարձությունների ժամանակ, «միջազգային հանրությանը» բացարձակապես չեն հետաքրքրել ո՛չ երիտթուրքերի և ո՛չ էլ ՍԱԲ-ի դաժանությունները՝ հայերի նկատմամբ մասնավորապես և քրիստոնյաների նկատմամբ՝ ընդհանրապես:

Աջակցություն իսլամիստներին

Սիրիական պատերազմի ընթացքում եղել են դեպքեր, երբ առանձին հայեր հանդես են եկել ընդդիմության պաշտպանությամբ կամ էլ ստիպված են եղել ծառայել իսլամիստներին:

Այդ մասին վկայել են մասնավորապես «Հայրենիք» թերթի խմբագիր Զավեն Թորիկյանը³⁵ և սիրիահայ լրագրող Հարութ Էլմանյանը: Նրանց հավաստումներով, որոշ հայեր հատկապես Բաշար ալ-Ասադի իշխանության դեմ ցույցերի ժամանակ պաշտպանել են այլախոհներին ու ընդդիմությանը³⁶: Բացի այդ, հայ արհեստավորները նյութական խիստ կարիքից դրդված, պարբերաբար աշխատել են իսլամիստների մոտ, մանավանդ, որ վերջիններս բավական լավ են վճարել³⁷:

Այսպես, 2015 թ. վերջի տվյալներով, որոշ հայ ընտանիքներ, որոնք մնացել էին «Իսլամական պետության» փաստացի մայրաքաղաք դարձած Ռաքքայում, գոյատևել են իսլամիստների ավտոմեքենաները վերանորոգելով: Ռաքքայից վերջին հայերը հեռացել են 2015 թ. սեպտեմբերի 30-ին ռուսական ուժերի կողմից հակահարձակական գործողությունները սկսելուն պես³⁸:

³⁵ Chicago Holds Rally in Support of Syrian-Armenians 2012, <<https://armenianweekly.com>> (23.08.2023).

³⁶ Zolyan 2015, <<https://www.opendemocracy.net>> (23.08.2023).

³⁷ «Սիրիայի հայ արհեստավորները գնում, աշխատում են իսլամիստների մոտ» (տեսանյութ) 2015, <<http://www.a1plus.am>> (23.08.2023):

³⁸ Zolyan 2015, <<https://www.opendemocracy.net>> (23.08.2023).

Իսլամացում

Ահազնացող արմատական մահմեդական վտանգից պաշտպանվելու ու վերապրելու հույսով կամ անբարենպաստ հանգամանքների բերումով որոշ հայեր ոչ միայն հարկադրաբար, այլև նույնիսկ կամովին կրոնափոխ են եղել՝ ընդունելով իսլամ:

Այսպես, ըստ արաբական <aksalser.com> կայքի հաղորդած տեղեկության, 2014 թ. սկզբին Հալեպի գավառի Կաֆր Համրա գյուղում բնակվող երկու հայ ընտանիք տեղի մզկիթում շեյխի և հոծ բազմության ներկայությամբ ընդունել է իսլամ: Ընդ որում, կրոնափոխությունը եղել է կամովին, առանց ճնշումների, տեղացի բնակչության հանդեպ բարյացական վերաբերմունքի պայմաններում: Նույն աղբյուրը հաղորդել է նաև, որ նախորդ 6 տարիների ընթացքում այդ գյուղում 9 հայ ընտանիք էր ապրում: Նրանք ունեին «Հայերու շենք» կոչվող միությունը, բայց և այնպես, բոլորն էլ արդեն հեռացել էին այդտեղից³⁹:

Սակայն կամովին կամ հարկադրված իսլամացումը բազմաթիվ դեպքերում փրկության միջոց չի դարձել շատ ու շատ հայերի համար: Այսպես, երբ հայր և որդի Ուանիս (69 տարեկան) և Մինաս (38 տարեկան) Լիվոնյանների ընտանիքներին պատկանող և Հալեպի Մերձակա Բաբ տարածքում գտնվող սառույցի փոքր գործարանն անցել էր Իսլամական պետության վերահսկողության տակ, նրանք գործարանը հետ ստանալու նպատակով մեկնել էին արդյունաբերական Շեյխ Նաջար քաղաք՝ իսլամիստների էմիրի հետ բանակցելու: Բայց վերջիններս բանակցելու փոխարեն նրանց գերեվարել և հարկադրաբար իսլամ ընդունել տալուց հետո, ի վերջո, գնդակահարել էին: Իսլամիստները դա պատճառաբանել էին նրանով, թե, իբր, հայերը «ձևացրել են, թե ընդունել են

³⁹ Ըստ արաբական <aksalser.com> կայքի Սիրիայում երկու հայ ընտանիք իսլամ է ընդունել 2014, <<http://www.noravank.am>> (23.08.2023):

իսլամ, որպեսզի իրենց հիմարացնեն»⁴⁰: Միաժամանակ, իրենց հարազատների դիակները ստանալու համար նրանց ընտանիքի անդամների բոլոր խնդրանքները մերժել էին՝ պատճառաբանելով, թե՛ «Դա անկարելի է: Նրանք հայտարարել էին իրենց իսլամ լինելու մասին և արդեն նահատակներ են, որոնք պետք է թաղվեն Շարիաթի օրենքներով»⁴¹:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, սիրիական պատերազմի ընթացքում հայերը, երկրի ամբողջ բնակչության, մասնավորապես՝ քրիստոնյաների հետ ենթարկվել են դաժան փորձությունների, կրել մարդկային ու նյութական զգալի կորուսներ և ֆիզիկական ու բարոյական անասելի զրկանքներ (առևանգում, հարցաքննություն, նսեմացում, հայիոյանք, ծեծ, կտտանքներ, խոշտանգում, տաժանակիր աշխատանք, Ղուրանի սերտողություն, անձնական իրերի հափշտակում, փրկագնի պահանջ և այլն), առանձին դեպքերում էլ գոյատևման անհրաժեշտությունից դրդված նույնիսկ ընդունել իսլամ և այլն: Հետևաբար, Սիրիայի ճգնաժամը նաև հայ համայնքի ճգնաժամն էր: Նման պայմաններում դժվար է պատկերացնել, թե հայերը ինչ գնով պետք է վերադառնան կամ շարունակեն ապրել ու նաև վերականգնել հետզհետե մահմեդականներով ստվարացող Սիրիայի երբեմնի հայաշատ, բայց պատերազմի հետևանքով ավերակված բնակավայրերը: Հանգամանք, որի մասին կոչերով հաճախ են հանդես եկել սփյուռքյան և Սիրիայում տակավին գործող հայկական համայնքային կառույցները, ինչպես նաև նոսրացած համայնքի առանձին ներկայացուցիչները:

⁴⁰ The Story of Two Armenians Arrested By ISIS 2014, <<http://english.al-akhbar.com>> (23.08.2023).

⁴¹ The Story of Two Armenians Arrested By ISIS 2014, <<http://english.al-akhbar.com>> (23.08.2023).

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավագյան Ք. 2022, Սիրիայի հայ համայնքի կրած մարդկային և նյութական վնասները (2012–2018 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 1 (664), էջ 12–29:

Ըստ արաբական <aksalser.com> կայքի Սիրիայում երկու հայ ընտանիք իսլամ է ընդունել, 2014, 9 հունվարի, <<http://www.noravank.am>>:

Մամյան Մ. 2013, Գյումրու երկրաշարժի և Սիրիայի պատերազմի ականատեսը պատմում է Ղարաբաղի կյանքի մասին, 26 դեկտեմբերի, <<http://hetq.am>>:

«Սիրիայի հայ արհեստավորները գնում, աշխատում են իսլամիստների մոտ» (տեսանյութ) 2015, 10 նոյեմբերի, <<http://www.a1plus.am>>:

Armenian Homes in Kessab Looted, Occupied 2014, March 25, <<http://asbarez.com>>.

Armenian Killed In Aleppo 2014, June 3, <<http://www.panorama.am>>.

Balkhian S. 2014, 45 Days in Hell: Syrian Armenians Kidnapped and Tortured by FSA. June 18, <<http://asbarez.com>>.

Chicago Holds Rally in Support of Syrian-Armenians 2012, October 11, <<https://armenianweekly.com>>.

Fisk R. 2013, Nearly a Century after the Armenian Genocide, These People are Still Being Slaughtered in Syria. December 1, <<http://www.independent.co.uk>>.

Mollica M., Hakobyan A. 2021, Syrian Armenians and the Turkish Factor. Kessab, Aleppo and Deir ez-Zor in the Syrian War. Switzerland: “Palgrave Macmillan,” 308 p.

Rebels Release Kidnapped Syrian Armenian Children (Update) 2013, July 30, <<https://armenianweekly.com>>.

Sanjian A. 2015, Armenians in the Midst of Civil Wars: Lebanon and Syria Compared, 25 p. <<http://www.noravank.am>>.

Sengupta K. 2012, The Plight of Syria's Christians: 'We Left Homs because They were Trying to Kill Us'. In the Civil War, They Have Tried to Stay Neutral. But Despite This, Many are Now Facing Persecution and Death, November 2, <www.independent.co.uk>.

The Story of Two Armenians Arrested By ISIS 2014, January 17,

<<http://english.al-akhbar.com>>.

Zolyan M. 2015, Refugees or Repatriates? Syrian Armenians Return to Armenia. October 15, <<https://www.opendemocracy.net>>.

Кнарик Р. Авакян, Институт истории НАН РА, к.и.н., Трудности и лишения армян во время Сирийской войны (2012–2018 гг.)

Резюме

В ходе тяжелых боев в Сирии с 15 марта 2011 г. и по сей день армяне как преданные граждане гостеприимной сирийской страны вместе с местным населением, а также другими этническими группами, в частности – христианами, понесли значительные человеческие и материальные потери.

Во время сирийской войны армяне понесли тяжелые физические и морально-психологические лишения, а также в связи с необходимостью выживания в ряде случаев вынуждены были даже добровольно принимать ислам и т. д..

В этих условиях трудно представить, какой ценой они должны вернуться или продолжить жить, а также восстанавливать разрушенные войной некогда многолюдные армянские районы Сирии, все больше заселенные мусульманами.

Ситуация, когда отдельные представители пока еще действующих армянских общинных организаций в Сирии, а также разбавленной общины неоднократно выступали с призывами ко всем переселившимся за рубежом сирийским армянам – вернуться и возродить общину.

Ключевые слова: Война в Сирии, исламист, террорист, похищение, физические и моральные лишения, выкуп, исламизация, армянская община Сирии, кризис.

Knarik R. Avagyan, *Institute of History of the NAS RA*, PhD in History, **The sufferings of Armenians during the Syrian War (2012-2018)**

Summary

Throughout the hot war operations unleashed in Syria, since March 15, 2011, and later, the Armenians, as devoted citizens of the hospitable Syrian country, together with the local population, as well as the other ethnic groups, in particular – the Christians, suffered significant human and material losses.

During the Syrian war, the Armenians suffered harsh experiences of physical and moral deprivations, as well as in some cases, due to the necessity of survival, in some cases even were obliged voluntary to convert to Islam, etc..

In these cases, it is difficult to imagine at what cost the Armenians should return or continue to live and also restore the districts in Syria, once full of Armenians, but destroyed as a result of the war and increasingly populated with Muslims.

It is a case, where some representatives of still acting Armenian community organizations in Syria, as well as diminishing community have repeatedly made appeals to all Syrian-Armenians resettled abroad – to return and to reborn the community.

Key words: War in Syria, Islamist, terrorist, kidnapping, physical and moral deprivation, ransom, Islamization, Armenian Community of Syria, crisis.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇՈՏ Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային
ակադեմիայի պատմության ինստիտուտը 80 տարեկան է 5

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՈՀԱՐ Դ. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

Հին հայոց դիցաբանական պատկերացումների արտացոլումը
«Սասնա ծռեր» էպոսում 7

ՎԱՀԵ Հ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Սուրբ Բարդուղիմեոս առաքյալի ավանդույթը հայ-լատին և հայ-
բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների համա-
տեքստում (X դ.-XIII դ. կեսեր) 24

ԱՐՏԱՇԵՍ Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

Թմոզվեցիների իշխանատոհմի պատմության շուրջ 49

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՅԱՆԵ Գ. ՄԱԽՄՈՒՐՅԱՆ

Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապետու-
թյունում և Անդրկովկասում 1919 թ. 66

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ Վ. ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ

ԱՄՆ-ի կառավարությանը Հայաստանի հատուկ առաքելության
ներկայացրած հուշագիրը Հանրապետության ճանաչման մասին
(1919 թ. հոկտեմբերի 28) 94

ՄԱՆԵ Կ. ԿՈՆԻՆՅԱՆ

Կ. Պոլսի Հայ ազգային խնամատարության օգնությունը հայ
գաղթականությանը (1919-1920) 117

ՆԱՐԻՆԵ Մ. ՄՈՎՍԵՅԱՆ

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի սկզբնավորման հարցի
անդրադարձը խորհրդահայ պատմագիտության մեջ 129

ԻՆԳԵՐ Մ. ՕԿԵՆՀԱՈՒԳ, ԱՐՄԵՆ Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, Նորվեգական առաքելության գործունեությունն Ալեքսանդրոպոլում. մի միսիոներուիու պատմություն	142
ԳՈՒՐԳԵՆ Վ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Միջին մասնագիտական կրթության զարգացումը Խորհրդային Հայաստանում (1960-1975)	159
ԼԻԼԻԹ Ս. ԶԱՔԱՐՅԱՆ ՀՀ Գերագույն խորհրդի և ժողովրդական պատգամավորների տեղական խորհուրդների փոխհարաբերությունները	176
ՔՆԱՐԻԿ Ռ. ԱՎԱԳՅԱՆ Սիրիայի պատերազմի ընթացքում հայերի կրած զրկանքները (2012–2018)	194

СОДЕРЖАНИЕ

АШОТ А. МЕЛКОНЯН

80-летие Института истории Национальной академии наук
Республики Армения 5

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

ГОАР Д. ВАРДУМЯН

Отражение древнеармянских мифологических представлений в
эпосе «Сасна Црер» 7

ВАГЕ Г. ТОРОСЯН

Предание святого Апостола Варфоломея в контексте армяно-
латинских и армяно-византийских церковных отношений (с X в.
до середины XIII в.) 24

АРТАШЕС И. ШАХНАЗАРЯН

К истории княжеского рода Тмогвеци 49

НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

ГАЯНЭ Г. МАХМУРЯН

Политика Франции в Республике Армения и Закавказье в 1919 г. ..66

АРМЕНУИ В. ГАМБАРЯН

Меморандум о признании Республики Армения, представленный
специальной миссией Армении правительству Соединенных
Штатов Америки (28 октября 1919 г.) 94

МАНЕ К. КОНИНЯН

Помощь, оказанная «Армянской национальной опекой»
армянской эмиграции Константинополя (1919-1920 гг.) 117

НАРИНЕ М. МОВСЕСЯН

Проблемы периодизации турецко-армянской войны 1920 г. в
советской армянской историографии 129

ИНГЕР М. ОККЕНХАУГ, АРМЕН С. АЙРАПЕТЯН

Деятельность Норвежской миссии в Александрополе: история
одной миссионерки 142

ГУРГЕН В. ВАРДАНЯН

Развитие среднего специального образования в Советской
Армении (1960-1975) 159

ЛИЛИТ С. ЗАКАРЯН

Взаимоотношения Верховного Совета Республики Армения и
местных Советов народных депутатов в первой половине 1990-х
годов 176

КНАРИК Р. АВАКЯН

Трудности и лишения армян во время Сирийской войны
(2012–2018 гг.) 194

CONTENT

ASHOT A. MELKONYAN

80th Anniversary of the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia 5

HISTORY OF THE ANCIENT AND MIDDLE AGES

GOHAR D. VARDUMYAN

Reflection of ancient Armenian mythological ideas in the epic "Sasna Tsrer" 7

VAHE H. TOROSYAN

The Tradition of Saint Bartholomew the Apostle in the Context of Armenian-Latin and Armenian-Byzantine Church Relations (from the 10th to the mid-13th cc.) 24

ARTASHES I. SHAHNAZARYAN

The history of the the Tmogveti dynasty 49

CONTEMPORARY HISTORY

GAYANE G. MAKHMOURIAN

The French policy in the Republic of Armenia and Transcaucasia in 1919 66

ARMENUHI V. GHAMBARYAN

Memorandum on the Recognition of the Republic, Submitted by the Special Mission of Armenia to the U.S. Government (28 October 1919) 94

MANE K. KONINYAN

Assistance provided by the "Armenian National Foster Care" to the Armenian emigration of Constantinople (1919-1920) 117

NARINE M. MOYSESYAN

Issues of Periodization of the Turkish-Armenian War of 1920 in the Soviet Armenian Historiography 129

INGER M. OKKENHAUG, ARMEN S. HAYRAPETYAN

Activities of the Norwegian mission in Alexandropol: The story of one missionary 142

GURGEN V. VARDANYAN

Secondary vocational educational in Soviet Armenia (1960– 1975) ...159

LILIT S. ZAKARYAN

Relations between the Supreme Council of the Republic of Armenia and Local Councils of People's Deputies 176

KNARIK R. AVAGYAN

The sufferings of Armenians during the Syrian War (2012-2018) 194

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ)

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(SCIENTIFIC JOURNAL)

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)

2 (27). 2023

Ռուսերեն և անգլերեն տեքստերի խմբագիր՝ Յու. Կրյուկով
Սրբագրիչ՝ Դ. Սարգսյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Տպաքանակը՝ 100, ստորագրված է տպագրության 15.12.2023 թ.
Тираж – 100, подписано к печати 15.12.2023 г.
Printed copies – 100, signed for printing 15.12.2023

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://academhistory.am/>
Официальный сайт журнала: <http://academhistory.am/>
Official site of the journal: <http://academhistory.am/>

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ hayotspatmutyanhartser@gmail.com
Электронная почта журнала: hayotspatmutyanhartser@gmail.com
E-mail of the journal: hayotspatmutyanhartser@gmail.com

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4, հեռ. 0(10)529263
Адрес редакции: 0019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел. 0(10)529263
Editorial office address: 0019, Yerevan,
Marshal Baghramyan Ave., 24/4, tel. 0(10)529263